

1999 ж. шыға бастады

Тіркелген куәлік № 13395-Ж
Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат
министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитеті
22.02.2013 ж. берген

Редакция алқасы

Н.Л. Сейтахметова (бас редактор)
А. Сағиқызы (бас редактордың
орынбасары)
С.Т. Сейдуманов
А.Қ. Бижанов
Е.У. Байдаров
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шауқенова
М.С.-А. Шайкемелев
Ш.М. Жандосова
Ж.С. Сандыбаев
Л.Н. Тоқтарбекова (жауапты хатшы)

Редакционная коллегия

Н.Л. Сейтахметова (главный
редактор)
А. Сағиқызы (зам. главного
редактора)
С.Т. Сейдуманов
А.Х. Бижанов
Е.У. Байдаров
Т.Х. Ғабитов
С.Ю. Колчигин
М.К. Бектенова
З.К. Шауқенова
М.С.-А. Шайкемелев
Ж.С. Сандыбаев
Ш.М. Жандосова
Л.Н. Тоқтарбекова (отв. секретарь)

Регистрационное свидетельство
№ 13395-Ж выдано Комитетом
информации и архивов
Министерства культуры
и информации Республики
Казахстан 22.02.2013 г.

Издается с 1999 года

**ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-
ГУМАНИТАРЛЫҚ ЖУРНАЛ**

Адам әлемі

**ФИЛОСОФСКИЙ И ОБЩЕСТВЕННО-
ГУМАНИТАРНЫЙ ЖУРНАЛ**

2 (92)·2022

**Халықаралық редакциялық кеңес
Международный редакционный совет**

Нысанбаев А.Н. (кеңес төрағасы, Қазақстан)
Зияуддин Сардар (Ұлыбритания)
Фиерман У. (АҚШ)
Аматаякул Супаквади (Таиланд, Италия)
Халилов С. (Әзірбайжан)
Мехди Санаи (Иран)
Зотов А.Ф. (Ресей)
Лекторский В.А. (Ресей)
Тощенко Ж.Т. (Ресей)
Кенан Гюрсой (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Өзбекстан)
Биолент Шенай (Түркия)
Шермухамедова Н.А. (Узбекистан)

*Қазіргі замандағы философия * Философия в современном мире*

Соловьева Г., Рахметова Ж. ЧЕЛОВЕК И ЕГО ЗДОРОВЬЕ	3
Хамидов А. ФИЛОСОФСКАЯ КОМПАРАТИВИСТИКА: НАЗНАЧЕНИЕ И ГРАНИЦЫ ВОЗМОЖНОСТЕЙ	16
Абдильдина Р. ИДЕЙНЫЕ ИСТОКИ ГУМАНИЗМА ВЕЛИКИХ ВОСТОЧНЫХ ПОЭТОВ – МЫСЛИТЕЛЕЙ НИЗАМИ И НАВОИ	29
Ошақбаева Ж., Жетпісбаева М. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ПОЭТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ	37
Мамырбекова Ә., Оралбек Қ. АБАЙ ЭТИКАСЫНЫҢ ГУМАНИЗМІ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	49

*Қоғам. Мәдениет пен өркениет * Общество. Культура и цивилизация*

Сартаева Р. К ПРОБЛЕМАМ МОДЕРНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ	58
Akhmetova I., Karipbayev B., Shimshek N. VOLUNTEERING IN THE KAZAKH STEPPE AS A SEGMENT OF THE SOCIO - CULTURAL SPACE	71
Зейнуллин Р., Жанабаева Д. ӨРКЕНИЕТТЕР АҒЫНЫНДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІ	83

Саясат. Әлеумет Политика. Социум*

Сағиқызы А., Ибраимова А. МЕМЛЕКЕТТІҢ САЯСИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАР САЯСАТЫ	93
Калиев Д., Вентсель А. ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ ПРОЦЕСІ: ТАРИХИ МАҢЫЗЫ МЕН МЫСАЛДАРЫ	102
Duisen G., Aitzhanova D. SYSTEMIC PROBLEMS OF CENTRAL ASIA COUNTRIES IN THE NEW ECONOMIC REALITY: APPROACHES AND SOLUTIONS	116
Turgaleyeva A., Kakimzhanova M., Tolymkhanova G. LANGUAGE POLICY AND IDEOLOGY IN KAZAKHSTAN: ETHNIC RUSSIANS' ATTITUDES TOWARD THE STATE LANGUAGE USE	125
Kukeyeva F., Augan M., Nyshanbayev N., Aitymbetov N. THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FOREIGN POLICY OF KAZAKHSTAN	133
Рысбергген Қ., Пашан Д., Садырбаева З., Бармешова Н. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫН ОНОМАСТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ СТАНДАРТТАУ НЕГІЗДЕРІ	141

*Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер
Религиоведческие и исламоведческие исследования*

Altaikyzy A., Tskhvariashvili K. SECULAR AND RELIGIOUS VALUES: FOREIGN EXPERIENCE	153
Сейдуманов С., Қасабекова Е. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДІНДАРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ЗОРОАСТРИЗМ ЭЛЕМЕНТТЕРІ	163
Аташ Б., Танжаров М. КӨНЕ ТҮРКІ-ТҮРКІ-ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ШАМАНИЗМНІҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ТАРИХИ-ТАНЫМДЫҚ БАҒДАРЛАР	173

Пікірлер. Қазіргі ғылыми әдебиеттің бейнесі. Сыни очерктер
Рецензии. Образ современной научной литературы. Критические очерки*

Курганская В., Дунаев В. ТРАЕКТОРИИ ИННОВАЦИОННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ УНИВЕРСИТЕТА XXI ВЕКА: ПЕРСПЕКТИВЫ И РИСКИ	188

ЧЕЛОВЕК И ЕГО ЗДОРОВЬЕ*

¹Г.Г. Соловьева, ²Ж.А. Рахметова

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждается проблема здоровья, мало исследованная в философском дискурсе, но имеющая ключевое значение в современной повестке дня. Настаивая на междисциплинарном характере темы и особенной роли медицины, авторы подчеркивают определяющую роль метафизического, гуманитарного подхода. Здоровье есть, прежде всего, философская категория и должна исследоваться в контексте метафизических универсалий Бог – человек – душа – тело – жизнь – смерть. Духовное здоровье есть первая и безусловная предпосылка здоровья физического. Гармония с окружающим миром, с обществом, с человечеством и гармония души и тела создаются приобретением к духовному Первоистоку. В статье осуществляется историко-философская реконструкция концептов здоровья в учениях восточных и западных мыслителей, и, одновременно, целителей общества, природы и человека. Это – Гиппократ, «отец врачевания», основатель научной медицины и автор знаменитого афоризма «наилучший врач есть также философ»; его римский последователь, хирург, врач императоров и гладиаторов, воплотивший тезис Гиппократа в жизнь, Клавдий Гален. И конечно, в античном ареале авторы обращаются к суждениям о проблеме здоровья «божественного» Платона с его учителем Сократом, а также к энциклопедисту, ученику Платона Аристотелю. Особая страница – исламская цивилизация с верой в единого Творца, создавшего мир и человека по своему великолепному замыслу. Здесь появляются титаны мысли и действия – прославленный в веках философ, ученый, математик, логик, астроном и целитель Абу Наср аль-Фараби и его ученик, чьи труды на многие века определили пути философии и медицины – Абу Али Ибн-Сина.

В западном мире концепты здоровья были обоснованы в немецкой классике: Иммануил Кант утвердил необходимость философского отношения и здоровью, а Гегель, настаивая на духовном содержании категории, подчеркнул духовность человеческого тела. В статье анализируются также дискуссии по проблеме здоровья в современной философии. Выделяется позиция, согласно которой лидирующим становится философский, ценностный дискурс, и здоровье вписывается в ряд непривычных категорий. Вместо списка «недомогание, болезнь, медицина, врач, таблетки, хирургия» и т.д. появляется список «культура, ценности, творчество, жизненный мир, деятельность, общение». В ситуации пандемии философские исследования проблемы здоровья приобретают особую значимость.

Ключевые слова: человек, здоровье, вера, душа, тело, жизнь, смерть, медицина, культура, ценности.

^{1,2}Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Ж.А. Рахметова,
e-mail: zh-rakhmet@bk.ru

Ссылка на данную статью:
Соловьева Г.Г.,
Рахметова Ж.А. Человек и его здоровье // Адам әлемі. – 2022. – №2 (92). – С. 3-15.

* Статья подготовлена в рамках финансирования КН МОН РК (OR11465461 «Исследование культуры и ценностей общества в контексте стратегии устойчивого развития Казахстана»).

Адам және оның денсаулығы

Аңдатпа. Мақалада философиялық дискурста аз зерттелген, бірақ қазіргі күн тәртібінде маңызды болып табылатын денсаулық мәселесі қарастырылады. Тақырыптың пәнаралық сипатын және медицинаның ерекше рөлін талап ете отырып, авторлар метафизикалық, гуманитарлық көзқарастың шешуші рөлін атап көрсетеді. Денсаулық, ең алдымен, философиялық категория және Құдай – адам – жан – тән – өмір – өлім метафизикалық әмбебаптар контекстінде зерттелуі керек. Рухани саулық – дене саулығының бірінші және сөзсіз алғышарты. Айналадағы әлеммен, қоғаммен, адамзатпен үйлесімділік және жан мен тәннің үйлесімі рухани Бастапқы Қайнармен байланыс арқылы жасалады. Мақалада Шығыс және Батыс ойшылдарының, сонымен бірге қоғам, табиғат және адам емшілерінің ілімдеріндегі денсаулық ұғымдарының тарихи-философиялық қайта құрылуы қарастырылған. Бұл Гиппократ, «медицинаның атасы», ғылыми медицинаның негізін салушы және «ең жақсы дәрігер әрі философ» деген атақты афоризмнің авторы; оның римдік ізбасары, хирург, императорлар мен гладиаторлардың докторы, Гиппократтың тезисін өмірге әкелген Клавдий Гален. Сонымен қатар, ежелгі аймақта авторлар «құдай» Платонның ұстазы Сократпен, сондай-ақ энциклопедист, Платонның шәкірті Аристотельмен денсаулық мәселесі туралы пайымдарға сілтеме жасайды. Ерекше кезеңі – Әлемді және адамды өзінің керемет жоспары бойынша жаратқан бір Жаратушыға сенетін Ислам өркениеті. Осы кезде ой мен іс-әрекеттің алыптары – атақты философ, ғалым, математик, логик, астроном әрі емші Әбу Наср әл-Фараби және еңбектері көптеген ғасырлар бойы философия мен медицинаның жолдарын анықтаған оның шәкірті Әбу Әли Ибн-Сина пайда болады.

Батыс әлемінде денсаулық туралы түсініктер неміс классиктерінің еңбектерінде негізделді: Иммануил Кант денсаулыққа философиялық көзқарастың қажеттілігін бекітсе, Гегель категорияның рухани мазмұнын талап ете отырып, адам денесінің руханилығын ерекше атап өтті. Мақалада қазіргі философиядағы денсаулық мәселесі бойынша пікірталастар да талданады. Философиялық, құндылық дискурсы жетекші орынға ие болады, ал денсаулық бірқатар әдеттен тыс категорияларға сәйкес келеді деген ұстаным басым бола бастады. «Әлсіздік, ауру, медицина, дәрігер, таблетка, хирургия» және т.б. дегеннің орнына «мәдениет, құндылықтар, шығармашылық, өмір әлемі, белсенділік, қарым-қатынас» тізімі пайда болады. Пандемия жағдайында денсаулық мәселелерін философиялық зерттеу ерекше мәнге ие болады.

Түйін сөздер: адам, денсаулық, сенім, жан, тән, өмір, өлім, медицина, мәдениет, құндылықтар.

Man and His Health

Abstract. The article discusses the problem of health, little studied in philosophical discourse, but which is of key importance in the modern agenda. Insisting on the interdisciplinary nature of the topic and the special role of medicine, the authors emphasize the decisive role of the metaphysical, humanitarian approach. Health is, first of all, a philosophical category and should be studied in the context of metaphysical universals God - man - soul - body - life - death. Spiritual health is the first and unconditional prerequisite for physical health. Harmony with the surrounding world, with society, with humanity and the harmony of soul and body are created by communion with the spiritual Primary Source. The article provides a historical and philosophical reconstruction of the concepts of health in the teachings of Eastern and Western thinkers, and, at the same time, healers of society, nature and man. This is Hippocrates, "the father of medicine", the founder of scientific medicine and the author of the famous aphorism "the best doctor is also a philosopher"; his Roman follower, surgeon, doctor of emperors and gladiators, who brought the thesis of Hippocrates to life, Claudius Galen. And of course, in the ancient area, the authors refer to the judgments about the health problem of the "divine" Plato with his teacher Socrates, as well as to the encyclopedist, Plato's student Aristotle. A special page is the Islamic civilization with faith in a single Creator who created the world and man according to his magnificent plan. Here appear the titans of thought and action - the famous philosopher, scientist, mathematician, logician, astronomer and healer Abu Nasr al-Farabi and his student, whose works determined the paths of philosophy and medicine for many centuries – Abu Ali Ibn-Sina.

In the Western world, the concepts of health were substantiated in the German classics: Immanuel Kant approved the need for a philosophical attitude to health, and Hegel, insisting on the spiritual content of the category, emphasized the spirituality of the human body. The article also analyzes discussions on the problem of health in modern philosophy. A position is distinguished,

according to which the philosophical, value discourse becomes the leader, and health fits into a number of unusual categories. Instead of a list of “malaise, illness, medicine, doctor, pills, surgery”, etc. a list of “culture, values, creativity, life world, activity, communication” appears. In a pandemic situation, philosophical research on health issues is of particular importance.

Key words: Human, Health, Faith, Soul, Body, Life, Death, Medicine, Culture, Values.

Введение

Что такое здоровье? Тривиальный, казалось бы, вопрос. Каждый человек по себе, по своей жизни испытывает присутствие или, увы, отсутствие здоровья. Люди испокон веков на разных языках приветствуют друг друга пожеланиями здоровья. На русском это «здравствуй-те!», на казахском «амансыз ба!»

Здоровье – это жизнь, красота, любовь, радость, творчество, музыка, поэзия, философия, наука. Все богатство проявлений нашего существа воплощается в здоровье. И не только каждого человека. А в здоровье всей планеты, нашей родной страны, Казахстана, всех наших граждан. Нельзя сегодня, в условиях страшной опасности, пандемии, быть здоровым в одиночку. Ответственность за самого себя и коллективная ответственность, солидарность и взаимопомощь – эти ценности традиционной культуры казахов и других этносов республики становятся жизненно востребованными.

Но философское содержание категории здоровья осознается далеко не всеми. Кажется, что речь идет о телесном, физическом состоянии человека, решающего вакцинироваться ему или нет. Но на самом деле преимущественным является **духовное здоровье** – и человека, и общества, т.е. нравственная наша позиция, решимость сообща, совместно противостоять грозному врагу, проявить солидарность, оказывая помощь и поддержку и ближним, и дальним.

Нам предстоит выяснить, как трактуется сложная категория «здоровье» в философских концептах учителей человечества, которым мы доверяем и к которым прислушиваемся умом и сердцем. Начнем с античного мира. Обратимся к именам известным и авторитетным. Гиппократ первым выделил медицину как науку из ми-

фологического контекста и одновременно утвердил ее философскую сущность и цивилизационную миссию. Клавдий Гален поддержал тезис Гиппократа о том, что наилучший врач есть также философ. Мудрецы античного дискурса Платон и Аристотель выяснили, в чем заключается идея здоровья как такового и обнаружили первенство здоровья души сравнительно с телесным состоянием.

Мы покажем, что исламский мир, вступив в диалог с античностью, открыл новые горизонты проблемы. Отныне человек и его здоровье, как и все живое на земле, обнаружило свою истинную сущность: божественное происхождение. Был и определен истинный Целитель и Учитель – Всевышний. Поэтому концепты здоровья аль-Фараби и Авиценны руководствуются духовным принципом. Аль-Фараби при этом раскрывает социальные и политические аспекты здоровья, а Ибн-Сина разрабатывает философские принципы восточной медицины.

Мы обратимся также к западным учениям в лице немецких классиков Им. Канта и Георга Вильгельма Фридриха Гегеля. Проанализируем концепт Канта о философском отношении к здоровью, который он осуществил в своей жизни, объясним, почему Гегель включил проблематику здоровья в свой труд «Философия духа».

Не обойдем вниманием и современные исследования проблемы в философском ключе. Покажем возрастающую сложность ситуации и подчеркнем необходимость философского подхода, дающего возможность гуманитарной экспертизы современных «эмерджентных» технологий, претендующих не только на лечение, но и на улучшение человеческой природы. Обнаружим новые смыслы в философском содержании категории

«здоровье», ее культурные коннотации. Поясним, почему здоровье есть ценность культуры и национальный приоритет.

Здоровье как философская категория

Здоровье – одна из ключевых ценностей культуры, то, к чему всегда стремится человек. Потому что это – жизнь, а значит творчество, наука, искусство, семья, дети и все, что включает в себя емкое понятие «жизнь». Здоровье нации – государственный приоритет, условие экономические и духовного процветания страны.

Но что такое здоровье? В наше время темой завладел медицинский дискурс, понимая здоровье, прежде всего, как телесное, физическое состояние. Не отрицая значимость такого подхода, заявим все же право на более обширный, метафизический дискурс. Считаем, что здоровье надо вписать в контекст мировоззренческих универсалий Бог-человек-душа-тело-жизнь-смерть. Тогда здоровье будет трактоваться как категория, прежде всего, философская, метафизическая и, соответственно, как социальная и даже политическая: здоровье универсума, общества, государства. И что очень важно при подобной постановке вопроса, здоровье будем понимать в единстве состояний духа, души, тела – при решающем значении духовного начала.

Постараемся понять суть этой идеи, согласившись, что здоровье следует рассматривать в метафизическом, философском дискурсе. Если речь идет о здоровье человека, то надо выяснить, а кто же такой человек? Каково его происхождение, сущность и предназначение? Центральная проблема истории мировой философии. От того, с каких позиций будет дан ответ, зависит и трактовка категории «здоровье».

Не претендуя на воспроизведение драмы мировой философии, напомним только основное. В восточной традиции был утверждён тезис о «великой демократии сущего»: все в мире равновелико и равнозначно, человек не выделяется из природных явлений. Отсюда – прин-

цип реинкарнации, кармы, сансары.

Впервые в античном мире появляется идея об особой сущности и назначении человека. Он выделяется из окружающего мира как обладающий индивидуальной душой. Человек – микрокосм и содержит в себе все основные стихии универсума, являясь его отображением и символом. А макрокосм понимается антропоморфно, как живой одухотворенный организм. Здоровье человека – есть гармония в нем природных стихий.

Героем античного дискурса о здоровье можно считать, прежде всего, Гиппократ. Его имя на слуху благодаря «клятве Гиппократа», которую произносили приступающие к изучению медицины, уверяя, что будут соблюдать этический кодекс, сформированный древнегреческим целителем. Но кто читал его труды? Кто знаком с принципами его врачевания? Гиппократ придает медицине цивилизационную функцию. Она находила и утверждала нормы питания, формировала правила здорового образа жизни и, тем самым, побуждала людей к совершенствованию среды обитания и способов сохранения здоровья. Особую миссию Гиппократ отводил этике взаимоотношений врача и пациента. Принцип его титанической деятельности есть признание философии как основы медицины [1]. Римский хирург и опытный врач-универсал Клавдий Гален воплотил в своей деятельности девиз Гиппократа: «Наилучший врач есть также философ», превратив доктрину стоиков в практическое врачевание [2].

Но ответ на вопрос «Что есть здоровье на категориальном уровне?» должна была дать квинтэссенция античной мудрости. Аристотель придал здоровью космическое звучание. Он ввел привычное для нашего слуха понятие «здравый смысл». Но вот что непривычно – то значение, которое он под этим подразумевает. Это не ориентация на полезность, приспособление к ситуации с выгодой для себя, как мы привыкли полагать. Здравый – означает у него – здоровый. А самое важное в сочетании – слово смысл.

Комплекс «здравый смысл» (orthos logos) характеризует и умственное, и нравственное здоровье человека, его рассудительность и добропорядочность. И более того, «здравый смысл» имеет в виду упорядоченность и гармонию университета, преисполненного смыслом [3].

Платон не довольствуется обыденным значением термина «здоровье». Его задача – выяснить, что есть «здоровье само по себе», т.е. каков его всеобщий смысл, его «идея». Подобно тому, как он вместе с Сократом размышлял, что есть «добродетель сама по себе», «прекрасное само по себе», он в том же ключе подвергает испытанию привычное для каждого, но проблемное и полное загадок слово «здоровье». Разве можно утверждать, что у мужчины – одно здоровье, а у женщины – другое? «... если оно – здоровье, а не что иное, то идея его везде одна и та же, будь то здоровье мужчины и кого угодно еще» [4, с. 577].

В диалоге Платона «Протагор» приводится разговор Сократа с молодым аристократом. Он сообщает, что решил обучаться мудрости у софиста. Сократ удивлен: ведь когда ты хочешь доверить врагу лечение тела, то долго раздумываешь, стремясь выяснить, хороший ли это целитель. «А тут речь идет о более важном, чем тело – о душе, от состояния которой зависят все твои дела и жизнь. И при этом проявляешь крайнюю неосмотрительность, собираясь вверять свою душу тому, к ому ничего толком не знаешь, не советуясь ни с отцом, ни с братом: [...] как бы не проиграть самого для тебя дорогого» [4, с. 423].

Уже у Платона находим мысль о превосходстве здоровья души. «Искоренив невежество моей души, ты сотворишь мне гораздо большее благо, чем если бы ты излечил болезнь моего тела» [4, с. 213].

Если состояние души есть первое условие общего здоровья человека, то практическую философию, этику можно считать практическим врачеванием. Таковой является «Никомахова этика», где Аристотель поясняет, что «мы ведь проводим исследование не затем, что-

бы знать, что такое добродетель, а чтобы стать добродетельными, иначе от этой [науки] не было бы никакого прока» [3, с. 79]. Философ проводит аналогию между лечением больного тела и больной души. Первому в случае жара следует пить больше воды и воздерживаться от чрезмерной пищи. А тому, у кого ни одна душа тоже надо воздерживаться – от порочных мыслей, желаний и поступков – стремления к богатству, власти, силе. «Самый порочный человек, конечно, тот, чей порок обращается на него самого и близких, однако, самый добродетельный не тот, чья добродетель обращается на него самого, а тот, чья на другого, ибо это трудное дело» [3, с. 148]. Наказание за дурные поступки Аристотель считая своего рода лекарством, ведь лекарства по своей сути противоположны болезни.

Мировоззрение эпохи, философская квинтэссенция культуры определяет стало быть, и трактовку категории «здоровье». Пришло время монотеистических религий откровения и человек познал свою духовную сущность. Он – существо конечное, бренное. Бог – бесконечное, вечное. Но конечное (Бог) и наоборот. Человек бессмертен, и в том его определение. Вне отношения к Богу, вне встречи с ним, без осознания бесконечности и вечности человека все попытки определения его сущности обречены на провал.

Абу Хамид аль-Газали напоминает, что человек сотворен не для игр и пустого время препровождения, но ему предстоит крупная ставка [5]. В земной жизни он должен накопить «посмертный запас», т.е. добиться духовного здоровья, избавиться от «погубителей» - зависти, алчности, и призвать «спасителей» - любовь, милосердие, сострадание.

Ибн-Араби тоже пишет о предстоящем «перевале» - от жизни к смерти, а через нее – снова к жизни. Но преодолеть перевал сможет только тот, кто духовно здоров, кто избавился от пороков и недугов души [4]. В исламской дискуссии в трактовке здоровья появляется новый акцент. Поскольку сущность человека определяется его отношением

к Всевышнему, первостепенным становится здоровье души, т.е. нравственное состояние, следование божеским заповедям любви и милосердия [6].

Аль-Фараби о здоровье как социальной и политической категории

И что очень важно – здоровья не есть категория только индивидуальная. Здоровым, как и счастливым, в одиночку стать невозможно. Человек живет среди людей и условием его здоровья и счастья является состояние общества, в котором он поселяется. Философы не умалчивали об этом аспекте здоровья. Но самое убедительное и веское доказательство того, что здоровье есть категория социальная и политическая находим у Абу Насра аль-Фараби.

Восточный мыслитель, прославленный в веках, выполняет исконную философскую задачу: создает реальность должного, человеческое сообщество, изгнавшие пороки, построенное на принципах добра и справедливости: духовно здоровый, добродетельный град, воспроизводящий гармонию универсума. Никто из жителей не может быть счастливым и здоровым за счет страданий и болезней окружающих. И счастье, и здоровье у них общее, коллективное, в нашей терминологии, социальное.

Аль-Фараби проводит аналогию между добродетельным градом и человеческим телом, поскольку их руководящим принципом является целостность, создающая качество живого, растущего. Как в теле человека органы согласно взаимодействуют, чтобы обеспечить здоровья всего организма, так и в граде жители способствуют процветанию сообщества. Как вокруг сердца формируется человеческое тело, так и вокруг правителя нарастает град.

Здоровье согласно аль-Фараби, есть не только социальная, но и политическая категория. Правитель, непосредственно связанный с Первосущим, призван исцелять души людей. «Врачу, лечащему

тела людей, необходимо знать все тело, его части и их отношение к телу в целом, болезни, которые могут поражать тело и каждую из его частей [...] Точно также государственному деятелю или правителю, который лечит души, необходимо знать всю душу, ее части... те душевные состояния, при которых человек совершает добрые поступки [...] какими искусными приемами добиться укрепления [добродетелей] [13, с. 174].

Можно сказать, что уже аль-Фараби ставит вопрос нашего времени – о здоровье нации, хотя и в других, адекватных его эпохе, терминах, это то, к чему сегодня стремится наша страна: коллективный иммунитет, коллективное здоровье – национальный приоритет, имеющий международное значение, всечеловеческий смысл.

Самым эффективным врачеванием можно назвать казахскую философию, поскольку она являет себя миру в облике этики, принявшей эстетическую форму. Ни одна из современных западных моделей философии не выполняет свою первостепенную миссию – быть учением о добродетельной и прекрасной жизни, т.е. практическим врачеванием души. Абай Кунанбаев возвращает философии ее исконное предназначение, стремясь к совершенствованию души своего народа, избавлению от пороков и приобщению к знаниям, наукам, искусствам. Он выступает в роли великого целителя, предназначение которого – ввести свой народ в мировое цивилизационное пространство и показать западному миру, достигшему «помрачением разума», Истину жизни и подлинный смысл истории. «Береги в себе человечность. Всевышний судит о нас по этому признаку» [6, с. 31].

Но не принижаем ли мы роль **тела** в вопросе о здоровье? В историко-философских контекстах дается развернутый ответ на этот вполне законный вопрос. Вспомним, какое значение, придавал телу Абу Хамид аль-Газали, восхищаясь его целостностью и совершенством, как твореньем божьим. «В каждом из внешних и

внутренних органов заложены удивительные смыслы. И в каждом из них содержатся удивительные премудрости» [5, с. 33]. Философ считал, что только врачеванию, связанному с религиозным опытом, открывается великое чудо человеческого тела, созданного милостью Всевышнего.

Через века, в другой культурной и религиозной эпохе та же мысль высказывается энциклопедистом немецкой классики Гегелем. Он тоже пишет о **духовности тела человека**. «Духовное выражение принадлежит преимущественно лицу, так как голова есть настоящее местопребывание духовного» [6, с. 212]. В остальном теле духовное проявляется преимущественно в осанке. Художников древности привлекала поэтому именно осанка, ибо так они делали дух созерцаемым в его телесном выражении. Рука человека, в особенности, кисть есть то, что характеризует его в отличие от животных. «Ни одно животное не имеет такого подвижного орудия деятельности, направленного во вне. Рука человека, это орудие орудий, способна служить бесконечному множеству проявлений воли» [7, сс. 212-213].

Гегель утверждает тезис о гармонии души и тела. Нет надобности возводить тело в самоцель, подобно канатным плясунам, но «я должен отдавать моему телу должное, должен щадить его, поддерживать его здоровье и силы, и, следовательно, не имею права обращаться с ним пренебрежительно и враждебно» [8, с. 208]. Если же обращаться с телом, пренебрежительно, оно будет вынуждено мстить нам. Более того, «человек...должен посредством своей собственной деятельности сделаться господином своего тела» [8, сс. 208-209].

Стало быть, нет никакого спора между душой и телом в вопросе о здоровье. **Человек есть целостность, единство души и тела**. Но энтелехией тела, его водительницей и предводительницей является душа. Она воздействует на тело, поддерживает жизнь и способствует здоровью тела, испытывая, в свою очередь, и его влияние.

Целостность – вот принцип умного врачевания. И высказан он был еще Платоном в истории юного Хармида, страдавшего головной болью. Излечить его берется Сократ, прибегая к применению принципа целостности. «Как не следует пытаться лечить глаза отдельно от головы и голову – отдельно от тела, так же следует и лечить тело, не лечя душу, и у эллинских врачей именно тогда бывают неудачи при лечении многих болезней, когда они не признают необходимости заботиться о целом... Ибо... все – и хорошее, и плохое – порождается в теле и во всем человеке – душой, и именно из нее – все проистекает» [4, с. 345].

Здесь содержатся два взаимосвязанных тезиса. Первый – тезис о необходимости лечить тело в его целостности – не отдельно глаза или голову, а все тело. И второй – лечить человека в целостности души и тела, причем приоритет отдается душе. Восточная медицина в диалоге с античной традицией восприняла принцип целостности и главенство души, тогда как в западном дискурсе врачевание предало забвению этот «принцип»: лечат не душу, а тело и не тело в его целостности, а отдельные органы: глаза так глаза, голова так голова. Рассекли человека на части, как механизм, которого у медицины много-много проблем, а, значит, и у пациентов.

Принцип целостности – один из основных в восточной медицине прославленного врачевателя и философа Ибн-Сины, переосмыслившего этот метод в контексте исламского вероучения. Здоровье человека он понимает в целостном дискурсе Бог-Человек. «Не удивительно, что очень сильная и благородная душа оказывает очень сильное воздействие на тело, предназначенное ей» [9, с. 471]. Нельзя делить целителей на «врачей тела» и «врачей души». Человек существо целостное, обращенное к своему Создателю, – поучает Ибн-Сина.

Но что же такое здоровье как философская категория в его противоположности болезни? Как можно ответить

на вопрос, поставленный в свое время еще Платоном? «Здоровье – это способность или состояние, благодаря которому функции [органа], предназначенные для их выполнения, оказываются безупречными» – отвечает Ибн-Сина [10, с. 6]. С точки зрения восточного философа чело- века может и должен жить, не испытывая болезней: если он совершенствуется ду- ховно, правильно питается и овладевает искусством сохранения здоровья, врач и лекарства ему не нужны. Продукты пи- тания и есть его лекарства. Хороший за- мысел – жизнь вне болезни! Но пока еще далеко нам до его осуществления.

Гегель соглашается с Ибн-Синой и делает важное дополнение, акцентируя духовную сущность здоровья. «Будучи здоровым и здравомыслящим, субъект располагает наличным сознанием упорядоченной тотальности своего инди- видуального мира, в системе которого он подчиняет всякое переживаемое им особенное содержание ощущения, представления, вожделения, склонности и т.д. помещая его в надлежащее место этой системы» [8, с. 176].

Речь идет о гармонии души и тела, об овладении человеком самого себя в це- лостности и умиротворении. А болезнь, согласно Гегелю, есть отключение от целостности. Сущность ее «должна быть полагаема в отделении частной систе- мы организма от всеобщей физиологи- ческой жизни [...] вследствие того, что такая особая система отчуждается от упомянутой всеобщей жизни, животный организм раскрывается в своей конеч- ности, бессилии» [6, с. 164].

В то же время Гегель подчеркивает, что и здоровье, и болезнь – феномены все еще не проясненные, во многом загадочные. Так, болезнь обнаруживает свою парадоксальность. Будучи больным, человек может вспомнить давно забытые мысли и ощущения, глубоко скрытые в его памяти. А при избавлении от болез- ни все это снова уйдет куда-то в глубину памяти и мы не будем им владеть, хотя оно в нас и сохранится. «Человек никогда не может знать, сколько знаний он в дей-

ствительности имеет в глубине себя, хотя бы и забытых им» [6, с. 133].

Размышляя о соотношении здоро- вья и болезни, Гегель приходит к вы- воду, что физическая болезнь не есть полная утрата здоровья. Такая утрата была бы уже смертью. Болезнь есть воз- никающее в здоровье противоречие, которое предстоит разрешить. Так и душевная болезнь не означает полной утраты разума, но только расстройство в имеющемся разуме, которое возмож- но преодолеть. «Больной есть разумное существо... подобно тому, как со сторо- ны телесности его можно понять по той жизненности, которая как таковая еще содержит в себе здоровье» [8, с. 177].

Эти мысли весьма и весьма актуаль- ные для гуманизации современной пси- хиатрии, где нередко к больному чело- веку относятся варварски, бесчеловечно, считая, что он лишен разума и воли и можно делать с ним все, что вздумается: издеваться, подавлять его личность, ма- нипулировать. Но он остается разумным. Он остается человеком. А тот, кто выме- щает на нем свои комплексы, именно тот лишен разума и человечности.

Размышляя о сказанном, можно за- датьсь вопросом: что такое философ- ское отношение к здоровью? Приведем исповедь Иммануила Канта, где он отве- чает нам на примере своей жизни.

Иммануил Кант о методе избавления от боли

Иммануил Кант уделял здоровью особое внимание. Может быть, потому, что от рождения был слабым ребенком – боялись, что он вообще не выживет. Но он не только выжил, но и отвоевал себе активную творческую жизнь, во- шел в память мировой философии.

Считается, что он добился этого стро- гим соблюдением режима, диеты, не- укоснительного соблюдения необходи- мых правил заботы о здоровье. Кто не помнит поучительного примера его пун- туалтности, когда прибывший к назна- ченному месту друг, опоздавший на пять

минут, увидел удалявшуюся коляску философа? По нему горожане сверяли свои часы. Надежнее метода тогда не было.

Все это верно, но упускает главное в жизненном успехе Канта, создавшего свои основные критические труды уже в преклонном возрасте. Разгадка в том, что он относился к здоровью философски, т.е. признавал глубинную связь психического и физического, души и тела, способность силою духа и воли побеждать болезненные ощущения.

В качестве примера он приводит собственный опыт, не собираясь навязывать его другим, т.е. поступает как экзистенциалист. Философ пишет об умении **предотвращать болезни**, продлевая тем самым жизнь. Он называет это искусство диететикой в отличие от терапии, задача которой – лечить уже прокравшуюся болезнь.

«Моральная, практическая философия является также универсальной медициной, которая, правда, не излечивает всех от всего, но необходимо должна присутствовать в каждом лечении» [12, сс. 298-299]. Поясняя свою мысль, Кант ссылается на стоицизм: его философия нацелена на излечение души от недуга порочности, а также на исцеление тела от излишней привязанности к вредоносным и вызывающим болезни наслаждениям: обжорство, чрезмерные совокупления, стремление к праздности и роскоши. «Стоицизм как принцип диететики (*sustine et abstine*) является... частью практической философии не только в качестве науки о добродетели, но и в качестве науки врачевания. Последняя становится философской в том случае, если образ жизни человека определяется только разумом в силу принятого им самим решения властвовать над своими чувствами» [12, с. 302]. Если же медицина не принимает во внимание этой **внутренней** силы человека, ей приходится довольствоваться **внешними** факторами (аптека, хирургия), и тогда она становится эмпирической и механической. Здесь в точности описано состояние современной западной медицины.

Стоицизм, продолжает Кант, избавляет от изнеженности, учит противостоять болезненным ощущениям, т.е. приводить в движение внутренние резервы души, а не надеяться только на помощь извне. «Постель – это средоточие множества болезней» [12, с. 303]. Можно сказать, что сам Кант жил согласно доктрине стоиков, не давая себе поблажек. Но самое основное – то, о чем стоики умолчали – он сохранял здоровье, душевное и телесное, всю жизнь занимаясь философским творчеством. Он считал свои занятия главным лекарством, спасающим от многих болезней. «В жизни большую радость приносит то, что свободно *делается*, чем то, чем *наслаждаются*». Поэтому «духовная деятельность может доставить остроту жизнеощущениям другого рода и противопоставить ее тем неприятным ощущениям, которые вызываются физическим состоянием человека» [12, с. 306].

Духовная деятельность подавляет неприятные ощущения и, более того, доставляет радость, с которой не сравнится никакое телесное наслаждение. Как не согласиться с великим умом?

Каждый человек способен силой своего разума и воли воздействовать на болезненные ощущения, подавлять боль. Но не каждому даны бесценный дар вдохновения и духовной деятельности. Кант выделяет ученых и философов. «Для ученого мышление составляет питание, без которого он, пребывая в *одиночестве* и *бодрствуя*, не может жить» [12, с. 310]. Правда, и в этом случае следует знать меру, соблюдать *диету мышления*.

Так что Кант, будучи в жизни стоиком, дополнил античных мудрецов своей доктриной «исцеления творчеством». Можно удивляться, как немощный человек с узкой от природы грудью, мешающей вдыхать свободно и вольно, мог создавать труды мировой значимости! Оказывается, это было его исцелением. Философское отношение к здоровью – есть обращение к внутренней энергии души, способность силой разума и воли изгонять боль. И не только. Духовная деятельность, творче-

ство – вот незаменимое целебное средство, одаряющее ни с чем не сравнимой радостью и остротой восприятия жизни.

Философское отношение к здоровью, повторяем, есть признание громадных внутренних резервов человека, существа духовного, непосредственно связанного с трансценденцией. Подключаясь к духовному началу, он способен воздействовать на свой организм, становиться, как выражается Гегель, «господином своего тела». В самом деле, почему мы так мало знаем о наших внутренних возможностях, так мало их используем, возлагая все надежды на внешние факторы: медицина, таблетки и т.д. Мы живем в своем теле, но оно нам не подчиняется, оставаясь непознанным, таинственным, способным пойти против нашей воли и желания. Наше ли это тело?

Можно вспомнить об уникальном опыте даосской и индийской йоги, приручающих тело человека и открывающих поразительные возможности психики: читать мысли на расстоянии, останавливать на какое-то время сердце, проходить сквозь стены и даже летать. Западная культура и медицина пошла другим путем: летать – на созданных для того устройствах, читать мысли на расстоянии – используя информационные технологии. А сегодня и вовсе создаются невероятные, потрясающие возможности вмешательства в генотип, не только лечения, но и «улучшения природы человека» - его интеллектуальных и физических способностей и даже нравственных качеств.

Все это замечательно, но до известных пределов. Возникает вопрос о том, кто же такой человек, если он может теперь располагаться между роботом и животным, имея и органы животного, и устройства робота. Ответить может только философия. Есть очень весомый критерий: человек существо духовное, созданное Первосущим, предназначенное преодолеть свое «онтологическое отчуждение» и вернуться к Творцу. Никакими «эммерджентными технологиями» не сконструировать душу, совесть, любовь, милосердие, Веру. Пусть они,

эти технологии лечат. Это величайшие достижения человеческого разума. Но есть пределы, которые ставит сам человек, желая остаться человеком.

В излечении есть, стало быть, не только **внешние** факторы, но неиспользованные **внутренние** возможности, которые только предстоит раскрыть. Наше тело, сложный и еще не полностью разгаданный феномен, должно стать по-настоящему нашим. Что будет еще более потрясающим, чем использование современных технологий.

Это и есть философское отношение к здоровью. Следует добавить, что здоровье не естественное качество, но создаваемое культурой, зависящее от мировоззрения эпохи, национальных и этнических особенностей одно дело – здоровье античного человека, другое – наше с вами. Это – феномен культуры и ключевая ее ценность.

Другая реальность и новые модусы проблемы здоровья

В современной философии проблеме здоровья, к сожалению, не уделяется столько внимания, как того требует сложившаяся в культуре ситуация. Признается, что здоровье можно рассматривать в нескольких дискурсах: медицинский, тесно связанный с технократическим; духовно-экологический; гуманитарный. Но какой дискурс является доминирующим, неужели все они выступают на равных? Философский подход предполагает, что дискурсы должны «собираться» в единое целое. Здоровье, как уже было сказано, располагается в контексте мировоззренческих универсалий Бог – человек – душа – тело – жизнь – смерть. Все названные выше дискурсы, включая претендующий ныне на превосходство, медицинский, должны включаться в единое смысловое поле, где здоровье понимается, прежде всего, как категория метафизическая, а потому социальная, культурная, политическая.

Необходимость философского осмысления проблемы обнаруживается со

всей очевидностью в связи с невероятными успехами «эмерджентных» технологий, претендующих не только на излечение, но и улучшение человеческой природы, включая интеллектуальные и нравственные качества человека. Чтобы приостановить чрезмерную, не знающую удержу любознательность, ставящую под вопрос само существование рода человеческого, нужна философская экспертиза и обоснованный ответ на вселенский вопрос: кто такой человек и что такое его здоровье – души и тела.

Признание метафизического статуса здоровья дает возможность дать полноценный анализ социального аспекта проблемы. Можно и нужно согласиться с тем, что «здоровье – система открытая: меняются социальные условия и требования к здоровью, постоянно создаются новые медицинские технологии и услуги, меняется образ жизни людей» [14, с. 49].

Соответственно, появляются дополнительные определения категории здоровья. Традиционно здоровье понималось на противопоставление болезни. Подчеркивалось, что опыт здоровья дается нам не изначально. Будучи здоровыми, мы его не замечаем, а вторично, когда возникает недомогание, болезнь, и приходиться их преодолевать. «Здоровье мы впервые воспринимаем как избавление от боли» [14, с. 70]. Сегодня предлагаются другие позиции: отказаться от привычного понимания здоровья и болезни «как отчетливо выраженных состояний». Можно спросить, например, здоровы ли старики или больные, идущие на поправку? «Срединное состояние» зафиксировал, напомним, еще восточный целитель Абу Али Ибн-Сина, считая его наиболее успешным для излечения.

Во все времена люди воспринимали здоровье как ценность. Но сегодня, подчеркивает Б.Г. Юдин, появляется новый, очень важный аспект: понимание здоровья не только как «здоровья от...» болезни, но и «здоровья для...» активной, полнокровной жизни, творчества, любви, добродетели. Критерием здоровья

становится «способность к делу». Меняется и смысловой ряд, в который вписывается анализируемая категория. Традиционно здоровье рассматривалось в ряду таких понятий как недомогание, боль, лечение, врач, медицина. Сегодня здоровье меняет адреса и предпочитает иных «соседей»: истина, добро, красота, жизненный мир, творчество, деятельность, общение, качество жизни. Переосмысливается и назначение медицины: не лечить больного, а поправлять здоровье здорового. Человек должен стать хозяином, господином своего здоровья. Современные технологии и активизация внутренних духовных резервов позволят ему все более и более избавляться от ограничений, связанных с состоянием его телесности [15].

Но сегодня однако этот тезис кажется преждевременным, воспринимается скорее, как должное, а не как сущее: пандемия внесла в ситуацию существенные коррективы. В современной повестке дня проблематика здоровья становится одной из ключевых: в философии, экономике, политике и, конечно, медицине. Пандемия создает новую реальность – помимо нашей воли и желания. Меняются онтологические, антропологические, аксиологические характеристики бытия человека в мире. Постпривычный мир настоятельно требует принять ультиматум, отказаться от прежних условий, обстоятельств, предпочтений и неукоснительно следовать новым императивом: жить так, чтобы не умереть и заботясь о здоровье ближних и дальних, сохранять, тем самым, и свое здоровье. Духовная составляющая, этическая сущность коллективного здоровья, взаимоподдержка, солидарность, сострадание – все характеристики здоровья, принятые в традиционной культуре казахов и утвержденные в мировой философии – словно оживают, входят в повседневность. Неоспоримым становится первостепенность нравственного здоровья нации, осознание здоровья как ценности культуры и национального приоритета.

Заключение

Подводя итоги, скажем: здоровье, прежде всего, категория **космическая**. Это – гармония, порядок, соразмерность универсума. И здоровье – категория **экологическая**. Это самочувствие природы, окружающей нас среды. В западной культуре был утверждён принцип господства человека над своей кормилицей, Землей. Жажда наживы привела к бездумному, варварскому потреблению природных запасов. В итоге – экологическая катастрофа, опасное заболевание природы. От человека требуется осознание ситуации и воссоздание принципов дружелюбного отношения к природе, заложенного в основах традиционной культуры казахов. На повестке дня – излечение матушки-земли.

Здоровье подразумевает также хорошие справедливые законы государства и следование граждан нравственным принципам и нормам. Это – общественное, социальное здоровье, от которого во многом зависит состояние всех казахстанцев.

И, наконец, здоровье **человека**. Оно вписывается в контексты универсума, природы и общества и понимается как созвучие, гармония души и тела. Духовно-душевное здоровье определяет самочувствие телесности и, в свою очередь, воспринимает воздействие тела.

Здоровье – не только избавление от ... болезней и душевных недугов. Здоровье добывается для... полнокровной жизни, творчества, радости, любви, общения. Новый смысловой ряд, куда входит здоровье, акцентирует ценностные культурологические характеристики философской, гуманитарной категории.

Если с этих позиций проанализировать суровую, жесткую ситуацию с пандемией, то можно сказать: ограничительные меры, маски, дистанцирование, вакцины – это только «программа – минимум». Человечество призвано задуматься над своим образом жизни. Пришла эпоха глобальных перемен. Пора остановиться, предпринять решительные меры по оздоровлению природы, общества и самого человека. Мы на краю пропасти. Еще один

шаг... И говорить следует не о здоровье **«человеческого капитала»** или **«человеческого фактора»**. Говорить следует о здоровье **человека**. Духовно-нравственном и телесном. Это – «программа – максимум». А залог возможности ее осуществления высокие духовные ценности традиционной культуры казахов и других этносов Казахстана, культурное наследие нашего народа, философская сокровищница и наставления учителей и духовных целителей Востока и Запада.

Список литературы

- 1 Гиппократ. Этика и общая медицина. – М.: Мир книги, 2007. – 334 с.; см. также Соловьева Г.Г. Античная философия здоровья: Гиппократ и Демокрит / Диалог культур Востока и Запада. – Алматы, Екатеринбург, 2021. – 359 с.
- 2 Гален Клавдий. О том, что наилучший врач есть также философ / Историко-философский ежегодник. – М.: Институт философии РАН, 2011; см. также Соловьева Г.Г., Рахметова Ж.А. Античная философия здоровья. Клавдий Гален. «Credo new», 2021. – С. 68-87.
- 3 Аристотель. Сочинения в четырех томах. Том 4. Никомахова этика. – М.: Мысль, 1984. – 828 с.
- 4 Платон. Собрание сочинений в четырех томах. Том 1. – М.: Мысль, 1990. – 860 с.
- 5 Аль-Газали. Эликсир счастья. – Санкт-Петербург: Центр Петербургское востоковедение, 2002. – 321 с.
- 6 Ибн-Араби. Мекканские откровения. – СПб: Центр «Петербургское востоковедение, 1995. – 288 с.
- 7 Абай. Книга слов. Шакарим. Записки забытого. – Алма-Ата: Ел, 1993. – 120 с.
- 8 Гегель. Энциклопедия философских наук. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 470 с.
- 9 Ибн-Сина. Избранные философские произведения. – М.: Наука, 1980. – 522 с.
- 10 Ибн-Сина Абу Али. Канон врачебной науки. Книга 1. – Ташкент: «Фан» Институт востоковедения им. Абу Райхана Беруни, 1981. – 550.
- 11 Соловьева Г.Г., Рахметова Ж.А. Здоровье как ценность культуры: вклад Ибн-Сины / Адам әлемі, №2 (88), 2021. – С. 26-41.
- 12 Кант. О способности духа силою только воли побеждать болезненные ощущения / Трактаты и письма. – М.: Наука, 1980. – 709 с.
- 13 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 398 с.
- 14 Философия здоровья. – М.: Институт философии РАН, 2001. – 240 с.

15 Юдин Б.Г. Здоровье человека как проблема гуманитарного знания / Философия здоровья. – Москва, 2001. – 242 с.

Transliteration

1 Gippokrat. Jetika i obshhaja medicina [Ethics and General Medicine]. – M.: Mir knigi, 2007. – 334 s.; sm. takzhe Solov'eva G.G. Antichnaja filosofija zdorov'ja: Gippokrat i Demokrit / Dialog kul'tur Vostoka i Zapada [Ancient Philosophy of Health: Hippocrates and Democritus / Dialogue of Cultures of East and West]. – Almaty, Ekaterinburg, 2021. – 359 s.

2 Galen Klavdij. O tom, chto nailuchshij vrach est' takzhe filosof / Istoriko-filosofskij ezhegodnik [That the Best Doctor is Also a Philosopher / Historical and Philosophical Yearbook]. – M.: Institut filosofii RAN, 2011; sm. takzhe Solov'eva G.G., Rahmetova Zh.A. Antichnaja filosofija zdorov'ja. Klavdij Galen [Antique Philosophy of Health. Claudius Galen]. «Credo new», 2021. – S. 68-87.

3 Aristotel'. Sochinenija v chetyreh tomah [Works in Four Volumes]. Tom 4. Nikomahova jetika. – M.: Mysl', 1984. – 828 s.

4 Platon. Sobranie sochinenij v chetyreh tomah [Collected Works in Four Volumes]. Tom 1. – M.: Mysl', 1990. – 860 s.

5 Al'-Gazali. Jeleksir schast'ja [Elixir of Happiness]. – Sankt-Peterburg: Centr «Peterburgskoe vostokovedenie, 2002. – 321 s.

6 Ibn-Arabi. Mekkanskie otkrovenija [Meccan Revelations]. – Spb: Centr

«Peterburgskoe vostokovedenie, 1995. – 288 s.

7 Abaj. Kniga slov. Shakarim. Zapiski zabytogo [Book of Words. Shakarim. Notes of the Forgotten]. – Alma-Ata: EI, 1993. – 120 s.

8 Gegeľ. Jenciklopedija filosofskih nauk. Filosofija duha [Encyclopedia of Philosophical Sciences. Philosophy of Spirit]. – M.: Mysl', 1977. – 470 s.

9 Ibn-Sina. Izbrannye filosofskie proizvedenija [Selected Philosophical Works]. – M.: «Nauka, 1980. – 522 s.

10 Ibn-Sina Abu Ali. Kanon vrachebnoj nauki [Canon of Medicine]. Kniga 1. – Tashkent: «Fan» Institut vostokovedenija im. Abu Rajhana Beruni, 1981. – 550.

11 Solov'eva G.G., Rahmetova Zh.A. Zdorov'e kak cennost' kul'tury: vklad Ibn- Siny [Health as a Value of Culture: the Contribution of Ibn Sina] / Zhurnal Adam әlemi №2 (88), 2021. – S. 26-41.

12 Kant. O sposobnosti duha siloju tol'ko voli pobezhdat' bolezennnye oshhushhenija [About the Ability of the Spirit to Overcome Painful Sensations by the Force of Will Only] / Traktaty i pis'ma. – M.: Nauka, 1980. – 709 s.

13 Al'-Farabi. Social'no-jeticheskie traktaty [Socio-Ethical Treatises]. – Alma-Ata: Nauka, 1973. – 398 s.

14 Filosofija zdorov'ja [Philosophy of Health]. – M.: Institut filosofii RAN, 2001. – 240 s.

15 Judin B.G. Zdorov'e cheloveka kak problema gumanitarnogo znaniya [Human Health as a Problem of Humanitarian Knowledge / Philosophy of Health] / Filosofija zdorov'ja. – Moskva, 2001. – 242 s.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Грета Георгиевна Соловьева</i>	профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан
<i>Жазира Акутаевна Рахметова</i>	магистр гуманитарных наук, старший научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан
<i>Грета Георгиевна Соловьева</i>	профессор, философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Жазира Акутаевна Рахметова</i>	гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Greta Solovieva</i>	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan
<i>Zhazira Rakhmetova</i>	Master of Arts, Senior Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

ФИЛОСОФСКАЯ КОМПАРАТИВИСТИКА: НАЗНАЧЕНИЕ И ГРАНИЦЫ ВОЗМОЖНОСТЕЙ*

А.А. Хамидов

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена выяснению смысла, назначения, возможностей и границ уместности компаративистских исследований в философии (особенно в историко-философских исследованиях). Отмечено, что сама по себе компаративистика есть лишь стратегия исследований, а её тактика осуществляется с помощью соответствующих методов и принципов. В статье выделены и проанализированы следующие: принцип вненаходимости, метод культуро-историзма, принцип приоритета мышления над языком и герменевтический метод. Отмечено, что подчас сама возможность сравнительного анализа неправильно истолковывается из-за непонимания истинного соотношения мышления и языка. Отмечено также, что герменевтический метод требует внимательного применения, ибо здесь нередки издержки и даже заблуждения. В статье показано, что компаративистские исследования, поскольку они ведутся с уже готовыми системами, их аспектами, идеями или категориями, они не могут заменить собой критический анализ и тем самым претендовать на установление истины. По своей сути они являются исследованием-средством, но, конечно, необходимым средством.

Ключевые слова: компаративистика, вненаходимость, культуро-историзм, мышление, язык, идеальное (Ideelle), герменевтика

Институт философии,
политологии и
религиоведения, Алматы,
Казахстан

Автор-корреспондент:
А.А. Хамидов, smiriti@list.ru

Ссылка на данную статью:
Хамидов А.А. Философская
компаративистика:
назначение и границы
возможностей // Адам
әлемі. – 2022. – № 2 (92).
– С. 16-28.

* Это исследование проведено в рамках финансирования КН МОН РК (Грант № AP08855902 «Современная исламская философия как новое гуманитарное знание: дискурс и практика»).

Философиялық компаративистика: мақсат мүмкіндік шектері

Аңдатпа. Мақала философиядағы (әсіресе тарихи-философиялық зерттеулерде) салыстырмалы зерттеулердің мәнін, мақсатын, мүмкіндіктері мен өзектілік шегін нақтылауға арналған. Салыстырмалы ғылымның өз алдына тек зерттеу стратегиясы, оның тактикасы тиісті әдістер мен принциптердің көмегімен жүзеге асатыны атап өтіледі. Мақалада сыртта болу принципі, мәдени-тарихи әдіс, тілге қарағанда ойлаудың басымдылығы принципі және герменевтикалық әдіс ерекше атап өтіліп, талданады. Кейде салыстырмалы талдау мүмкіндігінің өзі ойлау мен тіл арасындағы шынайы қатынасты дұрыс түсінбеу салдарынан қате түсіндірілетіні атап өтіледі. Сондай-ақ, герменевтикалық әдіс мұқият қолдануды талап ететіні атап өтіледі, өйткені жиі шығындар және тіпті қателер бар. Мақалада салыстырмалы зерттеулер дайын жүйелермен, олардың аспектілерімен, идеяларымен немесе категорияларымен жүргізілетіндіктен, олар сыни талдауды алмастыра алмайтыны және сол арқылы шындықты анықтауға үміткер екендігі көрсетілген. Өзінің мәні бойынша олар зерттеу құралы, бірақ, әрине, қажетті құрал.

Түйін сөздер: салыстырмалы зерттеулер, сырттандық, мәдени-историзм, ойлау, тіл, идеал (Ideelle), герменевтика.

Philosophical Comparativistics: Purpose and Limits of Possibilities

Abstract. The article is devoted to clarifying the meaning, purpose, possibilities and limits of the relevance of comparative research in philosophy (especially in historical and philosophical research). It is noted that in itself comparative science is only a research strategy, and its tactics are carried out with the help of appropriate methods and principles. The article highlights and analyzes the following: the principle of being outside, the method of cultural-historicism, the principle of the priority of thinking over language, and the hermeneutic method. It is noted that sometimes the very possibility of comparative analysis is misinterpreted due to a misunderstanding of the true relationship between thinking and language. It is also noted that the hermeneutic method requires careful application, because there are often costs and even errors. The article shows that comparative studies, since they are carried out with ready-made systems, their aspects, ideas or categories, they cannot replace critical analysis and thus claim to establish the truth. In their essence, they are a research tool, but, of course, a necessary tool.

Key words: Comparative Studies, Outsideness, Cultural Historicism, Thinking, Language, Ideal (Ideelle), Hermeneutics.

Введение

Философская компаративистика – это одно из направлений и одна из областей философских и историко-философских исследований. Почему-то её предметом считают «сопоставление различных уровней иерархии (понятия, доктрины, системы) философского наследия Востока и Запада» [1, с. 245. Лев. стбц]¹⁾. Это довольно устойчивая трактовка данного феномена. В 1939 г. Ч. Мур учредил проведение восточно-западных конференций на Гавайях, а с 1951 г. стал издаваться журнал «Философия Востока и Запада» («Philosophy East and West»). Но почему, спрашивается, философская компаративистика не может распро-страняться на всю философию? Одно из значений латинского слова «comparatio» является «сличение, сравнение, сопоставление», а слово «comparativus» означает «сравнительный», «основанный на сопоставлении» [3, с. 215. Лев. стбц]. Г. В. Ф. Гегель в 1801 г. написал и опубликовал солидную статью «Различие между системами философии Фихте и Шеллинга...» (см.: [4]). И в философии постоянно ведутся различного рода сравнительные философии: понятия материи у Платона и у Аристотеля, понятия Единого у Платона и у Плотина, понятия субстанции у Спинозы и у Гегеля, диалектики Гегеля и диалектики Маркса и т. д. и т. п. Имеет ли смысл

лишать подобные исследования статуса компаративистских? Думается, нет.

Основное содержание

Назначение и смысл философско-компаративистских исследований. Приведём следующее суждение М.М. Бахтина о встрече разных культур: «Чужая культура только в глазах другой культуры раскрывает себя полнее и глубже (но не во всей полноте, потому что придут и другие культуры, которые увидят и поймут ещё больше). Один смысл раскрывает свои глубины, встретившись и соприкоснувшись с другим, “чужим”, смыслом: между ними начинается как бы *диалог*, который преодолевает замкнутость и односторонность этих смыслов, этих культур. Мы ставим чужой культуре новые вопросы, каких она сама себе не ставила, мы ищем в ней ответа на эти наши вопросы, и чужая культура отвечает нам, открывая перед нами новые свои стороны, новые смысловые глубины» [5, с. 457]. Точно также при соприкосновении различных философских систем (их каких-то аспектов, универсалий и т. д.) эти системы начинают усматривать не только в своём визави, но и самих себя то, что не обнаруживалось, а подчас и не могло быть обнаружено, при собственной саморефлексии или при исследовании другой системы изолированно, как бы самой по себе. Дру-

гими словами, компаративистский подход даёт дополнительные возможности в историко-философском ли исследовании или в исследовании современных философских учений обнаружения чего-то, недоступного при его отсутствии.

А.В. Смирнов пишет: «Сравнительные исследования в области истории философии посвящены выяснению сходств и различий между философскими традициями, которые развивались относительно независимо или, напротив, под влиянием друг друга...» [6, с. 213] Однако компаративистские исследования отнюдь не сводятся к установлению сходств и различий в философских учениях. Чтобы такие установить, подчас не нужны никакие исследования. Чтобы, к примеру, установить различие между онтологией Б. Спинозы и онтологией Н. фон Гартманна, можно даже не вникать в текст. Или, например, чтобы установить сходство и различие учения о воле А. Шопенгауэра и Ф. В. Ницше, необходимо почитать их тексты, но это устанавливается очень легко. Философская компаративистика не может довольствоваться установлением сходств и различий. Она должна, как минимум, объяснить основания этих сходств и различий. Таким образом, компаративистский подход – это *стратегия*, а всякая стратегия требует вполне конкретной тактики для своей реализации. Такой тактикой в данном случае является специальная *методология*. Некоторым методам и посвящается последующий текст.

Позиция вненаходимости. Она предложена М.М. Бахтиным. Сам он её специально не эксплицировал, но можно сделать следующие выводы. Бахтинская вненаходимость сродни гуссерлевскому *эпохэ*. В греческом языке ἡ ἐπι-οχή означало в обиходном смысле «остановка, задержка, прекращение», а в философском – «воздержание от суждения» (см.: [7, с. 652. Прав. стбц]). У Гуссерля эпохэ являлось первой ступенью феноменологической редукции и определялось как «заключение в скобки»

(Einklemmerung) исследователем своей позиции и как бы наблюдение за предметом со стороны. Требование вненаходимости – это примерно то же, что и требование объективности, требование не привносить в предмет *своего* – концептуального содержания, собственно видения предмета или проблемы, собственных критериев и т. д., то есть не осуществлять того, что Р. Авенариус называл интоекцией. Тесно с требованием принципа вненаходимости тесно связан следующий принцип.

Принцип культуро-историзма. Он ориентирует на то, чтобы сопоставляемые философские системы или их аспекты анализировались в тесной связи с тем культуро-историческим контекстом, внутри которого они сформировались и печать которого на себе несут. Без этого можно потратить исследовательские усилия втуне. При сопоставительном анализе каких-то аспектов философских систем очень важно учитывать особенности того общего для всей культуры мировоззрения, которое так или иначе представлено в этих системах. При сравнительном анализе, например, восточных (древнеиндийских или древнекитайских) систем необходимо учитывать, что в соответствии с восточным мировоззрением объективная действительность имеет два состояния – проявленное и непроявленное (в Упанишадах это Брахман и Атман, в даосизме – Ю и У); восточное же мировоззрение исходит из существования одного-единственного мира – того, который на Востоке считается проявленным. Кроме того, восточное мировоззрение отдаёт приоритет в проявленном мире энергии, тогда как западное – вещественности, или телесности. Пример. Древнекитайская (даосская философия и *иньян-цзя*) признаёт существование пяти «первоэлементов» – огонь, вода, металл, земля (почка) и дерево; древнегреческая философия признавала сначала четыре «первоэлемента» – огонь, вода, земля (почва) и воздух, но Аристотель доба-

вил эфир. Однако между этими наборами «первозлементов» принципиальное различие: в древнекитайской философии они являются пятью видами энергии *ци*, в древнегреческой же он живые и одушевлённые, но суть вещества. Или вот пример. Многие работы древнегреческих досократиков назывались «О природе». Сочинение древнеримского философа Тита Лукреция Кара называется «О природе вещей». И хотя Лукреций в этом сочинении излагает и в чём-то дополняет древнегреческую атомистику, следует знать, что в древнегреческом мировоззрении и культуре природа (*φύσις*) стоит выше человеческих установлений (*νόμος*), то есть культуры, тогда как в древнеримском – наоборот, культура (*cultūra*) стоит выше, чем природа (*nātūra*). Стало быть, принцип культуру-историзма необходим в компаративистских исследованиях.

Сопоставляемые в компаративистском подходе философские системы представляют собой *тексты*, то есть мыслительные конструкции, выполненные в **языке**. Языки эти, как правило, этнические или национальные. Они обладают собственной грамматикой (в широком смысле), то есть подчиняются конкретным правилам построения предложений и т. д. Язык – устный или письменный (печатный) оказывает своё влияние на мышление. Подчас даже смена алфавита может оказывать влияние. Следовательно, следующий принцип касается соотношения мышления и языка.

Принцип приоритета мышления над языком. Необходимо правильное понимание сущности мышления и соотношения мышления и языка. Это очень старая проблема, и адекватно она решается с позиций принципа предметной деятельности. В своё время французский философ, антрополог и этнолог Л. Леви-Брюль разработал учение, согласно которому первобытные люди обладали мышлением, принципиально отличным от мышления нынешних людей, обозначив его как *пра-логическое*. Он, в частности,

утверждал: «У нас нет никакого основания допускать априори, что первобытным и нашим мышлением используется один и тот же механизм» [8, с. 87]. Правда, в конце жизни Леви-Брюль отказался от своей трактовки первобытного мышления как пра-логического. Выразителем прямо противоположной позиции является К. Леви-Строс. Он пишет: «Неприрученное (т. е. первобытное. – А.Х.) мышление является логическим – в том же смысле и таким же образом, как и наше...» [9, с. 325]²⁾ В другой своей работе он утверждает аналогичное: «Может быть, мы в один прекрасный день поймём, что в мифологическом мышлении работает та же логика, что и в мышлении научном, и человек всегда мыслил одинаково “хорошо”» [10, с. 207]. К. Леви-Строс утверждает, что наука существовала и в архаической культуре, но отличалась от современной лишь тем, что она была проявлением иного стратегического уровня мышления. Логикой этой науки, по его мнению, был *бриколаж* (*bricolage*) – использование для достижения той же цели, что и специалист, *неспециализированных* подручных средств. «... Суть мифологического мышления, – пишет Леви-Строс, – состоит в том, чтобы выражать себя с помощью репертуара причудливого по составу, обширного, но всё же ограниченного; как-никак, приходится этим обходиться, какова бы ни была взятая на себя задача, ибо ничего другого нет под руками. Таким образом, мышление оказывается чем-то вроде интеллектуального бриколажа...» [9, с. 126]³⁾ «Подручные средства» интеллектуального бриколажа, «элементы мифологической рефлексии, – утверждает Леви-Строс, – всегда расположены на полпути между перцептами и концептами» [9, с. 127], а посредниками между теми и другими, согласно Леви-Стросу, являются *знаки*.

Не вступая в дискуссию по данному вопросу, отметим, что, с нашей точки зрения, более прав – в принципе, *но не* в деталях – К. Леви-Строс. Мышление как рациональный уровень сознания подчиняется *одному и тому же* механизму,

одной и той же внутренней логике (каков уровень этой логики – дело другое). Оно может быть примитивным, а может и достигать невероятных высот. Но на его деятельность накладывает свою печать то *сознание*, элементом которого оно является. А сознание формируется преимущественно в процессе человеческой предметной деятельности, которая, в свою очередь, всякий раз конкретно-исторически определена и по уровню своего развития, и по тому предметному содержанию, с которым она имеет дело, и по тому, в каком социокультурном контексте осуществляется, и т. д.

И здесь мы подходим к проблеме «мышление – язык». В классическом китайском языке (*вэньян*) отсутствует глагол-связка «быть» («есть»), вследствие чего «отсутствует... и построенная на нём субъектно-предикатная структура» [11, с. 120]. То же самое имеет место и в арабском языке. Из этого А.И. Кобзев делает общемировоззренческие выводы. Если отсутствует глагол-связка «быть», то, стало быть, отсутствует и категория *бытие*, полноценно аналогичная той, которая фигурирует как в древнегреческой, так и в мировой (включая и древнеиндийскую) философии. Правда, в китайском языке имеются глаголы *ю* (иметь(ся)) и *у* (отсутствовать). Из них в древнекитайской философии посредством их суб-стантивации образованы категории *Ю* (Бытие) и *У* (не-Бытие). А.И. Кобзев пишет: «...Генетические корни европейского “быть” и китайского “иметь(ся)” достаточно близки и, по видимому, восходят к нерасчленённому образу “бытия-обладания”, в развитии которого европейская мысль сделала акцент на первом компоненте, а китайская – на втором» [11, с. 122].

В данном случае А.И. Кобзев проецирует на древнекитайское мышление его выполнение в языке. Мышление – феномен *идеальный* (*Ideelle*)⁴, язык – устный, письменный, печатный и т. д. – феномен *реальный*. Исторически и логически первично мышление, а не язык. Идеальное

есть противоположность реальному. Оно обладает как субъективным, так и объективным бытием, будучи определённым в продуктах человеческой деятельности, в деяниях и поступках и так далее. Это известно со времени Гегеля. Мышление есть деятельность человека в идеальном плане; язык (речь, говорение) есть одна из форм опредмечивания и движения мышления. Идеальное – это «то, чего нет и вместе с тем есть, то, что не существует в виде внешней, чувственно воспринимаемой вещи и вместе с тем существует как *деятельная способность человека*. Это бытие, которое, однако, равно небытию, или наличное бытие внешней вещи в фазе её становления в деятельности субъекта, в виде его внутреннего образа, потребности, побуждения и цели. Именно поэтому *идеальное бытие* вещи и отличается от её *реального бытия*, как и от тех телесно-вещественных структур мозга и языка, посредством которых оно существует “внутри” субъекта. От структур мозга и языка идеальный образ предмета отличается тем, что он – *форма внешнего предмета*. От внешнего же предмета идеальный образ отличается тем, что он опредмечен непосредственно не во внешнем веществе природы, а в органическом теле человека и в теле языка как субъективный образ» [12, с. 192 – 193].

В понимании соотношения мышления и языка может помочь различение М.М. Бахтиным двух типов формы – *архитектонической* и *композиционной* (см.: [13, с. 311 – 312]). Мышление есть идеальная форма предметной деятельности. Её *содержанием* является некий предмет, некая предметная область. Формой данного содержания является архитектурная форма. Но эта форма вместе со своим содержанием должна воплотиться прежде всего в языке, прежде чем воплотиться в какой-либо конструкции, сооружении и т. д. Язык – это *материя* (то есть *материал, субстрат*), в котором опредмечивается мышление, конкретная мысль как единство содержания и его архитектурной

формы. Но язык – не податливый воск, он имеет свою структуру, свои правила. И ими-то и пользуется композиционная форма в процессе опредмечивания содержания и архитектурной формы в языке. И если в этом языке отсутствует глагол-связка «быть» («есть»), то композиционной форме ничего не остаётся, как считаться с этим. Если в этом языке всего три падежа, а не пять, то и процесс воплощения мышления в этом языке будет подчиняться этим правилам. И так далее. Но мышление имеет *не языковую, а категориальную природу*. И. Кант писал: «Мы не можем *мыслить* ни одного предмета иначе как с помощью категорий...» [14, с. 214] «*Поэтому рациональность мышления есть не что иное, как его категориальность*» [15, с. 98].

Поэтому-то можно сопоставлять и проводить сравнительный анализ идей, понятий и т. д. в, казалось бы, совсем несопоставимых философиях. Приведём такой пример. В наследии известного сиолога В.М. Алексеева сохранился небольшой этюд доклада «Греческий логос и китайское дао», в котором, в частности, отмечено, что «пунктов сравнения логоса – *дао* оказывается очень много, особенно если не считаться с образностью и системой сравнений различных между собою языков и искать в обеих культурах сходные построения и психемы, прослеживая скорее не то, что сказано, а то, что хотя и выразить, но не могут» [16, с. 264]⁵.

Если бы человек с самого своего рождения рос в абсолютной изоляции от людей, как Хаййя Ибн Якзан в известной повести арабского философа Ибн Туфайля⁶, чего, разумеется, в принципе невозможно, то у него не был бы выработан язык и он мыслил бы только окружающими его предметами. Но человек – существо общественное, он весь соткан из своих связей с другими людьми. И потому у него вырабатывается и язык. В процессе деятельности и общения вырабатывается не только мышление, но и язык. Он является (но не исторически) первым посредником между предмет-

ным миром и другими субъектами. На протяжении многих тысячелетий язык как *реальный* феномен срастался с мышлением как деятельностью в идеальном плане, и стал сопровождать любую мыслительную деятельность.

Но развитое человеческое мышление имеет три уровня: рассудочный, отрицательно-разумный и положительно-разумный. Гегель так характеризует их: «*Рассудок даёт определения и твёрдо держится их; разум же отрицателен и диалектичен, ибо он обращает определения рассудка в ничто; он положителен, ибо порождает всеобщее и постигает в нём особенное. Подобно тому как рассудок обычно понимается как нечто обособленное от разума вообще, так и диалектический разум обычно принимается как нечто обособленное от положительного разума. Но в своей истине разум есть дух, который выше их обоих; он рассудочный разум или разумный рассудок*» [16, с. 78]. В своей обособленности рассудок рождает догматизм, а отрицательный разум – релятивизм. Большинство людей мыслят рассудочно, им поэтому чужда диалектика. Именно рассудочное мышление, будучи даже внутренним субъективным процессом, как бы намертво сращено с языком, речью. Таково *словесное* мышление. Поэтому Гегель был прав, когда он определял «язык как произведение рассудка...» [20, с. 179]

Итак, в мышлении следует различать *формальную* и *содержательную* стороны, а первую – как архитектурную и композиционную. Формально-архитектоническая сторона едина для всего человечества. Это означает, что закономерности формирования и развития мышления и общая логика его одни и те же на всех ступенях человеческой истории с момента возникновения рода Homo sapiens. Мышление формируется, функционирует и развивается на протяжении тысячелетий стихийно. Оно сознательно и целенаправленно не исследуется и не совершенствуется до тех пор, пока не возникает философия, в ко-

торой всё это делается предметом внимания. Что же касается *содержательной* стороны мышления, то она обусловлена в первую очередь наличной социокультурной и культуро-исторической действительностью. Композиционная форма также во многом определяется наличной социокультурной действительностью. И именно с содержательной стороны мышление людей разных эпох может различаться подчас радикально. Но это содержание подчиняется закону формальной стороны мышления. Если, например, славянин-язычник, застигнутый сильной грозой, думает, что это бог Перун разъезжает на колеснице и мечет стрелы в своих врагов, и начинает обращаться к нему с мольбой о пощаде, а современный человек знает, что гроза – это явление атмосферного электричества и стремится поскорее спрятаться в укрытии, то, на первый взгляд, оба эти человека мыслят по-разному. На самом же деле мыслят они с формальной стороны совершенно одинаково, а вот с содержательной – нет.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать следующее заключение. Сообразно наличию двух видов формы, существует и две логики формы: а) *архитектоническая* логика, в которой осуществляется идеальное (в обоих смыслах: и как *ideelle*, и как *ideale*), процессирующее динамическое конкретное тождество мышления и его предмета; б) *композиционная* логика, или *техно-логика*, правилам которой подчиняется движение и опредмечивание мышления в языке как своей непосредственной материи. Первая логика – это *диалектическая* логика⁷⁾, вторая, условно говоря, *формальная* логика. Она формальна не в том смысле, что

относится к форме (первая, т. е. архитектурная, логика *тоже* относится к форме), а в том, что она абстрактна и без-содержательна, или, что то же самое, абстрактно-содержательна, тогда как диалектическая логика в собственном смысле не может быть абстрактной и бессодержательной; она есть *логика конкретного*. Стало быть, композиционная (формальная в традиционном смысле) логика *не есть* логика мышления.

Перейдём теперь к ещё одному методу, применяемому в философской компаративистике.

Герменевтический метод. У древних греков слово ἑρμηνευτική означало «искусство (ис)толкования». В католической средневековой теологии герменевтика применялась к толкованию текстов Священного Писания. Монах и теолог Иоанн Кассиан Римлянин (другое имя: Иоанн Массалийский) (ок. 360 – ок. 435) предложил четыре субординированные относительно друг друга вида-уровня толкования всякого библейского текста: историческое (то есть буквальное), аллегорическое, тропологическое и аналогическое (возвышенное)⁸⁾. Появление философской герменевтики связывают с работой М. Хайдеггера «Бытие и время» (1927 г.). Но, конечно, исследования в этом духе, подчас спорадические, встречались и раньше. Примером может служить сочинение П. А. Флоренского «Столп и утверждение Истины» (1914 г.). В нём П.А. Флоренский прекрасно показал, что слово «истина» по своему первичному смыслу означает совершенно разные реалии у разных народов (он сопоставлял русское истина, греческое ἀλήθεια, латинское *veritas* и иудейское אמת, 'эмет). См. схему (воспроизводится по: [21, с. 15 – 22]):

	По содержанию	По форме
Непосредственное личное отношение	Русское Истина	Греческое ἀλήθεια
Опосредствованность обществом	Еврейское אמת –' эмет	Латинское Veritas

Но герменевтика – очень сложный и ответственный метод. И сам М. Хайдеггер, называвший герменевтику «вслушивающимся созерцанием», не всегда был на должном уровне в своих герменевтических штудиях, которыми полны его сочинения второй половины его философского творчества. С первых шагов в философии он воспринял ту трактовку Бытия, которая была присуща Платону (последний же воспринял её от Парменида) и в свете этой трактовки сделал вывод, что вся западная философия отреклась от неё. Он обвинил её в «забвении бытия» и заявил, что «*вопрос о смысле бытия* надо поставить заново» [22, с. 1]. И решил создать *фундаментальную онтологию* («*Онтология возможна только как феноменология*» [22, с. 35]). Будучи учеником Э. Гуссерля, он усвоил его понятие *феномена*. Следовательно, согласно ему, наука о бытии должна быть феноменологической онтологией. Стало быть, необходимо обнаружить феномен Бытия. Феномен – не то же самое, что и явление. «*Феномен – себя-в-себе-самом-показывающее – означает особый род встречи чего-то*» [22, с. 31]. Таким максимально «себя-в-себе-самом-показывающем» Хайдеггер усматривает в *Dasein*, под которым он понимает человеческое бытие в его до-рациональном состоянии. Феноменологическая онтология должна представлять собой *экзистенциальную аналитику Dasein*.

Если в первый период своего творчества Хайдеггер утверждал, что Бытие присутствует в человеке как *Dasein* и постижением которого должна заниматься экзистенциальная аналитика, то во второй период творчества местом присутствия Бытия Хайдеггер усматривает в *языке* («Язык есть дом бытия» [23, с. 192]). Следовательно, исследованием Бытия теперь должна, по его мнению, *герменевтика*. Какая это герменевтика, хорошо продемонстрировала Т.В. Васильева. В её монографии «Комментарии к курсу истории античной философии» имеется параграф «Философский лек-

сикон Аристотеля в интерпретации М. Хайдеггера». Она пишет: «М. Хайдеггер, обращаясь в своих историко-философских работах к античной эпохе, то и дело вторгается в законные владения классической филологии: критика, чтение и перевод текстов, лексикологический анализ терминов и т. п. Толкуя Платона, Аристотеля, Парменида, Гераклита, Анаксимандра, М. Хайдеггер то подаёт голос в общий тон научной преемственности и как бы доводит до нужного ему конца концепции своих учёных предшественников, то запальчиво отвергает самые принципы научного подхода к историческому наследию философии, противопоставляя цеховой догматической традиции опыт индивидуального непосредственного общения со словом древнегреческой мудрости» [24, с. 168]. Васильева пишет: «Недостаточно протудировать предмет, надо продумать мысль – таков постоянный лейтмотив и основной аргумент в хайдеггеровской полемике с авторитетами общепринятых научных истин.

Парадоксальность, образная яркость интерпретаций, не исключая также и некоторой мистической туманности, характерны для любой из герменевтических пьес М. Хайдеггера...» [24, с. 168, 169] Особенно здесь, согласно Т.В. Васильевой, выделяется работа Хайдеггера «О существе и понятии φύσις...» (см. русский перевод: [25]). Васильева выдвигает свои аргументы, основываясь, в основном, на данном сочинении. Но, отмечает она, для многих терминов греческой философии «М. Хайдеггер сочиняет “истинно греческие” значения» [24, с. 184]. Но ведь «поймать Гераклита или Аристотеля на слове – ещё не значит понять те задачи, решению которых была посвящена деятельность этих мыслителей; М. Хайдеггер многообразно толкует сказанное и невысказанное в слове философии, но обходим молчанием цель высказывания, тот самый “телос”, семантические возможности которого он описывает столь вдохновенно. В платоновские времена

в смысле “что значит слово?” говорили “что может слово?” или “что хочет слово?”. Из этих двух Хайдеггер выбирает первое, пренебрегая вторым, полагая, что достигает таким образом “объективности” анализа, на деле же такое исследование возможностей без оценки их отбора теряет всякую историческую конкретность» [24, с. 186].

Приведём ещё одно суждение Т.В. Васильевой. «То, что в школе Аристотеля обозначения основных философских понятий приобретают статус технических терминов, – пишет она, – Хайдеггер признаёт... Но в таком случае распылчатый перевод таких терминологических выражений в их до-терминологическом смысле не может быть использован для передачи таких недвусмысленно терминологических сочетаний, как εἶδος κατὰ λόγον или πρότερον ἐνέργεια δυνάμεως» [24, с. 186]. Древним грекам был присущ сильный этноцентризм. В этой связи древнегреческая философия долгое время не знала *специальной терминологии* в том смысле, как это стало обычным в последующие эпохи. М.М. Бахтин отмечает: «Греческая мысль (философская и научная) не знала терминов (с чужими корнями и не участвующих в том же значении в общем языке), слов с чужим и неосознанным этимологом» [26, с. 79]⁹⁾. Греки ассимилировали внутри своей культуры многие достижения соседних культур, но ассимилировали под знаком собственной доминанты. Чужим богам у них находились собственные «эквиваленты», чужие имена транслитерировались подчас до неузнаваемости. Достаточно напомнить, что Спитамида Заратуштру они «окрестили» Зороастром. И, скорее всего, «Анахарсис» – не настоящее имя этого выдающегося скифа. Столь же «творчески» ассимилировались греками и чужеземные философские и пред-научные учения – халдейские, египетские, гимнософистов (индийских мыслителей) и др. Вырастая из живой жизни и вращаясь внутри неё,

философия для своих построений пользовалась живым греческим языком, до поры до времени не усматривая в этом никакой проблемы. Но потом проблема появилась. С.С. Аверинцев проследил, каким образом формировалась древнегреческая философская и научная терминология (см.: [27], [28]).

Обратимся к одному из любимых греческих понятий М. Хайдеггера – понятию истины, которое обозначалось термином ἀλήθεια. Греческая частица α̑ имеет значение отсутствия и соответствует русской частице «не-» (см.: [7, с. 13. Лев. стбц). Ἀλήθεια – это как бы не Лета. Λήθη – Лета – река забвения. Забвение по-гречески – λήθη. Ἀλήθεια, стало быть, – это то, что не кануло и не может кануть в Лету, предаться забвению. Хайдеггер толкует это по-своему. Он пишет: «Непотаённости называется по-гречески *алетейя*...» [25, с. 351] Но это, отмечает он, буквальный перевод, который недостаточен. «Истина исходно означает вырванное из той или иной потаённости. Истина есть соответственно такое отвоевание путём преодоления потаённости» [29, с. 353]. При этом он опирается на Платонову притчу о пещере. Он непосредственно анализирует эту притчу. Повёрнутые в пещере лицом к стене узники видят на этой стене тени людей и несомых ими вещей. Это для них непосредственная достоверность и, стало быть, истина. Но это – неистинная достоверность. Подлинная истина сокрыта от них, является для них потаённой. Она достигается лишь путём высвобождения узников и тем самым – её из «дурной» непотаённости. Такова «герменевтическая» трактовка М. Хайдеггером греческого понимания истины. Герменевтические идеи Хайдеггера были продолжены Х.-Г. Гадамером, учеником Хайдеггера, у которого тоже появились ученики и последователи. В настоящее время философскую герменевтику поддерживают уже не только в Западной Европе. Но оставим её в стороне. Обратимся к философской компаративистике как таковой.

Границы возможностей философии

ской компаративистики. Она тоже нынче весьма популярна. Так, иранский философ Г. А'вани в своей статье поставил задачу «показать вклад исламской философии в сравнительную философию» [30, с. 266]. Он предпринял попытку сопоставить некоторые проблемы, ставившиеся в своё время греческими философами (Платоном и Аристотелем) а также исламскими перипатетиками (в частности Ибн Синой¹⁰) и такими иранскими исламскими философами, как Яхья ас-Сухраварди¹¹ и Мулла Садра¹². Здесь нет возможности анализировать это.

Ответим на вопрос: именуется ли основания её чрезмерного превознесения? Думается, нет. И вот почему. Сразу же следует напомнить, что компаративистские исследования имеют дело только с *текстами* (письменными, устными и т. д.). Это значит, что она сопоставляет опредмеченные идеи концепции и т. д. Следовательно, в компаративистском исследовании *исключается* полномасштабное творчество, хотя, конечно, совсем без какой-то доли творчества оно как таковое невозможно. Компаративистское исследование не рассчитано и не ориентировано на поиск положительной истины, то есть не рассчитано на выявление того, какая из сопоставляемых систем, концепций, идей или категорий является истинной, а какая – нет. Прерогатива такого выявления принадлежит философской *критике*, которая желательно, чтобы опиралась на результаты компаративистского исследования. Таким образом, компаративистское исследование может играть роль подспорья, средства в собственно философской критике. Следовательно, философская компаративистика, даже будучи оформленной как историко-философская или шире – как общеполитическая дисциплина может быть определена лишь как дисциплина-*средство*, и этим её статусом и определяются её познавательные возможности.

Заключение

В статье были получены следующие результаты. Во-первых, определено назначение философских компаративистских исследований. Во-вторых, определены и охарактеризованы некоторые методы таких исследований. В-третьих, определены границы возможностей таких исследований, а стало быть, и общий статус философской компаративистики в составе философии как таковой. Дальнейшие исследования, как представляется, должны вестись в поисках других методов компаративистских исследований, так как в статье рассмотрены лишь основные.

Список литературы

- 1 Шохин В.К. Философская компаративистика // Новая философская энциклопедия. – В 4-х т. – Т. IV. – М.: Мысль, 2001. – С. 245. Лев стбц – 246. Лев. стбц.
- 2 Колесников А.С. Философская компаративистика: Восток – Запад. – Учебное пособие. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. Ун-та, 2004. – 389 с.
- 3 Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – Изд. 2-е, переработ. и дополн. – М.: «Русский язык», 1976. – 1096 с.
- 4 Hegel G.W.F. Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie in Beziehung auf Reinholds Beiträge zur leichteren Übersicht des Zustandes der Philosophy zu Anfang des neunzehnten Jahrhunderts, 1. Heft //Idem. Jenaer Schriften. – Berlin: Akademie-Verlag, 1972. – S. 1 – 123.
- 5 Бахтин М.М. [Ответ на вопрос редакции «Нового мира»] // Он же. Собрание сочинений. В 7-ми т. Т. 6. «Проблемы поэтики Достоевского», 1983. Работы 1960-х – 1870-х гг. – М.: «Русские словари», «Языки славянской культуры», 2002. – С. 451 – 457.
- 6 Смирнов А.В. Соизмеримы ли основания рациональности в разных философских традициях? Сравнительное исследование зеноновских апорий и учений раннего калама //Сравнительная философия. – М.: Изд. Фирма «Восточная литература» РАН, 2000. – С. 167 – 212.
- 7 Дворецкий И.Х. Древнегреческо-русский словарь. [В 2-х т.] Т. I. А – Л. – М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1958. – 1043 с.

8 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление // Он же. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М. Педагогика-Пресс, 1999. – С. 5 – 372.

9 Леви-Строс К. Неприрученная мысль // Он же. Первобытное мышление. – М.: Республика, 1994. – С. 111 – 336.

10 Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1983. – 536 с.

11 Кобзев А.И. Логика и диалектика в Китае // Духовная культура Китая. – В 5 т. – [Т. 1:] Философия. – М.: Восточная литература, 2006. – С. 82 – 125.

12 Ильенков Э.В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории. – М.: Политиздат, 1974. – 271 с.

13 Бахтин М.М. К вопросам методологии эстетики словесного творчества. I. Проблема формы, содержания и материала в словесном художественном творчестве // Он же. Собрание сочинений. – В 7-ми т. – Т. 1. Философская эстетика 1920-х годов. – М.: Изд-во Русские словари, Языки славянской культуры, 2003. – С. 265 – 325.

14 Кант И. Критика чистого разума // Он же. Сочинения. – В 6-ти т. – Т. 3. М.: Мысль, 1964. – 799 с.

15 Батищев Г.С. Противоречие как категория диалектической логики. – М.: «Высшая школа», 1963. – 119 с.

16 Алексеев В.М. Греческий логос и китайское дао. Доложено в Институте востоковедения АН СССР в 1945 г. и в Московской его группе востоковедов // Он же. Труды по китайской литературе. – В 2-х книгах. – Кн. 2. – М.: Изд. фирма «Восточная литература РАН», 2003. – С. 264.

17 Аверинцев С.С. Логос // Философский энциклопедический словарь. – Изд. 2-е. – М.: «Советская энциклопедия», 1989. – С. 321. Прав. стбц – 322. Лев. стбц.

18 Григорьева Т.П. Дао и Логос. (Встреча культур). – М.: Наука. Главн. ред. Вост. лит., 1992. – 424 с.

19 Хамидов А.А. Логос и дао (λόγος и 道) // Диалектика и проблемы анализа социальных процессов. – Сборник материалов. – Ч. I. – Усть-Каменогорск: «Берел», 2021. – С. 69 – 82.

20 Гегель Г.В.Ф. Наука логики. – [В 3-х т.] – Т. 1. – М.: Мысль, 1970. – 501 с.

21 [Флоренский П.А.] Столпъ и утверждение Истины. Опыт православной теодицеи въ двѣнадцати письмахъ свящ. Павла Флоренскаго. – М.: Путь, 1914. – 813 с.

22 Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – 447 с.

23 Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Он же. Время и бытие. – Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 192 – 220.

24 Васильева Т.В. Комментарии к курсу истории античной философии. – Пособие для студентов. – М.: Издатель Савин С.А., 2002. – 449 с.

25 Хайдеггер М. О существе и понятии φύσις. Аристотель «Физика» В – 1. – М.: «МЕДИУМ», 1995. – 110 с.

26 Бахтин М.М. <К вопросам самосознания и самооценки...> // Он же. Собрание сочинений. – В 7-и т. – Т. 5. Работы 1940-х – начала 1960-х годов. – М.: «Русские словари», 1996. – С. 72 – 79.

27 Аверинцев С.С. Два рождения европейского рационализма и простейшие реальности литературы // Человек в системе наук. – М.: Наука, 1989. – С. 332 – 342.

28 Аверинцев С. С. Два рождения европейского рационализма // Вопросы философии. – 1989. – № 3. – С. 3 – 13.

29 Хайдеггер М. Учение Платона об истине // Он же. Время и бытие. – Статьи и выступления. – М.: Республика, 1993. – С. 345 – 361.

30 А'авани Г. Каков может быть вклад исламской философии в философскую компаративистику // Философия и наука в культурах Востока и Запада. – М.: Наука. Восточная литература, 2013. – С. 264 – 277.

Transliteration

1 Shokhin V.K. Filosofskaya komparativistika [Philosophical Comparative Studies] // Novaya filosofskaya entsiklopediya. – V 4-kh t. – Т. IV. – М.: Mysl, 2001. S. 245. Lev stbts – 246. Lev. stbts.

2 Kolesnikov A.S. Filosofskaya komparativistika: Vostok – Zapad [Philosophical Comparative Studies: East - West]. – Uchebnoye posobiye. – SPb.: Izd-vo S.-Peterb. Un-ta, 2004. – 389 s.

3 Dvoretiskiy I.Kh. Latinsko-russkiy slovar [Latin-Russian Dictionary]. – Izd. 2-e. pererabot. i dopoln. – М.: «Russkiy yazyk», 1976. – 1096 s.

4 Hegel G.W.F. Differenz des Fichteschen und Schellingschen Systems der Philosophie in Beziehung auf Reinholds Beiträge zur leichteren Übersicht des Zustandes der Philosophy zu Anfang des neunzehnten Jahrhunderts. 1. Heft // Idem. Jenaer Schriften. – Berlin: Akademie-Verlag, 1972. – S. 1 – 123.

5 Bakhtin M.M. [Otvety na vopros redaktsii «Novogo mira»] // On zhe. Sobraniye sochineniy [Collected Works]. – V 7-mi t. – Т. 6. «Problemy poetiki Dostoyevskogo». 1983. Raboty 1960-kh – 1870-kh gg. – М.: «Russkiye slovari», «Yazyki

slavyanskoy kultury», 2002. – S. 451 – 457.

6 Smirnov A.V. Soizmerimy li osnovaniya ratsionalnosti v raznykh filosofskikh traditsiyakh? Sravnitelnoye issledovaniye zenonovskikh aporiy i ucheniy rannego kalama [Are the Foundations of Rationality Commensurable in Different Philosophical Traditions? Comparative Study of Zeno's Apories and the Teachings of the Early Kalam] // Sravnitel'naya filosofiya. – M.: Izd. Firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2000. – S. 167 – 212.

7 Dvoretzkiy I. Kh. Drevnegrechesko-russkiy slovar [Ancient Greek-Russian Dictionary]. [V 2-kh t.] T. I. A – Λ. – M.: Gos. izd-vo inostrannykh i natsionalnykh slovarey, 1958. – 1043 s.

8 Levi-Bryul L. Pervobytnoye myshleniye [Primitive Thinking] // On zhe. Sverkhyestestvennoye v pervobytnom myshlenii. – M.: Pedagogika-Press, 1999. – S. 5 – 372.

9 Levi-Stros K. Nepriruchennaya mysl [Untamed Thought] // On zhe. Pervobytnoye myshleniye. – M.: Respublika, 1994. – S. 111 – 336.

10 Levi-Stros K. Strukturnaya antropologiya [Structural Anthropology]. – M.: Nauka, 1983. – 536 s.

11 Kobzev A.I. Logika i dialektika v Kitaye [Logic and Dialectics in China] // Dukhovnaya kultura Kitaya. – V 5 t. – [T. 1:] Filosofiya. – M.: Vostochnaya literature, 2006. – S. 82 – 125.

12 Ilyenkov E.V. Dialekticheskaya logika. Ocherki istorii i teorii [Dialectical logic. Essays on History and Theory]. – M.: Politizdat, 1974. – 271 s.

13 Bakhtin M.M. K voprosam metodologii estetiki slovesnogo tvorchestva. I. Problema formy, soderzhaniya i materiala v slovesnom khudozhestvennom tvorchestve [To the Questions of the Methodology of the Aesthetics of Verbal Creativity. I. The Problem of Form, Content and Material in Verbal Art] // On zhe. Sobraniye sochineniy. – V 7-mi t. – T. 1. Filosofskaya estetika 1920-kh godov. – M.: Izd-vo Russkiye slovari, Yazyki slavyanskoy kultury, 2003. – S. 265 – 325.

14 Kant I. Kritika chistogo razuma [Critique of Pure Reason] // On zhe. Sochineniya. – V 6-ti t. – T. 3. – M.: Mysl, 1964. – 799 s.

15 Batishchev G.S. Protivorechiye kak kategoriya dialekticheskoy logiki [Contradiction as a Category of Dialectical Logic]. – M.: «Vysshaya shkola», 1963. – 119 s.

16 Alekseyev V.M. Grecheskiy logos i kitayskoye dao. Dolozheno v Institute vostokovedeniya AN SSSR v 1945 g. i v Moskovskoy ego gruppe vostokovedov // On zhe. Trudy po kitayskoy literature [Works on Chinese Literature]. – V 2-kh knigakh. – Kn. 2. – M.: Izd. Firma

“Vostochnaya literature RAN”, 2003. – S. 264.

17 Averintsev S.S. Logos // Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar [Logos // Philosophical Encyclopedic Dictionary]. – Izd. 2-e. – M.: «Sovetskaya entsiklopediya», 1989. – S. 321. Prav. stbts – 322. Lev. stbts.

18 Grigoryeva T.P. Dao i Logos. (Vstrecha kultur) [Tao and Logos. (Meeting of Cultures)]. – M.: Nauka. Glavn. red. Vost. lit., 1992. – 424 s.

19 Khamidov A.A. Logos i dao [Logos and Tao] (λόγος i 道) // Dialektika i problemy analiza sotsialnykh protsessov. – Sbornik materialov. – Ch. I. – Ust-Kamenogorsk: «Berel», 2021. – S. 69 – 82.

20 Gegel G.V.F. Nauka logiki [Science of Logic]. – [V 3-kh t.] – T. 1. – M.: Mysl, 1970. – 501 s.

21 [Florenskiy P.A.] Stolp i utverzheniye Istiny. Opyt pravoslavnoy theoditsei v dvenadtsati pismakh svyashch Pavla Florenskago [The Pillar and Affirmation of the Truth. The Experience of the Orthodox Theodicy in the Twelve Letters of the Saints. Paul of Florence]. – M.: Put, 1914. – 813 s.

22 Khaydegger M. Bytiye i vremya [Being and Time]. – M.: Ad Marginem, 1997. – 447 s.

23 Khaydegger M. Pismo o gumanizme [Letter on Humanism] // On zhe. Vremya i bytiye. – Stati i vystupleniya. – M.: Respublika, 1993. – S. 192 – 220.

24 Vasilyeva T.V. Kommentarii k kursu istorii antichnoy filosofii [Comments on the Course on the History of Ancient Philosophy]. – Posobiye dlya studentov. – M.: Izdatel Savin S. A., 2002. – 449 s.

25 Khaydegger M. O sushchestve i ponyatii φύσις. Aristotel «Fizika» β – 1 [On the Essence and Concept of φύσις. Aristotle «Physics» β - 1]. M.: «MEDIUM», 1995. – 110.

26 Bakhtin M.M. <K voprosam samo-soznaniya I samoootsenki...> [<On Issues of Self-Awareness and Self-Esteem ...>] // On zhe. Sobraniye sochineniy. – V 7-i t. – T. 5. Raboty 1940-kh – nachala 1960-kh godov. – M.: «Russkiye slovari», 1996. – S. 72 – 79.

27 Averintsev S.S. Dva rozhdeniya evropeyskogo ratsionalizma i prosteyshiye realnosti literatury [The Two Births of European Rationalism and the Simplest Realities of Literature] // Chelovek v sisteme nauk. – M.: Nauka, 1989. – S. 332 – 342.

28 Averintsev S.S. Dva rozhdeniya evropeyskogo ratsionalizma [Two Births of European Rationalism] // Voprosy filosofii. – 1989. – № 3. – S. 3 – 13.

29 Khaydegger M. Ucheniye Platona ob istine [Plato's Doctrine of Truth] // On zhe. Vre-

mya i bytiye. – Stati i vystupleniya. – M.: Respublika, 1993. – S. 345 – 361.

30 A'avani G. *Kakov mozhet byt vklad islamskoy filosofii v filosofskuyu komparativistiku* [What Can be the Contribution of Islamic Philosophy to Philosophical Comparative Studies] // *Filosofiya i nauka v kulturakh Vostoka i Zapada*. – M.: Nauka. Vostochnaya literature, 2013. – S. 264 – 277.

Примечания

1. Аналогичной позиции придерживается, например, А. С. Колесников. См.: [2].

2. «Логика мифологического мышления. – пишет в другой работе Леви-Строс, – так же неумолима, как позитивная и, в сущности, мало чем от неё отличается. Разница здесь не столько в качестве логических операций, сколько в самой природе явлений, подвергаемых логическому анализу» [10, с. 206]. Его утверждение было бы правильным, если бы он различал содержательный и формальный аспекты этого мышления и подчеркнул, что неумолимой здесь предстаёт именно формальная логика. Что же касается «природы явлений», которыми оперирует мышление, то эти предметы большей частью *имагинативны*, являются продуктами воображения.

3. «Подобно бриколажу в техническом плане (которому Леви-Строс противопоставляет инженерную деятельность, использующую специализированные средства. – А.Х.), мифологическая рефлексия может достигать в плане интеллекту-

альном блестящих и непредвиденных результатов» [9, с. 126].

4. В русском языке, к сожалению, не проводится различие между идеальным (*ideelle*) как противоположностью реальному и идеальным (*ideale*) как соответствующим идеалу.

5. Сходную мысль выразил и С. С. Аверинцев: «В целом учение Гераклита о Л[огосе] представляет историко-филос[офскую] аналогию учению Лао-цзы о *дао*» [17, с. 321. Прав. стбц]. Попытку же сопоставления гераклитовского Логоса и Дао Лао-цзы предприняла Т. П. Григорьева (см.: [18, с. 42 – 49]). См. также [19].

6. Его полное имя – Абу Бакр Мухаммад ибн Абдул-Малик аль-Кайси.

7. Диалектическая – *безотносительно* к какому-либо конкретному концептуально оформленному варианту диалектики.

8. Правда, итальянский религиозный и политический деятель Джироламо Мария Франческо Матео Савонарола допускал шесть толкований.

9. «Выводы из этого факта, – добавляет он, – имеют громадную важность» [26, с. 79].

10. Его полное имя – Абу Али Хусейн ибн Абдуллах ибн аль-Хасан ибн Али ибн Сина (980 – 1037).

11. Его полное имя – Шахабuddin Абуль-Футух Яхья ибн Хабаш Сухраварди (1155 – 1191). Был известен также как Шейх аль-Ишрак, а после казни получил титул аш-Шейх аль-Муткуль.

12. Его полное имя – Садр Ад-Дин Мухаммад Бен Эбрахим Ширази (1572 – 1640). Известен как Мулла Садра.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Александр Александрович Хамидов

профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Александр Александрович Хамидов

профессор, философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Alexander Khamidov

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

ИДЕЙНЫЕ ИСТОКИ ГУМАНИЗМА ВЕЛИКИХ ВОСТОЧНЫХ ПОЭТОВ-МЫСЛИТЕЛЕЙ НИЗАМИ И НАВОИ

Р.Ж. Абдильдина

АННОТАЦИЯ

Духовное наследие великих восточных мыслителей, выдающихся деятелей средневековой мусульманской культуры является бесценным для тюркских народов, поскольку служит идейным основанием, теоретической базой для формирования их современной духовной и социально-политической культуры. Размышления великих Низами Гянджеви и Алишера Навои в их знаменитых творениях о роли и значении человеческой индивидуальности, о богатстве и сложности человеческой души, о нравственном выборе, поисках любви и счастья, о путях нравственного совершенствования человека, о справедливом, идеальном обществе, о роли мудрого правителя, основанные на глубокой вере в возможности человеческого разума, имеют непреходящее значение. Человечность, свобода нравственного выбора, культ разума и знаний – принципы, являющиеся основополагающими в творчестве восточных мыслителей, определили гуманистическую направленность их творчества.

Ключевые слова: гуманизм, исламский ренессанс, человек, разум, общество, восточная философия.

Казахстанский филиал имени М.В. Ломоносова, Нур-Султан, Казахстан

Автор-корреспондент:
Абдильдина Р.Ж.,
rabdildina@gmail.com

Ссылка на данную статью:
Абдильдина Р.Ж. Идейные истоки гуманизма великих восточных поэтов-мыслителей Низами и Навои // Адам әлемі. – 2022. – № 2 (92). – С. 29-36.

Шығыстың ұлы ойшыл ақындары Низами мен Науаи шығармаларындағы гуманизмнің идеялық бастаулары

Аңдатпа. Шығыстың ұлы ойшылдары, яғни ортағасырлық мұсылман мәдениетінің көрнекті қайраткерлерінің рухани мұрасы түркі халықтары үшін баға жетпес құнды мұра болып табылады. Ол қазіргі рухани және әлеуметтік-саяси мәдениетті қалыптастырудың идеологиялық және теориялық негізі. Ұлы Низами Гянджави мен Әлішер Науаидың атақты шығармаларындағы адам даралығының рөлі мен маңызы, оның жанының байлығы мен күрделілігі, адамгершілік таңдауы, махаббат пен бақытты іздеу, адамгершілікті жетілдіру жолдары, әділетті, идеалды қоғам, дана билеушінің рөлі туралы ой толғаулары ақыл-ойдың мүмкіндіктеріне терең сенуге негізделген. Адамгершілік, таңдау құлқының еркіндігі, парасат пен білімге табыну сынды мәселелер шығыс ойшылдары шығармашылығындағы гуманистік бағытты айқындайтын іргелі ұстанымдар.

Түйін сөздер: гуманизм, мұсылман ренессансы, адам, ақыл, қоғам, шығыс философиясы.

Origins of Humanism of the Great Oriental Poets – Thinkers Nizami and Navoi

Abstract. The spiritual heritage of these great Oriental thinkers and prominent figures of medieval Muslim culture is invaluable for the Turkic peoples, since it serves as an ideological and

theoretical basis for their modern spiritual and socio-political culture. Reflections of the great Nizami Ganjavi and Alisher Navoi in their famous works about the role and significance of human individuality, the richness and complexity of the human soul, about moral choice, the search for love and happiness, the path to moral perfection, about a just, ideal society, and the role of a wise ruler, are based on deep belief in the capabilities of the human mind and are therefore of enduring importance. Humanity, freedom of moral choice, the supremacy of reason and knowledge are the fundamental principles in the works of the Oriental thinkers, determining the humanistic direction of their work.

Key words: Humanism, Islamic Renaissance, Man, Mind, Society, Oriental Philosophy.

Введение

Нет в мире ни одного образованного и просвещенного человека, которому не были бы знакомы имена великих поэтов и мыслителей Востока – Низами Гянджави и Алишера Навои. С одной стороны, они совершенно разные – один писал на персидском, другой стал классиком чагатайского литературного языка, один родился в Гяндже, другой творил в Герате, их разделяют несколько столетий, но сближает и объединяет одно – их общие идейные основы, культурно-философские корни, мировоззренческие ценности средневековой исламской культуры, без которых немислимы их великие творения, вдохновлявшие современников и будоражащие умы и чувства потомков. Об этом говорят не просто тождественные темы их произведений, воодушевлявшие их общие герои, но главное – единство подходов, присущий им обоим гуманизм и романтизм, восхищение сложностью и богатством человеческих чувств и характеров, стремление видеть человека нравственно и эстетически совершенным, а общество разумным и справедливым.

В VIII–IX веках на территории всего Арабского халифата – Ближнем Востоке, Средней Азии, исламской части Пиренейского полуострова начинается расцвет культуры, успешное развитие экономики, науки, литературы. Этот период, продлившийся до середины XIII века известен в мировой истории как «Золотой век» арабской культуры или эпоха Исламского ренессанса.

С культурой европейского Возрождения,

согласно замечанию академика Н.И. Конрада, Золотой век средневекового арабского халифата связывают такие общие черты, как «открытие человека и природы», расцвет литературы, искусства, теоретической мысли [1, с. 482]. Наиболее существенными характеристиками ренессансной культуры является выдвигание на передний план художественного творчества и интеллектуальной деятельности проблемы человека, утверждение идей гуманизма, освобождение человеческого разума от догм, обращение к античной культуре, использование ее лучших достижений.

Помимо бурного развития науки, литературы, искусства Ренессанс означает интенсивное социально-экономическое развитие общества – рост городов, торгового капитала, ремесленничества и т. д. В халифате процветают такие знаменитые города, как Багдад, Шам (Дамаск), Бухара, Самарканд, Кордова, Баласагун, Отрар и многие другие.

Выдающийся английский ученый Дж. Бернал в своем фундаментальном исследовании «Наука в истории общества» отмечал, что в то время как «большая часть Европы все еще страдала от хаоса, вызванного падением Римской империи... мусульманский мир переживал период блистательного расцвета... Мусульманские ученые... создали живую развивающуюся науку..., постоянно заимствуя опыт неэллинических стран – Персии, Индии и Китая, эти ученые сумели расширить узкую основу греческой математики, астрономии и медицинской науки, заложить основы алгебры и тригонометрии, а также оптики. Решающих

успехов мусульманская наука достигла в химии или алхимии, в этой области ученые подвергли коренной переработке старые теории и внесли в нее новый опыт в целях создания науки с новыми традициями» [2, с. 170].

Если выделить характерные особенности культурной жизни арабского халифата периода Мусульманского ренессанса, то к ним можно отнести следующие: стремление к светскому просвещению, являющимся обязательным признаком образованности; возрождение и творческое использование культурных достижений и ценностей древних культур – индийской, персидской греческой; обращение к природе, изучение ее богатств, результатом и следствием чего является бурное развитие естествознания; вера в творческие, познавательные, нравственные возможности человека, отношение к нему как к высшему творению природы; возвеличение разума, возможностей рационального мышления, превращение рациональности в мерило истины; отрицательное отношение к догматике, отход от ортодоксальной религии; любовь к литературе и искусству; владение риторикой. Все эти черты и особенности понимались как неотъемлемые качества энциклопедически образованного человека, дающие ему возможность изучать природу в ее целостности. Идейными источниками вольнодумных идей, пронизывавших философию, литературу и науку были пантеизм, деизм, рационализм, гуманизм, возвышение достоинства человека, социально-утопические идеи об идеальном обществе и совершенном человеке.

Методология

В исследовании была применена диалектическая методология, позволяющая схватить предмет исследования во всей его целостности и внутренних взаимосвязях.

В статье были использованы: системный подход, включающий в себя

принцип историзма, который позволил исследовать поставленную проблему в ее развитии и конкретно-исторической обусловленности; целостный подход, который дал возможность всесторонне охватить изучаемый вопрос с целью выявления его сущности; принцип конкретности; принцип единства исторического и логического; метод восхождения от абстрактного к конкретному.

Основная часть

Главные черты ренессансного мировоззрения, такие как стремление к просвещению, возрождение культурных достижений и ценностей древних культур, развитие научного знания, понимание человека как высшего творения природы, авторитет разума, любовь к литературе и искусству нашли яркое выражение в творчестве великих мыслителей, выдающихся поэтов, определивших основные направления дальнейшего развития духовной жизни в странах мусульманского Востока, Низами Гянджеви и Алишера Навои.

В период так называемого Мусульманского ренессанса, ставшего духовной базой формирования великих восточных мыслителей-хакимов, в Арабском халифате происходил подъем научной мысли и искусства. Халиф аль-Мамун основал в Багдаде «Дом мудрости» – крупнейший научно-исследовательский центр того времени. В Багдад из всех областей халифата были собраны выдающиеся ученые, деятели науки, представители разных религий, в том числе уроженцы Центральной Азии. Знаменитый Дом мудрости был идеальной базой для проведения научных исследований, расчетов и опытов. При центре существовала библиотека Хизанат аль-хикма, где были собраны важнейшие древнегреческие, персидские и индийские научные трактаты, здесь переводили на арабский язык работы Пифагора, Аристотеля, Платона, Гиппократ и Галена.

В Доме мудрости в разное время трудились выдающиеся восточные мыс-

лители: создатель алгебры как самостоятельной науки, знаменитый математик аль-Хорезми; выдающийся арабский философ, математик, астроном аль-Кинди; великий философ, теоретик музыки Аль-Фараби, всемирно известный медик и философ, создатель «Канона врачебной науки» и энциклопедии «Книга исцеления» Ибн Сина, знаменитый философ, правовед, один из наиболее авторитетных основателей суфизма аль-Газали; автор трудов по логике, аристотелевской и исламской философии, богословию, религиозному праву, андалусский ученый Ибн-Рушд. Все эти гениальные мыслители не только развивали математику, астрономию, философию, логику, они расширили горизонты человеческого знания, углубили понимание сущности процесса познания, способствовали развитию творческой активности человека.

Важнейшей чертой мировоззрения знаменитых мусульманских философов, опиравшихся в своих философских взглядах на аристотелевское учение и идеи неоплатонизма, является пантеистическое представление о мире, чему способствовала тяга к изучению природы, базировавшаяся на широком развитии естествознания в халифате. Эманационная теория, благодаря широкому использованию естественнонаучных данных о природе, о реальной действительности, разрушала традиционные креационистские представления о Боге – здесь Бог и мир сливались в живое, одухотворенное единство, реальный мир приобретал свою уникальную ценность.

Так, в знаменитом трактате великого Аль-Фараби «Жемчужины премудрости» говорится о том, что высшая ступень, называемая «Необходимое сущее» – Бог, есть такая же сущность, что и мир, но только в форме единства; а мир такая же сущность, что и Бог, только в форме множества. По своей сущности они подобны, подчеркивает философ, но по форме различны. Бог есть первоначальный источник всякого истечения, при-

чина существования многообразия. «Существования многочисленны и вместе с тем, они делятся по ступеням в своем множестве, – пишет философ. Субстанция (Первопричины) такова, что всякое бытие оттуда исходит, каково бы оно ни было, совершенное или несовершенное; и также его субстанция такова, что когда все бытия оттуда исходят, в зависимости от своей ступени, и каждая из них получает часть и степень бытия, ему предназначенные, вновь все начинается с наиболее совершенного; продолжается это посредством того, что менее совершенно и, таким образом, следует от несовершенного к еще менее совершенному, завершаясь бытием, вне которого невозможно никакое другое существование и вне которого, следовательно, нет более бытия... Его субстанция такова, что когда исходят из Него, в зависимости от своей ступени, они объединяются, скрепляются и упорядочиваются таким образом, что множества предметов образуют единую систему и становятся как бы единым бытием» [3, с. 228–229]

Эманационная теория в творчестве восточных перипатетиков выражает их натурфилософские идеи. Материю восточные философы рассматривают как самостоятельную онтологическую субстанцию, основу существования материального мира. Как и у неоплатоников, материя в их системе мироздания занимает низшее место, но в отличие от их понимания материи как инертной и пассивной, исламские ученые определяют ее как активную, вечную. Бог есть лишь первая причина, т. е. безличное и абстрактное существо, настолько отдаленное от природы, что до нее не доходит его воздействие; влияние и мощь божественного обессиливается на промежуточных ступенях, в результате материя остается хозяином самой себя [4, с. 199].

Пантеистические идеи исламской философии служат основой для гуманистических представлений о человеке, признания значимости человеческой личности. Пантеизм, утверждая единство

Бога и человека, устанавливая неразрывную связь между Создателем и созданным, поднимал человеческую личность до уровня Создателя, объединял Бога и реальную действительность, что послужило основой для разработки гуманистической концепции об активной человеческой личности, об ее интеллектуальных и творческих способностях.

Вот как понимает сущность и возможности человека Низами:

Мы, познавшие сердце, чей пламень для нас запылал,

Мы, добыты из глины, но все ж мы сверкающий лал.

Тот, кто прах твой месил, тот из лучших отобранных трав,

Чтобы сердце возникло, целительный создал состав.

Дышит все, что живет, что овеяно солнечным светом

Будь же сердцем горяч; бытие твое только лишь в этом [5, с. 150].

Учения великих восточных философов пронизывает проблема творческой активности человека. Внимание к проблемам познания, стремление раскрыть возможности и способности человека, его разума было связано с ростом светского знания, развитием научной мысли. Глубокое убеждение в доступность человеку объективной истины и в возможность ее установления является одной из существенных предпосылок логико-гносеологических учений восточных ученых. С одной стороны, они исходят из признания первопричины всего сущего, а, с другой, утверждают человека как обладателя дарованного Богом творческого начала – разума.

Из понимания Бога как высшего Разума следует понимание единосущности Бога и человека по признаку разумности. Эта идея лежит в основе знаменитой теории одиннадцати интеллектов, представляющих собой символические ступени восхождения человеческого разума к высшей истине. Согласно мусульманской

традиции, мировой деятельный разум дает силу разуму человеческому.

Так, Фараби и Ибн-Сина различают три вида разума: страдательный, действительный и приобретенный. В единстве с деятельным мировым разумом философы видят цель жизни человека. В книге «Доказательство» Аль-Фараби пишет: «...И поскольку мы идем от известного к неизвестному, а совершенное бытие в себе является наименее для нас известным, иначе говоря, наше знание о нем самое малое, – то необходимо, чтобы порядок существующих в актуальном интеллекте вещей был противоположен тому порядку, который установлен в интеллекте деятельном для тех же вещей. Деятельный интеллект сначала постигает самые совершенные из существующих вещей» [3, с. 37].

Согласно восточному перипатетизму, человек не рождается разумным, его разумность потенциальна, т. е. он обладает способностью к разуму. Цель человеческого бытия – человеческая разумная деятельность. Человек тем и выделяется из мироздания, что он «разумное животное, которое никто не превосходит».

В разумной деятельности проявляется творческая активность человека, так как человеческая жизнь есть непрерывный процесс познания, в результате которого человек совершенствуется, восходя по «ступеням человечности», соответствующим ступеням становления разума: разум потенциальный – разум приобретенный – разум деятельный.

«Человек стал человеком благодаря разуму» – так определяет восточный перипатетизм свое понимание человеческой сущности. Разумность представляет собой всеобщее определение человека, всеобщность, уравнивающую людей между собой. Разум является особенным благом человека. Разумная деятельность есть высшее проявление творческой активности человека, а его жизнь – это непрерывный процесс познания, в результате которого человек совершенствуется.

Дороже всех богатств, тебе дана
Бесценная жемчужина одна.
И это – разум.
Не сравниваться с ним
Рубинам и алмазам дорогим [6, с. 77].

Способность мыслить отличает человека от прочих живых существ. Посредством этой силы человек способен пользоваться категориями, овладевать науками и искусствами, а также различать прекрасное и безобразное в своих и чужих поступках. Разумность совпадает с добродетелью и совершенством, разум как специфическое благо составляет подлинную внутреннюю ценность человека.

Кто не развил свой ум, свое сознание, –
Чудовище в человеческом обличье.
И собака благородней низкого того,
Кто живет лишь для улады брюха своего.
Мудрый, будь полезен людям, мир добром укрась!

Это – выше всех сокровищ и сильней,
чем власть [7, с. 36–37]

Притча здесь: вода живая – это не вода,
Это, друг, душа и разум, слитые всегда.

И когда от этих двух ты к одному придешь,

Ты себя и человеком в день тот назовешь
[5, с. 46].

Именно деятельный разум наделяет человека силой и началом, благодаря которым человек стремиться к совершенству. Разум руководит добродетелями и направляет желания и поступки людей. Человек свободен в выборе своих действий и поступков, так как обладает творческим началом и принимает свои решения в соответствии с требованиями разума. Этические качества отдельного человека не являются врожденными, человек от природы не наделен ни пороками, ни добродетелями, в нем есть лишь «этическая предрасположенность», которая приведет к нравственному совершенствованию в зависимости от действий самого человека.

Как подчеркивает мусульманская философия, для достижения совершенных

характеристик человеку требуются знания и духовные усилия. Совершенный человек должен понимать сущность вещей, должен быть стойким и сдержанным в процессе овладения знаниями, должен любить истину, справедливость, быть умеренным в еде, потребностях, равнодушным к богатству, быть благовоспитанным и благоразумным. Совершенным человеком может стать тот, кто соединит в себе в совокупности физическое совершенство, нравственную чистоту и духовное богатство. Таким образом, раскрывая свое понимание сущности человека, философия исламского ренессанса придает огромное значение ее нравственно-этической трактовке, когда главным в человеке выступает сердце, душа, духовность, которые делают человека разумным и справедливым.

Достижение нравственного совершенствования и благоденствия для человека возможно лишь в обществе: «Человек относится к (видам) существ, – писал Фараби, – которые могут достичь необходимого в делах и получить наивысшее совершенство только через объединение многих людей в одном месте проживания» [8, с. 48–49].

В социальном плане, таким образом, разумность понимается и проявляется как стремление к совершенству, благополучию и достижению счастья. Достижение счастья – регулятивный принцип осуществления деятельности разума в практической сфере. Непостоянство и изменчивость мира, с его неизбежными потерями заставляет искать счастье в мире постоянного – в мире Разума [9, с. 292]. Разум и добродетель являются основными категориями гуманистической философии.

Город станет тогда добродетельным, утверждал философ, когда мыслящие люди не только сохраняют свою честь и достоинство, но своим примером и воздействием на души сограждан, как правителей, так и подданных, сделают всеобщей нормой стремление к совершенству.

Таким образом, принципы построения справедливого, идеального обще-

ства также основаны на вере в человеческий разум, в способность человека найти наилучший вариант взаимоотношений между людьми. Восточные мыслители большую роль в достижении справедливого и разумной жизни придают правителям.

В этом плане показательным является трактат выдающегося философа Ю. Баласагуна «Благодатное знание». Ученый, вслед за своими античными и восточными учителями, был убежден, что государством должен руководить выдающийся деятель, совершенный человек, соединяющий в себе «двенадцать врожденных качеств», которые в совокупности представляют собой физическое совершенство, нравственную чистоту и духовное богатство.

Следуя этим мыслям Низами также призывает правителя к нравственным поступкам, которые приведут к всеобщему процветанию и благоденствию.

Справедливость твоя украшает сверкающий трон.

Если ты справедлив, вечно будет незыблемым он [5, с. 98].

Насилий не чини, не угнетай свой край
И подданных своих приветливо ласкай.
Одна справедливость основа побед.
Насилье – источник несчастий и бед.
Под маскою щедрости скрыты пороки,
Блаженство дарует нам доблести свет
[5, с. 143].

А вот как о нравственных качествах правителя рассуждает Алишер Навои:

Один от безразличья глупостью цветет,
Не ведая, что делает и как живёт его народ.
Другой живёт познанием мудрости людей,
Постигший знания народа счастье обретет
[6, с. 177].

Заключение

Размышления и мечты наших предков, выдающихся сынов тюркского народа о совершенном человеке, челове-

ческом счастье, справедливом обществе и мире, о мудром правителе имеют непреходящее значение, более того, обретают особенную важность и новое содержание в современных условиях, когда перед состоявшимися новыми независимыми государствами вновь во всей актуальности стоит вопрос поиска путей устойчивого развития, процветания общества только теперь на новом витке истории и на новом уровне.

Для решения этих актуальных задач значение духовного наследия великих восточных мыслителей поистине бесценно, оно служит идейным основанием, надежной теоретической базой для формирования современной духовной и политической культуры.

Человечность, свобода нравственно-го выбора, культ разума и знаний, гуманистическая направленность – принципы, являющиеся основополагающими в творчестве великих тюркских поэтов и мыслителей. Поиски путей нравственного совершенствования человека, размышления о роли и значении деятельного разума, являющегося основой человеческого творческого начала, воспевание сложности и богатства человеческой души со всей полнотой выразили идеалы ренессансного исламского гуманизма.

Список литературы

- 1 Конрад Н. Запад и Восток. – М.: Наука, 197. – 496 с.
- 2 Бернал Дж. Наука в истории общества. – М.: Издательство иностранной литературы, 1956. – 735 с.
- 3 Аль-Фараби. Философские трактаты. – Алма-Ата: Наука. 1972. – 430 с.
- 4 Хайруллаев М. Мировоззрение Аль-Фараби и его значение в истории философии. – Ташкент: Фан, 1967. – 354 с.
- 5 Низами Г. Сокровищница тайн / Собрание сочинений. Лирика. – Т. 1. – М.: Художественная литература, 1985. – 386 с.
- 6 Навои А. Смятение праведных. – Ташкент: Изд-во ЦК КП Узбекистан, 1983. – 128 с.
- 7 Низами Г. Семь Красавиц / Собрание сочинений. – Т. 4. – М.: Художественная ли-

Абдильдина Р.Ж.

тература, 1986. – 375 с.

8 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. – Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.

9 Курмангалиева Г. Социальная философия аль-Фараби в контексте диалога культур Востока и Запада / Материалы Международного конгресса «Наследие аль-Фараби и мировая культура». – Алматы: КИЦ ИФП МОН РК, 2001. – С. 287–295.

Transliteration

1 Konrad N. Zapad i Vostok [West and East]. – М.: Nauka, 197. – 496 s.

2 Bernal Dzh. Nauka v istorii obshchestva [Science in the History of Society]. – М.: Izdatel'stvo inostrannoy literatury, 1956. – 735 s.

3 Al'-Farabi. Filosofskiye traktaty [Philosophical Treatises]. – Alma-Ata: Nauka. 1972. – 430 s.

4 Khayrullayev M. Mirovozzreniye Al'-Farabi i yego znachenkiye v istorii filosofii [The Worldview of Al-Farabi and its Significance in

the History of Philosophy]. – Tashkent: Fan, 1967. – 354 s.

5 Nizami G. Sokrovishchnitsa tayn / Sobraniye sochineniy. Lirika [Treasury of Secrets / Collected Works.]. – Т. 1. – М.: Khudozhestvennaya literatura, 1985. – 386 s.

6 Navoi A. Smyateniye pravednykh [Confusion of the Righteous]. – Tashkent: Izdvo TSK KP Uzbekistan, 1983. – 128 s.

7 Nizami G. Sem' Krasavits / Sobraniye sochineniy [Seven Beauties / Collected Works]. – Т. 4. – М.: Khudozhestvennaya literatura, 1986. – 375 s.

8 Al'-Farabi. Sotsial'no-eticheskiye traktaty [Socio-Ethical Treatises]. – Alma-Ata: Nauka, 1973. – 400 s.

9 Kurmangaliyeva G. Sotsial'naya filofosiya al'-Farabi v kontekste dialoga kul'tur Vostoka i Zapada [Social Philosophy of Al-Farabi in the Context of the Dialogue Between the Cultures of East and West] / Materialy Mezhdunarodnogo kongressa «Naslediye al'-Farabi i mirovaya kul'tura». – Алматы: KITS IFP MON RK, 2001. – С. 287–295.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Раушан Жабайхановна Абдильдина Академик НАН РК, профессор, доктор философских наук, заместитель директора Казахстанского филиала МГУ имени М. В. Ломоносова, Нур-Султан, Казахстан

Раушан Жабайханқызы Әбділдина ҚР ҰҒА академигі, профессор, философия ғылымдарының докторы, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің Қазақстан филиалы директорының орынбасары, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Raushan Abdildina Academician of the National Academy of Sciences of the RK, Professor, Doctor of Philosophical Science, Deputy Director of the Kazakhstan Branch of Lomonosov Moscow State University, Nur-Sultan, Kazakhstan

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ПОЭТИКАЛЫҚ МҰРАСЫ*

¹Ж.Б. Ошақбаева, ²М.С. Жетпісбаева

АҢДАТПА

Мақалада қазақ халқының философиялық және поэтикалық мұрасы қоғамның рухани жаңғыруының өзіндік ерекшелігі ретінде зерделенеді. Философиялық және поэтикалық ой бір-бірімен тығыз байланысты. Екеуі де әлемді тануға бағытталған, екеуі де бұл танымды белгілі бір мағынада көрсетуге тырысады. Философия Универсумның жалпыға ортақ заңдарын құру тұрғысынан тапса, поэзия осы Универсумның өзінен табады. Егер біз философ пен ақынды ой жаратушылары ретінде салыстыратын болсақ, онда көптеген ортақтықты табуға болады. Философ та, ақын да өз шығармаларында әлем құруға тырысады. Дәл осылай философия мен поэзия әдіснамасын өзара байланыстыруға болады. Біріншісі, негізінен, ғылыми негізге сүйенеді, екіншісі поэтикалық тіл мен рифма арқылы сананың, ойлаудың және дүниенің өзіндік тездетушісі ретінде әрекет етеді.

Түйін сөздер: Поэзия, философия, дәстүрлі дүниетаным, сөз өнері, сана, руханилық, фольклор, этика, эстетика.

¹ Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
² Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ж.Б. Ошақбаева,
zhazira_beka@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Ж.Б. Ошақбаева,
М.С. Жетпісбаева.
Қазақ халқының философиялық-поэтикалық мұрасы // Адам әлемі. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 37-48.

Мақала ҚР БҒМ ҒК қаржыландыру аясында әзірленді (Грант AP08856541 «Қазақстанның қазіргі жаңғыру кезеңіндегі қазақ халқының философиялық-поэтикалық мұрасының рухани-мәдени әлеуеті»)

Философско-поэтическое наследие казахского народа

Аннотация. В статье исследуется философское и поэтическое наследие казахского народа как своеобразии духовной модернизации общества. Философская и поэтическая мысль неразрывно связаны между собой. Оба ориентированы на познание мира, оба стремятся показать это познание в определенном смысле. Философия находит общие законы Универсума с точки зрения создания, поэзия находит их в самом универсуме. Если сравнивать философа и поэта как творцов мысли, то можно найти много общего. И философ, и поэт в своих произведениях стремятся создать мир. Именно так можно связать между собой философию и методологию поэзии. Первый в основном опирается на научную основу, второй выступает своеобразным ускорителем сознания, мышления и мира посредством поэтического языка и рифмы.

Ключевые слова: Поэзия, философия, традиционное мировоззрение, искусство слова, сознание, духовность, фольклор, этика, эстетика.

Philosophical and Poetic Heritage of the Kazakh People

Abstract. The article examines the philosophical and poetic heritage of the Kazakh people as a kind of spiritual modernization of society. Philosophical and poetic thought are inextricably linked. Philosophy finds the general laws of the Universe from the point of view of creation, poetry finds them in

the universe itself. Both are focused on the knowledge of the world, both strive to show this knowledge in a certain sense. Philosophy finds the general laws of the Universe from the point of view of creation, poetry finds them in the universe itself. If we compare the philosopher and the poet as creators of thought, then we can find a lot in common. Both the Philosopher and the poet strive to create a world in their works. This is how the philosophy and methodology of poetry can be linked together. The first is mainly based on a scientific basis, the second acts as a kind of accelerator of consciousness, thinking and the world through poetic language and rhyme.

Key words: Poetry, Philosophy, Traditional Worldview, Word Art, Consciousness, Spirituality, Folklore, Ethics, Aesthetics.

Kіpіcne

Қазақ философиясы тарихи даму үрдісінде поэтикалық формада танылған, бейнелілік арқылы әлемді рухани игеруге тырысқан, даналықты жоғары көтеріп, сөз қадірін басқа құндылықтардан жоғары қоя білген. Сондықтан осындай бейнелі философияның мағыналық деңгейін сипаттап жеткізу қазіргі заманның философтары үшін үлкен міндет екені анық. Қазақ ұлтының философиясын зерделеу оның күрделі тағдырын жан-жақты қарастырумен астасып жатады. Халықтың ұлттық рухын танып білу үшін алдымен оның философиясын түсінуіміз қажет. Философиялық жүйе, негізінен, гуманистік бағдарларға негізделсе, адамгершілік ұстындарды, әлеуметтік әділеттілікті ту етсе, сонда бұл халықтың философиялық ой-танымы әлеуметтік дүниені рухани даму жолында өрге сүйрейді.

Поэзияны поэтикалық ойлаудың ерекше түрі ретінде философиялық ұғыну адамның «Менін» өзін-өзі таныту формаларының бірі, адамның бүкіл болмысының барлық тұрмыс-тіршілігін жеке тұлға ретінде сезіну ғана емес, сонымен қатар ақындық жанның барлық құпиясын түсінуге үйренген асыл дүниені табуға және түсіндіруге талпыныс болып табылады. Кейде философия мен поэзияны қоғамдық сана формалары (философиялық-эстетикалық) аясында қарастырады. Бірақ бұл философия мен поэзияның ұқсастығы мен айырмашылығы туралы жалпы түсінікті ғана береді. Поэзия - бұл ерекше көңіл күйі, иләһи шабыт (Платон), табиғатқа әдемі еліктеу (Аристотель), шынайылық

(Дидро) және т.б. ойшылдардың бұл тұжырымдарының бәрі заңды. Поэзия мен философия арасындағы байланыс мәселесі ежелгі бастаулардан тұрады. Платон олардың арасындағы қарым-қатынастан, ең алдымен, «бір-біріне қауіп төндіретін» қарама-қарсылықты көрді, олар Қайта өрлеу дәуірінде керісінше, поэзия мен философияның біртұтастығына баса назар аударды.

Қандай да болмасын философиялық мәселені өзектілендіру ішкі және сыртқы себептерге байланысты. Мұның қазақ философиясының даму мәселелерін талдауға да қатысы бар. Тарихи-философиялық үрдістің объективті бағыттарының бірі өз бастауларына, қазіргі заманғы және өткен кезеңдегі философия арасындағы сұхбатқа жүгіну болып табылады. Әрбір жаңа тарихи буын сабақтастықты, басым философиялық өзара әрекеттестікті сақтай отырып, өз дәуірінің өзекті мәселелерінің призмасы арқылы өзінен бұрынғылардың философиялық тәжірибесін талдайды және осылайша соған сәйкес келетін тарихи мағыналарды енгізеді.

Зерттеу әдіснамасы

Мақалада жалпытеориялық тәсілдерді қамтитын әдіснама қолданылады: қазақ философиясының тарихы әлемдік философия тарихының әдіснамалық принциптерін басшылыққа алуы тиіс. Қоғамдық пікірді зерттеудің дәстүрлі нысандары арасында нақты тарихилық, тарихилық пен логикалықтың бірлігі қағидаттары жетекші рөл атқаратынын атап өтуге болады. Сонымен қатар салыстырмалы талдау, құндылықтық

сараптау, біртұтастық тұрғысынан қарастыру сияқты тәсілдердің маңызы ерекше. Оларды қолданбай, біз тарихи оқиғаларды, тарихи тұлғалардың дүниетанымын бағалауда сыңаржақтылыққа жол беріп алуымыз мүмкін. Зерттеудің әдіснамалық негізі онтологиялық, гносеологиялық, әлеуметтік-философиялық және эстетикалық-мәдениеттанулық аспектілерде философия мен поэзияны, фольклорды зерттеудің философиялық және жалпы ғылыми әдістерімен көрсетілген. Онтологиялық негіз поэзияның, фольклордың болмысын қарастырады; гносеологиялық таным теориясы тиісті ұғымдық аппаратты ұғынуға бағытталған; әлеуметтік-философиялық - қоғамдағы фольклор рөлін зерттеумен байланысты; эстетикалық-мәдениеттану - фольклорды эстетикалық мәдениеттің ерекше феномені ретінде ашады.

Философия мен поэзияның өзіндік синтезі

Поэзия мен философия бізді қол жетімділігі шектеулі мәселелермен танысуға шақырады. Философия мен поэзия арасында терең ішкі байланыс бар. Философия поэзияға қарама-қарсы деген жиі қайталанатын тұжырым мәннің өзіне қатысты емес, тек мәнерлеу құралдарына қатысты. Адам шығармашылығының тек екі түрі философия мен поэзия ғана сөзді объективтендіру формасы ретінде қолдануы кездейсоқтық емес шығар. Адам рухының осы екі негізі ғана өзінің мәнін сөз арқылы ашады.

Поэзияның мәні сөздің шығу тегінде жатыр. Сөз – философия мен поэзияны байланыстырушы, сөз екеуін де өзгертеді, екеуін де тудырып, қолдайды. Поэзиядағы сөз өзінің бастапқы тұжырымдамалық ұстанымын жоғалтпай, образға айналса, философиядағы сөз де бастапқы бейнелі бастауын жоғалтпай, ұғымға айналады. Алайда, теориялық тұрғыдан болса да,

осы екі ұстанымның да жоғары дәрежеде дамып, ішкі үйлесімділікте біріккенін көруге болады. Мұндай шығармада сөз толықтай аяқталған болар еді.

Сөзде поэзияның ғана емес, философияның да мәні бар. Өзінің күнделікті сөйлеуінде адам сөзді қолданады, бірақ оны мәнерлі емес, дәл емес қолданады. Күнделікті сөйлеуде ұғым да сурет сияқты көмескіленеді. Бірақ философ бұл сөзді айтқан кезде ұғым жанданып, жеке және нақты барлық нәрседен арылып, жалпы және абстрактілі болып, объектінің мәнін де, одан туындайтын болмыстық байланыстарды да таныту қабілетіне ие болады. Осы орайда күнделікті сөйлеуді философияда өніп-өсетін дән деп те атауға болады.

Философия мен поэзияның жолы, бөлек болғанымен, екеуінің тамыры бір топырақта, яғни, сөзде өрбиді. Сөз – философия мен поэзияны байланыстыратын негізгі буын. Поэзиядағы сөз өзінің алғашқы тұжырымдамалық принципін жоғалтпаса да, кескінге айналады. Философиядағы сөз алғашқы бейнелі принципті жоғалтпаса да, тұжырымдамаға айналады. Алайда, теориялық тұрғыдан болса да, осы екі қағидадан ең жоғары деңгейге дейін дамыған және ішкі үйлесімде біріктірілген жұмысты елестете аласыз. Мұндай жұмыста сөз тұтастай толық болар еді. Мұндай жұмыс философия мен поэзияның синтезіне айналады, оның мәні бойынша ғана емес, сонымен қатар сыртқы сезімдік түрінде де болады. Әлемді түсіну, дүниеге көзқарас сана-сезімнің ерекше түріне, философияға айналып та үлгермеді. Қоғамның бүкіл ойлау қабілеті вербалды-дискурсивті, әсіресе халықтың сөз өнерінде кең таралған ауызша формада дамыды. Дегенмен, ол күнделікті қарым-қатынас формаларынан айырмашылығы бола тұра сөз бен сөйлеу арқылы қарапайым санадан тыс қалмады, өзіндік философиялық ойлаумен сәйкес келмеді. Т.И.Ойзерман: «...қарапайым

сана тек эмпирикалық ұсыныстардың жиынтығына біріктірілмеуі мүмкін» [1], – деп атап көрсеткен.

Поэтикалық шығармалардың мазмұны – ақынның дүниетанымы. Ақын да философ сияқты болмысты тұтастай түсінеді. Оны бұл қабылдау басқа психологиялық жолмен жүруі мүмкін. Оны басқа жолмен де көрсетуге болады. Бірақ ол әрқашан болмысты түсіну және болмыстың тәжірибесі болып қала береді. Поэзияның объектісі, сөздің терең мағынасындағы болмыс. Оны өзінің түйсігі мен пайымдауымен бастан кешірген – ақын. Оның бейнелері мен нышандары арқылы айтқысы келгені осы. Ол кез келген шығарманың ең терең мазмұны болып табылады. М. Хайдеггер атап өткендей: «Поэзия, біздің болмысымыздың талғампаз серігі, уақытша сүйкімділік немесе толқу мен жағымды әңгіме ғана емес. Поэзия – тарихтың іргетасы. Демек, бұл тек мәдениет құбылысы емес, одан да көп, белгілі бір «мәдениет жанының» таза көрінісі ғана емес. Біздің болмысымыздың өзегі поэтикалық негізде қалыптасады» [2, 192 с.]. Осы арқылы Хайдеггер поэзияның адам шығармашылығы ретінде біздің болмысымыздың тереңіне енетінін, оның жаратылуы бір мезгілде біздің болмысымызды жасауы екенін айтқысы келеді. Сондықтан поэзия тілі – ең маңызды және метафизикалық тіл. Күнделікті өмірде айтылмаған сөз поэзияда қайтадан өзінің барлық ерекшелігімен естіле бастайды, тақырыппен алғашқы байланыстарын жандандырып, осы тақырыпты адамға мүмкіндігінше кемел жеткізе бастайды. Тек үстірт көзқараспен поэзия жалған болып көрінеді. Дегенмен, өз тереңдігінде ол болмыстың шынайылығын жасырады. Шынында да, егер поэзия шығармашылық атау болса, егер ол өз сөзінде заттың мәнін және оның болмысын жүзеге асырса, онда ақиқатқа айналады, өйткені оның мәні әрқашан ақиқат. Философ пен ақын бірігіп, философия мен поэзия-

ны жақындастырады. Поэзия табиғатты метафизикалық қабылдаумен сипатталады, ол адамды өз айналымына қосады, оның өмірін күнделікті өміріне мән беретін символ-бейнелермен толтырады және ғаламның ұлы құпияларына қатыстылық сезімін тудырады.

Герменевтика және экзистенциализм сияқты философиялық бағыттар философия мен поэзия арасындағы тығыз байланыстың айқын көрінісі болды. Мысалы, М. Хайдеггер поэзия тілі – бұл болмыста қабылданған тіл және ол ойлаумен тығыз байланыста екенін атап өтті: «Тіл – болмыстың үйі. Адам тіл мекенінде өмір сүреді. Ойшылдар мен ақындар осы баспананың сақшылары. Олардың қорғанысы – болмыстың ашықтығын сезіну, оны өз сөзінде сөзбен жеткізу, сол арқылы оны тілде сақтай отырып, сөзбен жеткізетін болмысты жүзеге асыру» [2], – дейді.

Қазіргі философияда әлем бейнесінде тіл мәселесі ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Тіл халықтың шынайы болмысын түсінуге, дүние танымының тереңіне бойлауға мүмкіндік береді. Тіл арқылы дүниенің белгілі бір тіл бейнесі қалыптасады, ол тілдің ұғымдар жиынтығында көрініс тапқан дүниетанымдық көзқарастарының жүйесі болып табылады. Әлемнің әр тілдік бейнесінің құрамына оның тасымалдаушылары үшін ерекше маңызы мен құндылығы бар ұғымдардың белгілі бір жиынтығы кіреді. Әлемнің тілдік бейнесін философия мен көркем шығармашылықтың рухани мәдениетінің әртүрлі салаларынан алынған тұжырымдамалар қалыптастыра алады. Фольклор қазақ халқының рухани мәдениетінің ең қуатты тұжырымдамалық негізі болып табылады, оның терминологиясы Қазақстанның ұлттық мәдениетінің тұрақты саласына жатады. Этностың мәдени дәстүрін сақтау мен жеткізу фольклор арқылы жүзеге асырылатындықтан, фольклордың этносақтаушы деп аталатын қасиетін, оның этностың өмір сүруін

қамтамасыз етудегі маңыздылығын атап өткен жөн. Бұл фольклордың халықтың өмірімен, тарихымен, тұрмысымен тығыз байланысымен түсіндіріледі. Фольклор ұлттық рухани мәдениеттің бір бөлігі, оның негізінде түрлі әлеуметтік және демократиялық белгілерін дамыта отырып, қазақ халқының ортақтығы отан сүйгіш қасиетін көрсетеді. Ұлттық сана-сезімді білдіре отырып, фольклор жалпы көзқарастар мен мұраттардың, өмірлік маңызды мәселелердің көрінісі болып табылады.

Тіл – философияның алғы формасы. Философия да, поэзия да тіл арқылы жасалады. Тілдік формалар аясынан тыс, олар жай ғана өмір сүре алмайды. Бірақ тілдік форма адам қызметінің көптеген салаларын біріктіреді. Этносты сипаттайтын – оның тілі мен мәдениеті. Қазақтың шұрайлы мазмұны терең, сөздік қоры бай, өміршең тілін және оған деген қазақ халқының көзқарасын зерттеу арқылы оның дүниетанымын түсінуге болады. Сөз өнерін қазақ ежелден аса жоғары бағалады, қоғамдық өмірдің қай саласында болмасын, қазақтың сүйеніші тілі мен сөзі болды. Қазақтың сөз өнері жай ғана ауызекі тілдің қызметімен шектелмей, пайымдық, пікірталастық сипатта болды. Ол адамдардың арасында туындайтын мәселелерді күштің көмегімен емес, ақылға құлақ түре отырып пікір алысу мен пайымдауға жүгіну арқылы шешіп, субъектілер арасында түсіністік орнатады, жай келісім емес, әлеуметтік келісімге қол жеткізеді. Бұл ерекшелік қазақ халқының шешендік өнерінен, әсіресе мал мен жан, жер мен жесір, ар мен намыс дауын қара қылды қақ жарып әділ шешкен дала соттары – билердің қызметінен жақсы байқалады.

Қазақ халқы сөз қадірін өз қадірім деп білген. өзінің елдігін де, кеңдігін де, кемеңгерлігін де осы сөзге сыйғызған. Бітпес даудың да, бәтуасыз шудың да кесімі сөз болған. Шешендік – қазақ сөз өнері салаларының халықтық көркемдік ойлау деңгейін танытатын байырғы үлгілерінің бірі. Қазақ халқының қалыптасуы мен да-

муы кезеңдерінде тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастардың аса маңызды мәселелерін, жеке адамдар мен халықтың тағдырын шешетін сын сәттерінде би-шешендердің шешімдері негізгі ықпалды құқықтық, тәлім-тәрбиелік қызмет атқарған. Би-шешендердің қызметі қазақ халқының барлық әлеуметтік топтарының адамгершілік-имандылық мінез-құлық дағдыларының ата-бабалық қалыптасқан жүйемен жүріп отыруын қадағалаған, елді басқарып отырған хандарды да, қол бастаған батырларды да, мыңғырған малы бар байларды да, дәулеті жоқ кедей шаруаларды да, ел ісіне араласа бастаған бозбалаларды да халықтық адамгершілік ұлағатымен тәрбиелеген.

Қазақ философиясы қазақ ауыз әдебиетінен, оның ақындық, жыраулық, шешендік өнерінен бастау алады. 3. Қабдолов айтқандай, «...тіл жоқ жерде көркем әдебиет те жоқ, ... тіл жоқ жерде философия да жоқ...» [3]. Тілдік құралдардың мәдени сипатын айқындау, сөйлеу мәдениетін жетілдіру философияның да өзекті мәселелерінің бірі болып табылады. Қазақтың ауыз әдебиеті, ақын-жыраулары мен шешендерінің сөз саптауынан қазақтың тіл өнерін жетік меңгергенін танымыз. Қазақтың би-шешендері өздерінің философиялық пайымдауларында ғылым мен білімнің адам өміріндегі орнын, қоғамның дамуында маңыздылығын халыққа үндеген.

Фольклордағы философиялық мәселелер көрінісі халық рухани танымының ерекшелігін анықтап, оған мәдени-философиялық, ғылыми тұжырымдар жасауға методологиялық негіз болары айғақ. Белгілі философ М.С. Орынбековтің «ұлттық сананың өсуі, мәдениеттің қайта өрлеуі (халықтың рухани бастауларына зор көңіл аудару) жиырма бес ғасырлық тарихы бар халықтың рухани бастауларға көңіл аударуын туындатуы заңды еді» [4], – деп айтқан ойларын орынды деп санап, қазақ фольклорының халықтың рухани бастауларының бірі екендігін

дәлелдеп, оны ғылыми зерделеуге ұмтылыс жасау, бүгінгі күн талабының негізгі мәселелерінің бірі деп санаймыз. Даулетбек Раев: «Қазақ философиясына үңілетін болсақ, оның ежелгі қазақ этностары мен тайпаларының материалдық және рухани мәдениетінің негізінде өніп-өскендігіне күмән жоқ. Демек, қазақ философиясы – ол қазақ халқының жалпы мәдениетінің логикалық жалғасы және негізгі рухани мұрасы, құндылығы. Қазақ даласындағы философиялық дүниетаным, ең алдымен, қазақ елін құраған алғашқы тайпалардың тіршілігі барысындағы дүниені тану бағыт-бағдарларына, әдет-ғұрыптарына, өмір сүру стильдеріне, наным-сенімдеріне сүйенеді. Яғни, қазақ философиясының қалыптасуының тарихи алғышарттарына қазақ мифтерін, дінді, ұлттық фольклорды, поэзиялық құбылыстарды жатқызуға болады» – дей келіп, қазақ философиясының бастау бұлағы миф, аңыз, қазақ фольклоры, поэзия, шешендік сөз өнері деп есептейді [5].

Фольклорды қоғамның эстетикалық мәдениетінің саласы ретінде зерттей отырып, біз фольклордың ұлттық өмір мен ойлау тәсілі ретіндегі көркемдік-шығармашылық үрдісіне, оның мәдени-эстетикалық құндылығына, фольклордың әлеуметтік-мәдени қызмет етуіне көңіл аударамыз. Фольклор халық мәдениетінің ерекше құбылысы ретінде эстетикалық ортамен, қоғамның құндылықтық бағдарларымен, ұлттық менталитет ерекшеліктерімен, дүниетанымымен, адамгершілік нормаларымен, қоғамның көркем өмірімен тығыз байланысты. В.Я. Пропп фольклорды әдебиетке емес, тілге жақындатып, генетикалық байланыс идеяларын дамытты. Фольклорды мифпен таныстырып, фольклордың көп сатылылығы мен жаңашылдығына, фольклордың қоғамдық-тарихи дамуына назар аударды. Ол ашқан фольклорлық көркемдік сананың кейбір тұстары қазіргі ғылымда игерілмеген.

И. Гурьянованың «Фольклор и философия в системе культуры» [6] шығармасында рухани мәдениеттің екі түрлі құбылысы – фольклор мен философияның өзара байланысы атап өтілді. Фольклор теориялық даналықтың қайнар көзі бола отырып, әр дәуірдегі адамдардың күнделікті дүниетанымын бейнелейді. Оған философиямен байланысты әр кезеңдегі адамның әлемдегі болмасын сезіну тән. Фольклор біртұтас дүниетанымдық жүйеге кіреді. Бұл ұлттың дамуын, оның мәдени алмасу үрдісінде басқа ұлттармен өзара әрекеттесуін қамтитын дүниетанымдық көзқарастар жүйесі. Фольклор аясында жақсылық пен жамандықтың, болмыс пен бейболмыстың мәңгілік философиялық мәселелері күнделікті деңгейде түсіндіріледі. Бұл қазақ фольклорын философиямен байланыстыруға мүмкіндік береді. И.Лапшин фольклорды философияның негізі деп есептеді, бірақ философиялық білімге қарағанда теориялық, танымдық мазмұн емес, өмірдің практикалық мүдделеріне қатынасы алға шығады деп есептеді.

Фольклордың белгілі бір негізі келесі даму кезеңінде Логосқа айналады. Қазақ фольклорында әртүрлі ұғымдар бар. Философияда жақсылық пен зұлымдық ұғымдары дүниетанымдық ұғымдар саласына жатады. Аксиология тұрғысынан алғанда, қазақ фольклорының құрамына кіретін ұғымдар әмбебап құндылықтар жүйесімен тікелей байланысты, олар арқылы жеке адамдардың адамгершілік идеалдары, адамгершілік көзқарастары, мінез-құлық нормалары туралы идеялары жүзеге асырылады. Фольклорда жеке адам кез келген нәрсеге қол жеткізу үшін алдымен жақсылық жасау арқылы жамандықты жеңуі керек еді. В.Соловьев жақсылықтың өзінен басқа мотивтері бола алмайды, ол зұлымдықтан күшті, жақсылық адам болмысына тән, адамның жүрегінде болатынын атап өтеді. «Кез келген моральдық ілім, оның ішкі нанымдылығы немесе сыртқы беделі қандай болса да, егер

ол адамның моральдық болмысында берік тірек таба алмаса, дәрменсіз және нәтижесіз болып қала береді» [7, б. 75]. Н. О. Бердяев адамның зұлымдыққа ғана емес, жақсылыққа да кінәлі деген пікірге тоқталып, жақсылық пен жамандықты онтологиялық күштер ретінде қарастырды. «Егер жақсылық пен жамандықты ажырату болмаса, зұлымдық болмас еді, онда теодицея мәселесі де, этика мәселесі де ешқашан пайда болмас еді» [8, 37-6], - дейді.

Кез-келген ұлттың философиялық ойының өмір сүру формаларын оның философиялық ойының тарихи кезеңдерінен көруге болады. Қазақ халқының даналығының дамуы тұтас формада көрініс табады. Қазақ халқында философиялық ой шешендік сөздер, мақал-мәтелдер, аңыздар, поэзия арқылы беріледі. Көркем сөз шеберлері өмір құбылыстарының дүниетанымы негізінде адамдар арасындағы қарым-қатынасты ғасырлар бойы қалыптасқан халықтың дәстүрлерімен, рухани өмірімен, армандары мен мүдделерімен таныстырады. Бұл қоғамға, әлемге, табиғат құбылыстарына, адам өміріне белгілі бір маңызды оқиғаға немесе өзіне деген көзқарасты көрсететін философиялық, даналық ойлар.

Халық шығармашылығы шығармаларының дүниетанымдық мазмұнын, оның әр түрлі жанларын (мақал-мәтелдер, ертегілер, аңыздар, эпос-стар және т.б.) зерттеу оңай емес. Рас, халық ауыз әдебиетінің шынайы халықтық туындысын халыққа жат, халыққа қарсы шығармалардан ажырату қиын емес. Бірақ зерттеуші фольклор идеологиясының мәнін анықтай бастағанда бірден қиындықтарға тап болады. Өйткені, бір жанрдағы көптеген туындылардың, әсіресе әр түрлі жанрдағы шығармалардың идеялық мазмұны, әдетте, сәйкес келмейді. Этномәдени мұра тарихи-мәдени мұраның органикалық бөлігі болып табылады. Барлық халықтар өмір сүру үшін ғасырлар бойы өз тарихының

іздерін сақтауы керек. Этномәдени мұра – өткенді, бүгінді және болашақты байланыстыра отырып, осы мақсатқа жетуге ықпал ететін құрал. Бұл мұраның мағыналық негізі бұрынғы этникалық топтардың мәдениетінің жадының сақталуы болып табылады және ол неғұрлым көне болса, ұрпақ үшін соғұрлым құнды болады. Бұл ата-бабамыздан қалған мұраны біз кейінгі ұрпаққа жеткізуіміз керек. Этномәдени мұра толеранттылық, сұхбат, тең құқылық, өзара құрмет сияқты қоғам құндылықтарын өзекті ете түседі.

Фольклор қазақ халқының рухани құндылығы ретінде

Фольклор қазақ халқының негізгі рухани құндылығы ретінде көрініс табады және өзіндік ерекшелігі әлемдік мәдени мұра қазынасының бірегей құрамдас бөлігі болып табылатын көркем ұлттық қазақ стилін сақтау мен дамытудағы маңызды фактор болып табылады; дәстүрлі мәдениеттің байлығы – этностың өзін-өзі қамтамасыз етуінің айғағы, этностық қоғамдастықтың кемелденуінің көрсеткіші.

Фольклорлық дәстүрлер Қазақстанның қазіргі мәдени тәжірибесінде кең сұранысқа ие, бұл ұлттық дәстүрлердің постиндустриалды әлемнің заңдарына қарсы тұру қабілетіне көз жеткізеді, қазіргі дүниенің жан-жақты жаһандануы халықтың негізгі этникалық белгілерін сақтауға ұмтылуына әкеледі, олардың арасында дәстүр (қоғамдық-тарихи даму факторы ретінде) стратегиялық мәнге ие болады. Дәстүрлер алуан түрлі, олар қызметтің барлық салаларын қамтиды; әрбір халықтың «рухын» жеткізетін, оның мәдениетінің негізін құрайтын, тұлғаның – этникалық қауымдастық өкілінің ішкі тірегін құрайтын, ұлттық мәдениеттің жалпы бағытын білдіретін дәстүрлері бар. Дәстүр өткенді сақтап қана қоймай, оны бүгінмен синтездей отырып, дамуға және болашаққа көшуге мүмкіндік беретін әлеуметтік жадының

тасымалдаушысы қызметін атқарады. Демократияландыру жолындағы қоғам дамуының оң үдерістері оның жаһандық интеграциялық үрдіске қатысуымен анықталады, бірақ сонымен бірге әлеуметтік қатынастарды реттеудің оңтайлы дәстүрлі үлгілері, мәдениетті дамыту халықтың әлеуметтік және мәдени өмірінде сөзсіз маңызды орын алатын болады.

Фольклор арқылы этностың мәдени дәстүрі сақталады. Қазақ халқы өзінің философиялық ойларын вербальдік, ауызша формаларда бейнеледі. Түркі Қағанаты дәуірінде түркілердің төл жазу үлгілері болғаны қазір дәлелденіп отыр. Бірақ тарихи даму барысында көнетүркілік жазу мәдениеті бірте-бірте жоғалып, кешпелі халықтар өз мәдениетін кейінгі ұрпаққа вербальдік формалар арқылы ғана жеткізіп отырған. Бұл құбылыстың жағымды да, жағымсыз да жақтары болды, бір жағынан үлкен рухани жеңіліс, себебі тарихи тұлғалар, оқиғалар туралы мәліметтер жазылып алынбағандықтан, ұмыт бола бастады, нақтылықтың орнын аңыздар басты. Жазба әдебиеттен ауыз әдебиетіне көшудің жағымды жағына келетін болсақ, бар алфавитінен айырылғанмен, халықтың ендігі сенері, сана-сезімі болды. Өлең, жыр, эпос, дастандар ел арасында ауызша тарап, соның арқасында ауыз әдебиетінің философиялық пайымдауларға толы небір үлгілері біздің заманымызға дейін жетіп, асыл мұрамызға айналды. Этносты сипаттайтын – оның тілі мен мәдениеті. Қазақтың шұрайлы мазмұны терең, сөздік қоры бай, өміршең тілін және оған деген қазақ халқының көзқарасын зерттеу арқылы оның дүниетанымын түсінуге болады.

Қазақ халқының көрнекті философы, қоғам қайраткері, философия ғылымдарының докторы, профессор Сәбетқазы Ақатай фольклордың бай рухани құндылықтарына ерекше көңіл бөлген. 2008 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде оның бұрын жарияланбаған мақаласы жарық көрді. Мазмұны терең,

философиялық әдіснамасы жоғары деңгейде жазылған еңбекте ғалым фольклор туралы былайша тебірене жазады: «Жазба мәдениетінен кенде халық үшін фольклор зерде тоғысқан философиялық көзқарастық фөлімен қоса «ағарту мекемесі» қызметін атқарғанын айтып жүрміз. Адамзаттың әр буыны шама-шарқына (жасына, зейініне) орай өзінің әлеуметтік және рухани кемелденуіне қажетті үрдістерді фольклордан тауып отырған. Фольклор көне заманның әліппесі, тіл емлесі болды... Жітілей зерде салсақ, фольклор әр адамның ақыл-ойын, іс-әрекетінде, дүние туралы көзқарасына тікелей ықпал етуші, бір жаңа буынды сөйлеу және ойлау мәдениетіне үйретуші оқу құралы міндетін де мойнына алған екен. Демек, фольклорды дүниені рухани игерудің логикасы, ойлау емлесі десек те болар» [9]. Фольклор арқылы этностың мәдени дәстүрі сақталады. Қазақ халқы өзінің философиялық ойларын вербальдік, ауызша формаларда бейнеледі. Түркі Қағанаты дәуірінде түркілердің төл жазу үлгілері болғаны қазір дәлелденіп отыр. Бірақ тарихи даму барысында көнетүркілік жазу мәдениеті бірте-бірте жоғалып, кешпелі халықтар өз мәдениетін кейінгі ұрпаққа вербальдік формалар арқылы ғана жеткізіп отырған.

Бұл құбылыстың жағымды да, жағымсыз да жақтары болды, бір жағынан үлкен рухани жеңіліс, себебі тарихи тұлғалар, оқиғалар туралы мәліметтер жазылып алынбағандықтан, ұмыт бола бастады, нақтылықтың орнын аңыздар басты. Жазба әдебиеттен ауыз әдебиетіне көшудің жағымды жағына келетін болсақ, бар алфавитінен айырылғанмен, халықтың ендігі сенері, сана-сезімі болды. Өлең, жыр, эпос, дастандар ел арасында ауызша тарап, соның арқасында ауыз әдебиетінің философиялық пайымдауларға толы небір үлгілері біздің заманымызға дейін жетіп, асыл мұрамызға айналды. Этносты сипаттайтын – оның тілі мен мәдениеті.

Қазақтың шұрайлы мазмұны терең, сөздік қоры бай, өміршең тілін және оған деген қазақ халқының көзқарасын зерттеу арқылы оның дүниетанымын түсінуге болады.

Қазақ фольклорының бай мұраларын, оның көшпелі қазақ қоғамында билік, басқару, құқықтық тәрбие саласында атқаратын рөлін тұңғыш болып Шоқан Уәлиханов айтып кеткен. Қазақ ағартушысы фольклордың көшпелі қазақ қоғамында ерекше мәндік сипатқа ие болғанын ерекше атап көрсетеді. Оның пікірінше фольклордағы шешендік өнер - билер институтының, әділ сот ісін жүргізудің ең тиімді, ұлт санасына ғасырлар бойы қалыптастырған ел басқарудағы тиімді рухани құрал. Шоқан Уәлиханов халық дәстүрінің, салт-санасының, оның фольклорының қоғамдық дамуда өлшеусіз рөл атқаратындығына ерекше көңіл аударады. Ол өзінің жазған еңбектерінде тіпті сот жүйесіндегі фольклор қалыптастырған шешендік өнердің маңызының зор екеніне ерекше тоқталады. «Қазақтарда, – деп атап көрсетті Шоқан Уәлиханов, – құрметті би атағы халық тарапынан қандай да сайлау жолымен немесе халықты билеп отырған өкіметтің бекітуімен емес, тек сот рәсімін терең білетін, оған қоса шешендік өнерін меңгерген қазаққа ғана берілген. Би атану үшін қазақ халық алдында әлденеше шешендік сайысқа түсіп, өзінің заң-жораны білетіндігін, шешендігін танытатын болған. Мұндай адамдардың есімі желдей есіп, әлейім жұртқа таралып, біріне емес, бәріне де танылған. Сөйтіп би атағы сот пен адвокаттық істегі патентке айналды да, бидің балалары заңнан тәлімі болғандықтан, әке орнына мұрагер болып қала береді» [10, 135 б.].

Көшпелі қоғам мәдениетінде табан астында туып, тыңдаушысын тәнті етпеген өлеңді, мәнерін таппаған жырды өнер деп танымаған. Осындай тіршілік аясында қалыптасқан ауыз әдебиеті классикалық деңгейге көтерілген.

Көшпелі қоғамда фольклор белгілі бір әлеуметтік топтың ғана шығармашылығы емес, жалпы халықтың ханы мен қарасына, батыры мен биіне, байы мен кедейіне ортақ өнер, бәріне тиесілі мұра болды. Қазақ даласындағы көшпелі қоғам мәдениет пен ғылымның біраз салаларынан кенжелеп жатқанымен, ауыз әдебиетінің тұтас, қоғамдық дәрежеде дамуына мейлінше толық жағдай жасады. Ауызша айту фольклордың тек қана шығарылу, таралу жолы емес, бүкіл қоғам тарапынан қолдау тапқан өнердің басты шарты болды. Үлкен де, кіші де ауызша өнер дәстүріне дағдыланды, жасынан санасына сіңіріп, соны ғана мойындады. Халықтың тарихи зердесі, философиялық ой-түйіндері, адамгершілік нормалары ауыз әдебиетіне жүктеледі. Іс жүзінде шілдеханадан бастап рулар арасындағы дау-дамайлар, бесік жыры, жоқтау, лирикалық өлеңдер, ырым-түсініктер, қоғамдық дүниетанымдық аңыз-әңгімелер, мифтік сенімдер, қоғамдық ой-пікірлер фольклорға келіп тоғысты. Сондықтан да ол қай заманда да белгілі бір топтың ғана мұрасы болған жоқ.

Аңыздар — халық тарихы мен таным түсінігінен мол хабар беретін халықтық мұра. Аңыздар белгілі бір оқиғаға негізделеді, бірақ сол оқиғаны фольклорлық дәстүрлі үлгілермен көркемдеп, өзгертіп, жаңадан мазмұн енгізіп өрнектейді. Тарихи тұлғалар мен атақты батырлардың өмірін, іс-әрекетін аса дәріптеп көрсететін этикалық шығармалар секілді аңыздар кейіпкер бейнесін сомдауда романтикалық дәріптеу, күрделі көркем жинақтауды кеңінен қолданады. Бұл жөнінде С.Қасқабасов былай деп жазады: «Аңызда айтылатын хабар, оқиға еш күмән туғызбайды, өйткені оның түп негізі — тарихи шындық, бұл біріншіден. Екіншіден, аңыздың мазмұнын растайтын дерек ретінде жердің аты, белгілі қайраткерлердің есімі, я болмаса жыл мезгілі аталып отырады. Үшіншіден, аңыздың айтылу мәнері тұрақтанған, ол ылғи үшінші жақтан және өткен шақта

баяндалады. Аңыздың түпкі мазмұны өмірдің танылған бір фактісі болып келеді» [11]. Бұл жалпы тарих тұғырынан орын алған дара тұлғалар туралы аңыз әңгімелердің бәріне де қатысты болмақ. Фольклорлық мәліметтер жалпы таным аясын толықтыра түседі. Кезінде Е.Бекмаханұлы да өз зерттеулерінде осы мәселеге көңіл аударып, жыр-аңыздарды тарихи деректермен салыстыра отырып, тиімді пайдалану қажеттігіне назар аударған еді. Себебі өзара салыстыру барысында жазба деректер мен ел аузында сақталған ауызекі мәліметтердің бір-біріне сай келе бермеуін, немесе кей жерін тым әсерлеп көрсету сияқты т.б. жағдайлар фольклорға тән заңды құбылыс ретінде тани отырып, еліміздің тарихын зерттеуде мол мағлұмат көзі болып табылатын халық ауыз әдебиеті үлгілерін тиімді пайдалану маңыздылығына назар аударған жөн. Ш.Уәлиханов ауыз әдебиетін тек көркемдік әлемі ғана емес, халық тарихын түсінудің де сенімді құралы деп қараған [10]. Аңыздар белгілі бір оқиғаға негізделеді, бірақ сол оқиғаны фольклорлық дәстүрлі үлгілермен көркемдеп, өзгертіп, жаңадан мазмұн енгізіп өрнектейді. Тарихи тұлғалар мен атақты батырлардың өмірін, іс-әрекетін аса дәріптеп көрсететін этикалық шығармалар секілді аңыздар кейіпкер бейнесін сомдауда романтикалық дәріптеу, күрделі көркем жинақтауды кеңінен қолданады.

Көне шығыс пен алғы түркі мәдениетінен нәр алған қазақ аңыз ертегілерінің көшпелілер рухани болмысымен біте қайнасқан ауыз әдебиеті, фольклор, эпостық жырлар, сал серілер, ақын жыраулар шығармашылығы, халық даналығының қазақ философиясының қайнар көз, алғы бастауы болды деп айта аламыз. Кейбір аңыз әңгімелердің басты кейіпкері көрші елдерге де ортақ болып келеді. Мысалы, Қожанасыр қазақ, қырғыз, өзбек ауыз әдебиетінде ортақ кейіпкер. Аңыз әңгімелерде көбінесе сараңдықты, жалқаулық пен қиқарлықты

өткір сатирамен әжуалап сынау арқылы жастарды жаман әдет, жат мінездерден аулақ болуға баулуды мақсат тұтады. Қожанасыр әңгімелерінде оғаш қылығы, аңғал мінезі әжуа-күлкі туғызып отырғанымен, негізі түйін ойда үлкен тәрбие-тәлім толқыны анық байқалады, оқып күле отырып шындықты түсінеді. Осындай халық арасына кең тараған күлкілі сықақ аңыз әңгімелердің бір тобы Алдар көсе атымен байланысты туған. Көсе образы – қарапайым халықтың күлкіні сараң байларға, оның өкілдеріне қарсы жұмсау, оларды келеке-мазақ ету тілегінен туған образ. Мұны біз «Алдар көсе мен Алаша хан», «Алдар көсе мен шық бермес Шығабай», «Алдар көсе мен саудагер» т. б. аңыз әңгімелерден көреміз. Осы аттары аталған хан, бай, саудагерлерді Алдар көсе өзінің тапқырлығы, ақыл-айласының арқасында алдап соғады, ел алдында мазақ, күлкі етеді. Халық аузындағы мәтелге айналған «Жұмыртқадан жүн алатын», «Өзі тойса да, көзі тоймайтын», «Кесіп алса қан шықпайтын» шық бермес Шығайбай – сараңдықтың жиынтығы. Шығайбайдың әдеті мен ісінен сарандық, дүниеқорлық, өзімшілдік айқын көрінеді. Оның осы мінезін жек көрген халық қапияда жол, қапылыста сөз табатын, айла-амалы мол Алдар көсені жіберіп, Шығайбайды бірнеше рет жер қаптырады. Халық ұғымында шайтанды ешкім алдай алмайтын болса, бұл әңгімеде Алдар көсе өзінің қулығымен шайтанды да алдап кетеді. Алдар көсе туралы аңыздардың қай-қайсысы болмасын оны тапқырлықтың өкілі етіп және ол қандай іс-әрекет жасаса да жазғырмай, сүйікті етіп көрсетуі Алдардың ел санасынан ұнамды кейіпкер түрінде тұрақты орын алғандығын аңғартады.

Қорытынды

Бабаларымыз жас ұрпаққа ерте кездің өзінде аңыз, ертегі, қисса, небір ғажайып жырларды да жаттатқан.

Осылайша дана халықтың дана философиясы мен әлеуметтік-этикалық ой-санасын бойға сіңіріп, рухани жағынан жетілуіне ықпал жасаған. Осының негізінде қазақ баласы өмір сүруге, дүниені танып-түсінуге қабілеті ертеден қалыптасса керек. Қазақтың халық өлеңдерін, ертегісін, батырлар жырын зердесіне жастайынан сіңіре білген. Оны бесік жырынан бастап үлкен даналық жолына дейін рухани демеген ең алғашқы қайнар бастауы болған, өзіндік дүниетанымын қалыптастырған далалық ауызша тарихнамасы, халықтық мұра — ауыз әдебиеті. Оның бастау-бұлағы болған — халық мұңын, қуанышы мен қайғысын, болашаққа үмітін, арман-мұратын жеткізген, ана сүтімен ең аяулы ізгілік қасиеттерін бойына дарытар туған топырақ, туған жер туралы аңыздармен астасып, шендесіп жатқан тарихи тағдырлар мен оқиғалардың шындығы.

Халық философиясы даналыққа негізделген. Тарихта дана адамдардың қай-қайсысы болсын – сөзі мен ісінде, адамшылығы мен өмір салтында алшақтық болмаған тұтас, кесек тұлғалар. Олар өздерінің болмыс-бітімімен, шамашарқын, парызы мен борышын абайлап, бар өмірін, дарынын, күш-жігерін сол азаматтық борышын ақтауға жұмсаған. Сонымен, даналықтың шыңына жеткен текті де рухы биік тұлғаларымыздың философиялық көзқарастарының қалыптасып жетілуіне зор ықпал жасаған, ең алдымен о бойына біткен дара қасиеттер. Даналық – адамның сөзі, ісі, оның бүткіл болмыс-бітімімен көрінеді. Демек, даналық – тұлғаның сөзі мен ісінің үндестігі, жарасым-дылығы. Алға қойылатын мақсаты – ұлт мүддесі, ұлтының жанын ұғынып, рухын асқақтату. Даму тарихымыздың өрісіне тереңінен бой алған рух түсінігін ұрпақтарына табыстыра білген тұлғалардың тарихи келбеттері болашаққа жол сілтер бағыт екендігі анық.

Ауыз әдебиетін халық өмірінің энциклопедиясы деп атауға болады, оның шығармалары жастардың

рухани-адамгершілік қалыптасуына үлкен әсер етті. Толық сауатсыздық жағдайында бұл жұмыстар ерте жастан бастап қартайғанға дейін жеке тұлғаны қалыптастыруда өте маңызды рөл атқарды. Олардың көмегімен ұрпақтан-ұрпаққа қоғамның дәстүрлі құндылықтары бекітілді. Үнемі бір жерден екінші жерге көшу қажеттілігін тудырған өмір сүру жағдайлары көшпелілер арасында күй талғамаушылық, тағдырға сену, қауіп-қатерге төтеп беру, ауызша халық шығармашылығында көрініс тапты. Олар арқылы жас ұрпақ ненің жақсы, ненің жаман екенін өздері анықтады, қазақ халқының асыл мұраттары мен құндылықтарына қосылды. Ауызша халық шығармашылығынан басқа, қазақтың рухани-адамгершілігін халықтық тәрбиелеудің аса маңызды құралдары: музыкалық фольклор, сәндік-қолданбалы өнер, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, рәсімдер, ұлттық ойындар, халықтық педагогика дәстүрлері болып табылады.

Рухани мәдениетті адаммен қоғамның рухани өмірінің әртүрлі аспектілерін қамтитын адам қызметінің саласы ретінде анықтауға болады. Ол әрбір жеке адамның ішкі әлемін және рухани құндылықтарды құру мен сақтауда оның бейнелеу формасын білдіреді. Қазақ халқының рухани мәдениеті – рухани-адамгершілік және құндылықтық сананы қалыптастырудың әлеуетті рухани-адамгершілік мүмкіндіктері бар дәстүрлі мәдениеттің маңызды буындарының бірі.

Әдебиеттер тізімі

1 Ойзерман Т.И. Философия и обыденное сознание // Вопросы философии. – 1967. – № 4. – С.118.

2 Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – 447 с.

3 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2007. – 340 б.

4 Орынбеков М.С. Ежелгі қазақтың дүниетанымы. – Алматы, 1996.

5 Раев Д. Қазақтың шешендік өнері:

Ошақбаева Ж.Б., Жетпісбаева М.С.

философиялық пайымдау. – Алматы, 2001.

6 Гурьянова И. Фольклор и философия в системе культуры // Бодуэнские чтения: Бодуэн де Куртенэ и современная лингвистика. Международная научная конференция. – Труды и материалы: в 2 Т. – Казань: Издательство Казанского Университета, 2001. – С.161.

7 Соловьев В. Оправдание добра: Нравственная философия. – М.: Республика, 1996. – С.75.

8 Бердяев Н. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – С.37.

9 Ақатай С. Рухани әлемнің кәусәр бұлағы // Қазақ әдебиеті, 7.11.2008 ж.

10 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 556 б.

11 Қасқабасов С. Ойөріс – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.

3 Kabdolov Z. Coz oneri [The art of the word] – Алматы: Sanat, 2007. – 340 b.

4 Orynbekov M.S. Ezhelgi qazaqtyn dunietanymy [Worldview of the ancient Kazakh people] – Алматы, 1996.

5 Raev D. Qazaqtyn sheshendik oneri: filosofiyalyq paıymdau [Kazakh oratorical art: philosophical reasoning]. – Алматы, 2001.

6 Guryanova I. Folklor i filosofiya v sisteme kulture [Folklore and philosophy in the system of culture] // Boduenske chteniya: Boduen de Kurtene i sovremennaya lingvistika. Mezhdunarodnaya nauchnaya konferenciya. – Trudy i materialy: v 2 T. – Kazan: Izdatelstvo Kazanskogo Universiteta, 2001. – S.161.

7 Solovev V. Opravdanie dobra: Nравstvennaya filosofiya Justification of good: Moral Philosophy]. – М.: Respublika, 1996. – С. 75.

8 Berdyayev N. O naznachenii cheloveka [On the appointment of a person]. – М.: Respublika, 1993. – S. 37.

9 Aqataj S. Ruhani alemnin kausar bylagy [Kausar spring of the spiritual world] // Қазақ әдебиеті, 7.11.2008 ж.

10 Ualihanov SH. Tandamaly [Selected]. – Алматы: Zhazushy, 1985. – 556 b.

11 Kaskabasov S. Ojoris – Астана: Астана полиграфия, 2009. – 320 б.

Transliteration

1 Oizerman T.I. Filosofija i obydennoe soznanie [Philosophy and everyday consciousness]// Voprosy filosofii. – 1967. – № 4. – S.118.

2 Haidegger M. Pismo o gumanizme [A letter about humanism] // Vremya i bytie. – М.: Respublika, 1993. – 447 с.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ

Жазира Бейбітқызы Ошақбаева

философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Мейіркүл Сәрсенбайқызы Жетпісбаева

халықаралық журналистика және қоғамдық медиа кафедрасының аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ЮНЕСКО. ID 0000-0003-2060-3186, Meirkul.7668@gmail.com

Zhazira Oshakbayeva

Candidate of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

Meirkul Zhetpisbayeva

senior lecturer of the Department of international journalism and public media, Al-Farabi Kazakh National University, UNESCO. ID 0000-0003-2060-3186, Meirkul.7668@gmail.com

Жазира Бейбитовна Ошақбаева

кандидат философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Мейркул Сәрсенбаевна Жетпісбаева

старший преподаватель кафедры международной журналистики и общественных медиа, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, ЮНЕСКО. ID 0000-0003-2060-3186, Meirkul.7668@gmail.com

АБАЙ ЭТИКАСЫНЫҢ ГУМАНИЗМІ ҚОҒАМДЫҚ САНАНЫ ЖАҢҒЫРТУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ

¹Ә.Қ. Мамырбекова, ²О.Қ. Оралбекұлы

АҢДАТПА

Мақалада қоғамдық сананы жаңғырту және мәдениеттің жаңғыруы жағдайында қазіргі қазақстандық қоғамдағы руханияттың жағдайы мен болашағы қарастырылады. Руханият халықтың әлеуметтік-мәдени кодының негізгі қағидаларының бірі ретінде тарихи өткеннен бастау алады. Болашаққа шынайы көзқараспен қарау үшін мәдени мұрадан мағынаны қалыптастырушы әлеуметтік-мәдени құндылықтарды алу қажет.

Абай философиясының ізденістерінде гуманизм моральдық ұғым ретінде танылып отыр. Абайдың адамгершілік ілімдерінің негізі - қазақ халқының рухани құндылықтарында, салт-дәстүрлерінде, ауызша халық шығармашылықтарында және Ұлы Дала ойшылдарының еңбектерінде сақталған.

Мақалада Абай этикасының гуманизмі - шынайы адамгершілікті анықтаудың бір түрі, адам болмысының мағыналық дәрежесінің көрсеткіші екендігі баса айтылған.

Түйін сөздер: мәдениет, руханият, жаңғыру, этика, гуманизм, толық адам, адамгершілік, қоғамдық сана.

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

¹Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

Автор-корреспондент:
О.Қ. Оралбек, nmuktanova@bk.ru

Мақаланың сілтемесі:

Ә.Қ. Мамырбекова,
О.Қ. Оралбекұлы.
Абай этикасының гуманизмі қоғамдық сананы жаңғыртудың негізі ретінде // Адам әлемі. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 49-57.

Гуманизм этики Абая как вектор модернизации общественного сознания

Аннотация. В статье исследуется состояние и перспективы развития духовности в современном казахстанском обществе в контексте модернизация общественного сознания и возрождения культуры. Духовность как одно из основополагающих начал социокультурного кода народа уходит корнями в историческое прошлое. Чтобы освоить и понять культуру современного общества и панорамнее обозреть будущее необходимо извлечь из культурного наследия смыслообразующие социокультурные духовные ценности.

Гуманизм выступает как нравственный концепт философских исканиях Абая. Как известно, основой нравственного учения является духовность казахского народа, сохраняющаяся в традициях и обычаях в устном народном творчестве и произведениях мыслителей Великой степи.

В статье подчеркивается, что гуманизм этики Абая выступает своеобразной мерой определения подлинной человечности, показателем степени осмысленности бытия человека.

Ключевые слова: культура, духовность, возрождение, этика, гуманизм, полноценный человек, нравственность, общественное сознание.

Humanism of Abai's Ethics as a Vector of Modernization of Public Consciousness

Abstract. The article examines the state and prospects for the development of spirituality in modern Kazakhstani society in the context of the modernization of public consciousness and the revival of culture. Spirituality as one of the fundamental principles of the sociocultural code of the people is rooted in the historical past. To master and understand the culture of modern society and

to take a panoramic view of the future, it is necessary to extract meaningful socio-cultural spiritual values from the cultural heritage.

Humanism acts as a moral concept of Abai's philosophical quest. as it is known, the basis of moral teaching is the spirituality of the Kazakh people, which is preserved in the traditions and customs in the oral folk art and works of the thinkers of the Great Steppe.

The article emphasizes that the humanism of Abai's ethics acts as a kind of measure for determining true humanity, an indicator of the degree of meaningfulness of a human being.

Key words: Culture, Spirituality, Revival, Ethics, Humanism, A Full-Fledged Person, Morality, Social Consciousness.

Кіріспе

Бүкіл әлем біздің көз алдымызда өзгеруде, көп жағдайда әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи цикл басталды. Күн санап өзгеріп жатқан дүбірлі дүниеде сана-сезіміміз бен дүниетанымымыздың ескі моделін сақтай отырып алдыңғы қатарлы топтан орын алу мүмкін емес. Сондықтан, өзімізді өзгерту және өзгеретін жағдайларға бейімделу арқылы жаңа дәуірдің ең жақсысын бойға сіңіріуіміз қажет.

Жаңа түрдегі жаңғыртудың бірінші шарты – бұл өз мәдениетін, өз ұлттық кодын сақтау. Жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Ұлттық жаңғыру деген ұғымның өзі ұлттық сананың кемелденуін білдіреді. Қоғамдық сананы жаңғырту бағдарламасы қоғамды шоғырлауға, зиялыларды, жастарды, халықтың барлық жіктерінің өкілдерін жарияланған идеялар төңірегінде бірігуге мүмкіндік береді. Жаңғыртудың барлық бағыттарын жүзеге асыру қоғамның сұранысын ескере отырып, ғылыми және сарапшылық қоғамдастықтың, азаматтық қоғам өкілдерінің белсенді қатысуымен жүзеге асады. Үстем құндылықтарды, уәждерді, әділеттілік басымдықтар жүйесін өзгерту қажет. Жаңа құндылықтар жүйесі адамды пайыздық капитал ретінде қарастыруы керек. Фетишизацияланған санаға емес, ұтымды ойлау қабілетіне ие адам тиімді табиғи ресурс болып табылады. Адамдар гуманистік құндылықтарға негізделген көп қырлы қауымдастық құру үшін жаһандық ауқымда ынтымақтасуы керек.

Адамзат дамудан бас тарта алмайды, дегенмен дамудың өзін басқарған жөн.

Даму – бүгінгі күннің қажеттіліктеріне жауап беруі керек, бірақ сонымен бірге болашақ ұрпақтың ресурстарын азайтпағаны, жоймағаны абзал. Тұрақты даму ұтымды (өлшемді білу) тәсілді қажет етеді.

Егер өркениет «адам орталығына» бағытталмаса, бір сәттік мүдделерге бағытталған өркениет өзін-өзі апатқа ұшыратады. Біздің тарихымызды қайта қарастыру, өткенімізді тұтас қабылдау біздің отандастарымыз үшін, ең алдымен, жастар үшін әлемнің жаңа бейнесін қалыптастырады. Барлығымызға отандық тарихта ақ дақтардың жоқ екенін түсіну аса маңызды. Әрине бұл көптеген ғасырларды қамтығанымен, енді оны егжей-тегжейлі зерделеудің уақыты келді, ең бастысы – ақыл-ой деңгейінде өзінің өткенін алуан түрлілігімен қабылдау, яғни ата-бабаларымыздың ұлы жеңістерін де, біздің халқымыз үшін ең үлкен апаттардың болғанын да қабылдау. Замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғырудың маңызды алғышарттарына айналдыра білу қажет.

Әдіснама

Ғылыми мақалада философиялық және әлеуметтік-ғылыми мәтіндерді зерттеуде салыстырмалы-тарихи және тарихи-философиялық талдау әдістері кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, зерттеудің эмпирикалық және теориялық, субъективті және объективті, абсолютті және салыстырмалы, қосымша, эпистемологиялық компоненттері ретінде ұсынуға мүмкіндік беретін философиялық, тарихи, философиялық-антропологиялық, әлеуметтік-философиялық, мәдени-

типологиялық тәсілдердің әдіснамалық синтезіне негізделген жүйелік-интегралды, интегративті тәсіл толық қолданылды. Зерттелетін мәселені талдаудағы жемісті әдіснамалық құрал тарихи және логикалық, әлемнің бірлігі мен алуан түрлілігінің сәйкес келуі, гуманизм мәселесін тұжырымдамалық шешудің адам өмірінің дүниетанымдық, өркениеттік-құндылық, танымдық-әдіснамалық және әлеуметтік-тәжірибелік қырларымен байланысын қарастыруға мүмкіндік беретін белсенді тәсіл болды

Гуманизм қоғамдық сананы жаңғыртудың өзегі

Қазақстан тарихының Қазақстан тұрғындары үшін жаңа дүниетанымдық тұжырымдама жасауда зор әлеуеті бар. Рухани жаңғыру арқылы әлемдік дамуға ата-бабаларымыздың өркениеттік үлесін көрсетуге болады, бұл еліміздің серпінді әрі табысты дамуының негізі бола алады.

Өзімізді түсіну, өз бастауымызды түсіну арқылы, біз жаһандық әлемдегі өз орнымызды барған сайын айқын сезінеміз. Біз – қазіргі әлемдік тәртіпті орнатуда шешуші рөл атқарған мемлекеттер мен халықтардың ұрпақтарымыз. Сондықтан ғаламшардың жетекші 30 мемлекетінің қатарына кіру міндеті біз үшін – ХХІ ғасыр әлем картасынан өткен ұлы тарихымызға сай лайықты орын алуға деген ұмтылыс.

Кез-келген халықтың әлеуметтік ойының өзіндік ерекше тарихы бар. Бұл тарихи оқиғаның ішкі мәнін түсіну үшін осы оқиғаның өкілдерімен, ойшылдарымен диалог құру қажет, дегенмен олар өз дәуірін, олардың шығармашылық қызметінде жүзеге асырылатын қоғамдық-тарихи кеңістікті «түсіну», идеяларда, рухани ізденістерде бейнелеу қабілетінің дәрежесінде ғана осындай деп санауға болады, сол кездегі шынайы өмірді тек сол арқылы қайта құруға болады.

Адамзаттың қазіргі жағдайындағы негізгі үрдістердің бірі – адамгершілік

мәселелеріне деген қызығушылықтың артуы. Тарихи жағдайдың өзі адамгершілік бастауларға оралу қажеттілігін тарап етіп отыр, бүкіл әлеуметтік, әлемдік тәртіпті түбегейлі ізгілендіруді және моральды қолдану аясын кеңейтуді талап етуде.

Қоғамның рухани дамуына бірдей дәрежеде қауіпті:

а) мәдениеттің жоғалуы және ұлттық білім беру жүйесіндегі тәрбие үдерісінің құлдырауы;

ә) әлеуметтік-мәдени ортада технократиялық ойлау үлгісінің үстемдігі;

б) қоғамда әртүрлі дүниетанымдық көзқарастардың болуы ұлттық идея мен идеологияның болмауына себеп болады. Жеке тұлғаның ішкі дамуының маңыздылығы оның елімізде тұратын барлық этностардың өзіндік санасын нығайтудың маңызды элементі болып табылады [1, 151-153 бб.].

Қазақ қоғамының ортақ тамырын білуі, мәнін түсінуі ұлттық мәдениеттің жалпы философиялық-дүниетанымдық бастауларын түсінуге мүмкіндік береді, бұл дүниетаным мен қоғамдық сананың ерекшелігі мен өзгешелігін ескере отырып қоғамның одан әрі даму үдерісіне оң әсерін тигізеді.

Жаһанданудың барлық қауіп-қатерін ескере отыра, қазақстандықтардың рухани құндылықтарының жандануына бағытталған «Рухани жаңғыру» бағдарламасы Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ұлттық бірегейлікті сақтауға, азаматтардың білімі мен санасының ашықтығын танымал етуге бағытталған. Бұл қасиеттер қазіргі заманғы қазақстандықтардың негізгі бағдарына айналуы тиіс.

Жаңғыру дегеніміз біз өткеннен бас тартып, жаңа құндылықтарға жол ашуымыз керек дегенді білдірмейді. Шын мәнінде, бұл ұлттық мұраның дамуын бүгінгі оң үрдістермен ұштастыра отырып болжайтын құбылыс. Бұл ретте біз Абай шығармаларын назардан тыс қалдыра алмаймыз. Себебі бір ғасырдан астам уақыт бұрын ұлы

ойшыл ұлтты жаңғыруға, жаңаруға шақырды. Н. Назарбаев: «Абай – қазақ халқының рухани қазынасына баға жетпес үлес қосқан ғалым ғана емес. Абай – әлемдік деңгейдегі ойшылдар арасынан шыққан ғажайып тұлға». Шынында да, дана ақынның шығармалары қазақ халқының ғана емес, бүкіл адамзаттың рухани өмірін жан-жақты байыта алады. Абай шығармаларының мазмұны жалпыадамзаттық құндылықтарға толы. Оның «Қара сөздері» – әлем халықтарының ортақ қазынасы. Біз Қазақстанды еске алғанда шетелдіктердің бірден Абай есімін атауына қол жеткізуіміз керек.

Оның өмір жолы мен шынайы шығармашылығы – қазақ халқына ғана емес, бүкіл әлемге үлгі. Өйткені, ақынның мұрасы – бүкіл адамзаттың рухани азығы. Ең алдымен, біз Абайды ұлттың мәдени капиталы ретінде насихаттауға тиіспіз. Сондықтан Абайды жаңа Қазақстанның бренді ретінде әлемдік қоғамдастыққа кеңінен таныстыру қажет. Бұл қазіргі ұрпақтың қасиетті парызы [2, 1 б.].

Даланың ұлы философы халықтың рухани жаңғыру жолын оның ар-намысы мен қадір-қасиетін, мақтанышын, белсеңді азаматтық ұстанымын ояту қажеттілігінен көрді.

Бұрмаланбаған – жақсылық пен жамандық, әділеттілік, абырой мен ар-намыс туралы ғылымдар адамды барлық болмыстың орталығы ретінде қарайтын Абайдың адамгершілік идеясын құрайды. Адамгершілік идеясынан айырылған адам өзгені ғана емес, сонымен бірге өзін де жақсы көрмейді – бұл әлемді терең тани алмайтын адам.

Абайдың философиялық сентенциясында (толғауларында) аяқталған қорытынды бағалау жоқ, тек көп нүкте, болашақ ұрпақтың рухани ізденісі үшін қалдырылған мүмкіндік бар. Шығыстың менталитетіне тән мінез ишара – Абай даналығына жат емес. Адам – микрокосмос – оны жеткізуге сөз жоқ; шығудың жалғыз жолы – бұл тақырыпқа үнемі оралу үшін, кейіннен «әбден ойлану»

үшін астарлы тұспал беру үшін орын қалдыру. Осы оралуларда ғана адамнан адамгершілікті біртіндеп анықтауға болады.

Абай философиясы – тұлғаның адамгершілігінің қалыптасу мәселесімен, қоғамның гуманистік тәрбиесіне бағытталған мораль философиясы туралы ілім.

Абайдың гуманистік әдіснамасының ерекшелігі – таным құралдары, адамгершілік мұраттары адамға дайын түрде берілмейді және дербес өмір сүрмейді. Олар адам табиғатына өмір сүру тәсілдері ретінде еніп, адам жүзеге асыратын «жоба» түрінде ұсынылған.

Абай гуманистік мұраттарды дәлелдей отырып, ақыл-ойдың шексіз игі істерге деген сүйіспеншілігінің арқасында ғана жетіле алатынын атап өтті. Гуманизм ұғымы жалпы адамзатты сүю, жылы жүрекпен қайырымға келу мағынасына келетін болса, Абай санасындағы махаббат – жалпы әлемге, жаралушы мен жаратушы арасындағы шексіз ғаламға ұласып жатады. Осылайша отыз сегізінші қара сөзінде тұлғаның адамгершілік мәселесін көтере отырып, ойшыл махаббат туралы күрделі таным ілімін ашады, оны келесі өлең жолдарында былай деп білдіреді:

*«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп – әділетті»* – десе, енді бірде:

*«Кеше бала ең, келдің ғой талай жасқа,
Көз жетті бір қалыпта тұра алмасқа,
Адамды сүй, Алланың хикметін сез,
Не қызық бар өмірде одан басқа»* [3, 67 б.].

– деп, тұрақсыз «Бір Алладан басқаның бәрі өзгеріп» тұратын дүниенің баян табар мысалдарын келтірген.

Абайдың гуманизмі уақыт өткен сайын, тарихта да дамып келеді және біз оның теңдессіз кемеңгерлігі, баға жетпес шығармашылығын түсінуге әр кез ұмтыламыз. Біз оның адамгершілік әлеуетін толық түсіндік, ол туралы бәрін білеміз, оның айтқанын ұғынамыз дегеніміз – қиял.

Абай - ұлы және мәңгілік, таусылмайтын және шексіз құбылыс. Тарихтың қалауымен Абай Қазақстанмен бірдей және оның болмысымен бірге қазіргі әлемнің жаһандық сын-қатерлеріне жауап беруге көмектеседі, халық тағдырын бөліседі. Бірақ, Абайды қазіргі заман келбетінде жақсы түсіну үшін оның уақытына терең бойлау керек. Тек осындай өзара түсіністік қазіргі Қазақстанның рухани жаңғыруының векторын анықтауға, қоғамдық сананы жаңғырту жолдарын нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Гуманизм адамды ең жоғары құндылық деп жариялайды. Ол филантропияны, яғни адамды сүю қағидаттарын ұстанады. Алайда «оның көзқарасы адамдардың санасына қандай дәрежеде енеді?», «Олар өмірлік және тәжірибелік бағдарларға айнала ма?» деген сұрақтар қойсақ, гуманизмнің тарихи жауапкершілігі туралы айтылып жатқанын ескергеніміз жөн. Кез келген доктринаның құндылығы оның неге шақыратынымен ғана емес, оның салдарымен де анықталады. Құрал ретінде ізгілендіру гуманитарлық білімнің мәнін адам қызметінің барлық түрлері мен формаларына экстраполяциялау процесі болып табылады. Сонымен қатар бұл процесс адам санасында өзі (ар-ожданы) үшін және қоғам алдындағы өзі қалыптастырған жағдай үшін жауапкершілікті негізгі міндетке қояды.

Адамға деген қызығушылық әртүрлі әлеуметтік және танымдық себептерден туындауы мүмкін, бірақ гуманизм тарихи тұрғыдан тек таптық шектеулерден босатылған адамды қажет ететін әлеуметтік жағдайлармен ғана байланысты. Құрылымдық салыстырмалы талдауға гуманизмді «автономды» егемен субъектісіз елестетуге бола ма деген мәселені органикалық түрде қамтиды.

Абай философиясының ең маңызды құрамдас бөлігі – адамгершілік ілімі, адамгершілік тұлғаны қалыптастыру мәселелерімен тығыз байланысты және жеке адамды да, жалпы қоғамды да гуманистік тәрбиелеуге бағытталған.

Гуманизм – адамды өзіндік мәні жеткілікті құндылық ретінде тану, оны өз іс-әрекетінің саналы субъектісі ретінде қарастыра отырып, оның дамуы өз қызметінің заңдылықтары бойынша қоғам дамуының қажетті шарты болып табылады деп қарастыратын тарихи анықталған көзқарастар жүйесі.

Абай этикасындағы идеалдық пен материалдықтың диалектикасы

Абай 38-інші «Қара сөзінде» өз халқының тарихында алғаш рет рухани жетілдіру арқылы қоғамды, қоғамдық сананы өзгерте алатын «толық адамның» бейнесі қандай болуы тиіс деген түбегейлі мәселені гуманистік тұрғыдан көтерді.

«Толық адам» дегеніміз – адамдар ортақ мұрағаттар мен мақсаттар жолында бір-бірімен ынтымақтаса отырып, әділ тұлға аралық және әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастар жасайтын «толық қоғамның» азаматы (әл-Фараби).

«Біздің әрқайсымыздың қасиетті парызымыз дейді Абай, – достарымыздың санын көбейту. Бұл жүректің кеңдігімен, қоршаған ортаға деген ықыласқа байланысты, өйткені ол өзара сезім тудырады немесе басқаларға жамандық тілемей, басқалардан сөзіңізбен, ісіңізбен жоғары тұруға тырыспаумен түсіндіріледі» [4, 68 б.].

Абайдың адамдар арасында ізгі қарым-қатынас жоқ жерде әділдік те, гуманизм де, адамгершілік ұғымдар да мағынасын жоғалтады деген пікірі өте орынды. Жақсылық жасау, әділеттілік дегеніміз – жеке пайда туралы ұмытып, өзіншілдікті жеңу. Мұндай адам әрекеттің әділеттілігінен алшақтамауы керек: тартымды тамаша мақсаттар да, үміттер де, мәжбүрлеу де емес. Жақсылық пен әділдікті тек өзіне және басқа адамдарға объективті, риясыз көзқарас негізінде жасауға болады.

Абай гуманизмі теориялық және практикалық бастауларды біріктіріп, оны материалдық күшке айналдыруға тырыса-

ды: «Рақымдылық, мейірімділік, уа әрбір түрлі адам баласын өз бауырым деп, өзіне ойлағандай ойды оларға да болса игі еді демек, бұлар – жүрек ісі [5, 33 б.].

М. Әуезов былай деп жазды: «Біз Абайға жүгінсек, оның адам мен адамгершілік философиясына тікелей қатысы бар мәселелер туралы көпқырлы, терең ойлы пайымдаулары бар екені даусыз... біздің ойымызша, Абайдың философиялық көзқарастарының көпшілігі адамгершілік мәселесіне келіп тіреледі» [6].

Абай белгілі бір тарихи және әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты бүкіл адамзаттың рухани тәжірибесін өзіндік синтездей алды және адамгершілік ілімнің үйлесімді жүйесін құрды. Абай тән мен жанды – «Менікі» және «Мен» қайшылықсыз бірлікке келтіру арқылы адамгершілік қарама-қайшылықтар мәселесінің жалпы дүниетанымдық шешімін белгілейді.

Абай іліміндегі «Мен» – адамның рухани дүниесінің ажырамас өзегі, оның реттеу орталығы. Бұл белгілі бір бағытта көрінетін ішкі, айқындаушы сипат, сфера, мотивация, өз мүдделерін қоғамдық мүдделермен байланыстыру тәсілі, ұмтылыс деңгейі, сенім мен құндылық бағдарлардың қалыптасуының негізі.

Ол сондай-ақ «адамның әлеуметтік сезімдерінің» қалыптасуына негіз болады: өзін-өзі бағалау, борыш, ар-ождан жауапкершілігі, моральдық-этикалық қағидалар.

«Мен» үшін ақыл мен жанның бірігуі әлі жеткіліксіз, қасиеттер мен қатынастар жүйесі ретінде «мендіктің» болуы қажет. Мұны Абай «ақыл мен парасат – бұл Мен, ал тән менікі» деп ерекше атап көрсеткен. Менікінің ақыл мен жанға қатысы бар. Тән – менікі, деп ақын, тәнді ақылдан ажыратып, айқындайды. Егер - адам бар болса, жан мен тән бір, олар өмір бойы ажырамайды, ал өмірдің соңында ажырай бастайды. «Мен» және «Менікі» адам өмірге ие болған кезде бірге болады. Олар бөлшектене бастағанда, өмір аяқталады.

*«Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі,
«Мені» мен «менікінің» мағынасы – екі.
«Мен» өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан,
«Менікі» өлсе өлсін, оған бекі» [7, 230 б.].*

Адамның бүкіл өмірі – бұл өзін-өзі тәрбиелеу, «Менді» жетілдіру үдерісі. Білім беру тұлғаның қалыптасу процесін айтарлықтай жеделдетеді. Білім – бұл жалпыадамзаттық тәжірибемен бөлісу. Бұл адамның өзін-өзі тәрбиелеуі, ол әркімге адамгершілік кемелдіктің жолын қайтадан өтуге, өз тәжірибесінде, сынақтар мен қателіктерге ұрынуға жол бермейді. Білім беру арқылы жеке тәжірибе әлеуметтенеді, көбінесе көптеген ұрпақтардың тәжірибесінің нәтижелерімен байытылады. Басқа адамдардың рухани-адамгершілік тәжірибесіне қосыла отырып, адам оны өз бойында сынап көреді және оны тек өзінің эмпирикалық «Менінен» ала алмайды.

Жеке адам ғаламның орталығы ретінде импульстар мен сезімдерге, әсерлер мен тәжірибелерге бейім, ол ойлайды, өзіндік сенімдері мен құндылықтары, көзқарастары мен идеялары, стереотиптері бар.

Адамның ішкі дүниесі үлкен маңызға ие. Оның ойлары тұлғаның өзіндік санасының негізін құрайды, ал өзіндік сана – санамыздың орталығы. Егер адам ғаламның орталығы болса, онда оның орталығы оның өзіндік санасына айналады. Бұл өзін-өзі танудың, сезімнің және парасаттың үйлесімді бірлікке бірігуі. Сезімдік пен рационалды қағидалардың мұндай органикалық үйлесімі, оның пікірінше, адамды оның рухани дамуындағы ауытқулардан қорғауы керек.

Ал, Шәкәрім болса, осы идеяны жаңа қырынан көрсетуге ұмтылған. Шәкәрімнің рухани синтезінің шыңы – білім беру мен тәрбиелеу процесінде ар ілімін енгізу туралы ұсыныс – болашақ үлгілерін көрудегі аксиологиялық қырының басымдығы. «Адамгершілік қарапайымдылық, әділеттілік, олардың бірлігіндегі мейірімділік, – деп жазды Шәкәрім, – мен мұсылман сөзімен

ұждан деп атаймын, орысша – совесть» [8, 99 б.].

Ұжданның адам үшін екі өмірде де рухани азығы болуы себепті, ынсап, әділет, мейірім сияқты ақыл адами қасиетті әрбір саналы адам жастайынан бойына ұялату жолында болуын ескертеді.

Абайдың адамгершілік және рухани беделі адам тұжырымдамасына жаңаша қарауға мүмкіндік береді. Ең қиыны – адам бойындағы адамгершілікті тәрбиелеу, адамның қоғамдық жағдайынан адамдығын анықтау, адам бойынан қоғамдық белгілерді анықтау, адамның ашықтық тұжырымдамасын негіздеу.

Қырық бесінші сөзінде Абай былай дейді: «Адамшылықтың алды – махаббат, ғадаләт, сезім. Бұлардың керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Олар бәрінде бар және барлығын шешеді. ... Бұл ғадаләт, махаббат сезім кімде көбірек болса, ол кісі – ғалым, сол – ғақил» [9, 121 б.].

Абай гуманизмінің маңызды ерекшелігі – оның тәжірибелік бағыттылығы болды. Теория – бұл өзіндік мақсат емес, ол адамның тәжірибелік мүдделеріне қызмет етуі керек. Ол «қалай өмір сүру керек?» деген сұраққа жауап беруі керек. Белгілі бір жеке тұлғаға, зайырлы әлеуметтік ортаның адамына қалай өмір сүруге болады.

Екіншіден, Абай «кемел адам» туралы өз түсінігін қалыптастырды. Бұл тек еркін ойлау ғана емес, сонымен бірге бұл еркін ойдың қоғамдық-саяси, азаматтық, педагогикалық, тұрмыстық, моральдық және басқа да тәжірибелік жақтары.

Абайдың «кемел адамының» шыннайы болмысы – сыртқы болмыс, сезіммен қабылданатын емес, ол ішкі болмыс, сана нұрымен ұғынылатын болмыс деп есептейді. Абай ішкі әлемді, ішкі кемелдікті ізгілік пен сұлулықтың, адамның адамгершілік қағидаттарының бірлігі ретінде анықтады.

Абайдың ойы бойынша, индивид шыннайы («кемел») адам болуы үшін оның өзіндік «Мені» әмбебап «Адам бол» адамгершілік императивімен құрылуы

тиіс. Абай этикасындағы «Мен» адамның рухани әлемінің интегралдық өзегі, оның реттеуші орталығы. Бұл жеке тұлғаның белгілі бір нәрсеге бағытталған мотивациясын анықтайтын ішкі әлеуметтік сапасын көрсетеді; өз мүдделерін әлеуметтік мүдделермен байланыстыру тәсілі.

«Адам бол!» дүниетанымының аса жалпы негіздері бар, тек қазақ халқына ғана емес, жалпы адамзат баласына бағытталған терең философиялық мәні бар әмбебап қағидат. Абай философиялық тұжырымдама (ұғым) ретінде «Адам бол» адамгершілік императивін іске асырудың қажетті шарттарының бірі және сонымен бірге адамның негізгі міндеттерінің бірі – еңбексүйгіштікпен қатар білімге деген ұмтылысты, парасаттылықты, адамның адамгершілік қасиеттерін интеллектуалдық дамуға, ақыл-ойдың жетілуіне тәуелді етуді қарастырды.

Абай білімнің, ғылымның маңызды мақсатын адамды ізгілендіруде, тұлғаның зияткерлік әлеуетін өрістетуден көреді. «Дүниенің көрінген һәм көрінбеген сырын түгелдеп, ең болмаса денелеп білмесе, адамдықтың орны болмайды. Оны білмеген соң ол жан адам жаны болмай, хайуан жаны болады» [10, 21 б.].

Еңбексүйгіштік, білімге деген ұмтылыс, парасаттылық, өзін-өзі бақылау, ар-ождан – «Адам бол» адамгершілік императивін жүзеге асырудың шарттары. Абайдың «Адам бол!» тезисі адамның мәні – өзінің табиғи болмысын жеңу, өзінің болмысының негізін басқадан көру, басқаның болмысында өзінің болмысын растау екенін түсінеді.

Абайдың адамгершілік императиві он үшінші қара сөзінде қалыптаса бастайды. Бұл кез-келген уақытқа тән «мәңгілік» мәселелер туралы. Өмірдің мәні неде? Адам өмірді лайықты сүру үшін өзінің мақсатын түсіне бере ме? Бұл ойлар бүгінде заманауи емес пе?

Абай адамдардың жақсы адамгершілік қасиеттерін бойына сіңіруге ерекше мән береді және әрбір жеке тұлғаның «кемел адам» деңгейіне жетудегі жеке қызығушылығының ерекше рөлін атап

көрсетеді. Оған апаратын жол – білім, адамгершілік және рухани жетілу.

*Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.*

*Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге* [11, 65 б.].

Абай ағарту, халыққа білім беру мәселесін бірінші орынға қояды, өйткені «Мен»-ге лайықты болу үшін көп оқып, еңбек ету керек. Білім адасушылықтан құтқарады, ол адамға лайықты ізгі өмір туралы нұсқаулар береді. Адам өзін дамыту барысында білімнің үлкен әлемі бар екенін және осы байлықты игеруі керек екенін білгені абзал. Абай былай деп жазды: «Міне, бұл жанның қажеттілігі, бәрін көруге, бәрін білуге, бәрін үйренуге деген ұмтылыс. ...Егер біз білімге ұмтылмасақ, онда біздің жанымыз енді адамның жаны емес, хайуанның жаны болып қалады [12, 332 б.].

Абайдың түсінігінде білім – бұл адам руханиятының барлық қырларын байланыстыратын бастама. Ойшыл білімнің адам дамуының шынайы шарты деген пікірде болды. Абайдың пікірінше, адам өмірінің мақсаты мен мәніне адам білімді, ғылымды түсінген кезде ғана қол жеткізуге болады. Абай гуманитарлық білімді меңгеру (яғни ізгілендіру) – қоғамды ізгілендіруге қол жеткізудегі негізгі құрал екенін айтады.

Абай он сегізінші қара сөзінде: «Адам басқалардан ақылымен, білімімен, ерік-жігерімен, жақсы мінезімен ерекшеленуі тиіс» деп жазады [13, 353 б.].

Қазір әлем күн сайын емес, сағат сайын өзгеріп отырады. Өмірдің барлық саласында жаңа міндеттер мен жаңа талаптар қойылуда. Тек ақылмен ғана дамиды уақыт келді. Біз алға жылжу үшін сананың ұтқырлығын қамтамасыз етуіміз керек. Бұл қадам өркениеттің озық жетістіктерін ұлттық мүдделермен үйлестіре білуді талап етеді.

Қорытынды

Абай этикасындағы гуманизм оның шығармашылық ізденістеріндегі адам-

гершілікті өмір тәжірибесіне тікелей енгізгені сөзсіз адам үшін сіңірген еңбегі болып табылады. Ол моральдық ағарту тек руханият шыңын игеру ғана емес, сонымен бірге бұл білім адамның күнделікті өзін-өзі ұстау тәжірибесінде жеткілікті түрде жүзеге асырылатынына сенімді болды.

«Философ Абайдың жаңалығы – білімді, ағартушылықты, ғылымды насихаттай отырып, бұл мәселені біртұтас тұлғаны қалыптастыру мәселелерімен байланыстырды... Абай ескіні ой елегінен өткізіп, қазақтарға өзгеруге, өмірмен алға қойылған міндеттерді тиімді шешуге қабілетті шығармашыл адам болуға және сол арқылы бәсекеге қабілетті халық болуға көмектесетін жаңа құндылықтарды, жаңа өмірлік бағдарларды, үлгілерді, мұраттарды ұсынады» [14, 22-23 бб.].

Шығыс пен Батыстың дүниетанымын синтездеу негізінде өз философиясын құрған Абай Қазақстанның қоғамдық ой-санасының тарихында бірінші болып даму, қоғамды реформалау идеяларының маңыздылығын түсінді. Осы тұрғыдан ол өз халқының тағдыры мен болашағын, қазақтардың әлеуметтік-мәдени өмір салтын өзгерту мүмкіндігін түсінді, қоғамды қайта құрудың жолдары мен құралдарын нақты белгіледі.

Жаңа Қазақстанның өзегін жаңа қоғам құратыны анық. Бұл ретте, ең алдымен, ұлттың сапасын арттыруға және халқымыздың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ерекше назар аудару қажет. Сонымен қатар, қоғамның дамуына кедергі келтіретін, біздің бірлігімізге зиян келтіретін жағымсыз қасиеттерден арылу қажет.

Әдебиеттер тізімі

1 Молдабеков Ж.Ж. Казахстанский пункт развития: Ориентиры и методология исследования. // Философия и общество. – 2012. – № 3. – 151–172 бб.

2 Токаев Касым Жомарт. // Абай и Казахстан в XXI веке // Каз. правда. – 09.01.2020.

3 Абай. Книга Слов. Записки забытого

Шакарим. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.

4 Абай. Книга Слов. Записки забытого Шакарим. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.

5 Абай. Қара Сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

6 Аuezov M. Абай Кунанбаев. Статьи и исследования. – Алма-Ата: Жазушы, 1967. – 315 с.

7 Абай. Шығармалары. Т.1. Өлендері мен аудармалары. – Астана: Фолиант, 2011. – 243 б.

8 Абай. Кнга Слов, Шакарм. Записки забытого. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.

9 Абай. Қара Сөз. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

10 Абай. Қара Сөз. – Алматы: Ел, 1993. – 272 б.

11 Абай Кунанбаев. Стихотворения. Поэмы. Проза. – М.: Мхт, 1954. – 405 с.

12 Абай Кунанбаев. Стихотворения. Поэмы. Проза. – М.: Мхт, 1954. – 405 с.

13 Абай Кунанбаев. Стихотворения. Поэмы. Проза. – М.: Мхт, 1954. – 405 с.

14 Абдильдин Ж., Абдильдин Р. Абай – гениальный мыслитель и гуманист. – Астана: Фолиант, 2015. – 192 с.

Transliteration

1 Moldabekov Zh.Zh. Kazhastanskij punkt razvitija: Orientiry i metodologija issledovanija [Kazakhstan Development Point: Landmarks and Research Methodology]. // Filosofija i obshhestvo. – 2012. – № 3. – 151–172 bb.

2 Tokaev Kasym Zhomart. // Abaj i Kazhastan v XXI veke [Abay and Kazakhstan in the 21st

Century]. – Kaz. pravda. – 09.01.2020.

3 Abaj. Kniga Slov [Book of Words. Notes of the Forgotten Shakarim]. Zapiski zabytogo Shakarim. – Алматы: El, 1993. – 272 s.

4 Abaj. Kniga Slov. Zapiski zabytogo Shakarim [Book of Words. Notes of the Forgotten Shakarim]. – Алматы: El, 1993. – 272 s.

5 Abaj. Қара Соz. Pojemalar [Black Word. Poems]. – Алматы: El, 1993. – 272 b.

6 Auezov M. Abaj Kunanbaev. Stat'i i issledovanija [Abay Kunanbaev. Articles and Research]. – Алма-Ата: Zhazushy, 1967. – 315 s.

7 Abaj. Shygarmary [Works]. T.1. Olenderi men audarmalary. – Астана: Foliant, 2011. – 243 b.

8 Abaj. Knga Slov, Shakarm. Zapiski zabytogo [Book of Words. Notes of the Forgotten Shakarim]. – Алматы: El, 1993. – 272 s.

9 Abaj. Қара Сөз [Black Word]. – Алматы: El, 1993. – 272 б.

10 Abaj. Қара Сөз [Black Word]. – Алматы: El, 1993. – 272 б.

11 Abaj Kunanbaev. Stihotvorenija. Pojemy. Proza [Poems. Poems. Prose]. – М.: Mht, 1954. – 405 s.

12 Abaj Kunanbaev. Stihotvorenija. Pojemy. Proza [Poems. Poems. Prose]. – М.: Mht, 1954. – 405 s.

13 Abaj Kunanbaev. Stihotvorenija. Pojemy. Proza [Poems. Poems. Prose]. – М.: Mht, 1954. – 405 s.

14 Abdil'din Zh., Abdil'din R. Abaj-genial'nyj myslitel' i gumanist [Abaj is a Genius Thinker and Humanist]. – Астана: Foliant, 2015. – 192 с.

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Әсия Қабдразаққызы Мамырбекова

философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан, asiya08@mail.ru.

Қанат Оралбекұлы Оралбек

докторант, Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен, Қазақстан

Асия Кабдразаковна Мамырбекова

кандидат философских наук, доцент, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, asiya08@mail.ru.

Канат Оралбекулы Оралбек

докторант, Восточно-Казахстанский государственный университет имени Сарсена Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

Assiya Mamyrbekova

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, asiya08@mail.ru.

Kanat Oralbek

Doctoral student, Sarsen Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

К ПРОБЛЕМАМ МОДЕРНИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ*

Р.С. Сартаева

АННОТАЦИЯ

Актуальность данного исследования состоит в том, что в условиях актуализации и необходимости модернизации проблем практически всех сфер феноменов социокультурного развития, странам догоняющего типа, к которым относится Республика Казахстан, в которых все типы инициатив исходят от властных элит, необходимо определиться с типом своей государственности. Так как сегодня в РК мы имеем налицо формирование факторов другой фазы социокультурного развития. В соответствии с этим выводом необходимо определиться с типом государственности на данном этапе социокультурного развития, для чего следует подвести под процессы модернизации правовую базу – Основной закон страны. Для этого по предложению Президента РК К.-Ж.К.Токаева и была создана рабочая комиссия по внесению изменений в действующую Конституцию РК.

Исходя из наличия факторов другой фазы социокультурного развития, необходимо перейти от суперпрезидентской республики к президентско-парламентской республике с некоторым перевесом в пользу высшей исполнительной власти во избежание центробежных тенденций, тенденций десуверенизации государственных образований, имеющих место быть в современном геополитическом пространстве. Конституционные изменения, в первую очередь, должны касаться трех основных блоков: принцип разделения властей; система сдержек и противовесов; выборы.

Цель и новизна данного исследования заключаются в обосновании необходимости изменения типа государственности (формы государственного устройства и управления) в условиях неэффективности работы таких демократических принципов, как: принцип обратной связи, принцип разделения трех основных ветвей власти, принцип избирательности и подотчетности.

Кроме того, необходимо формировать правовое сознание как интенцию (внутреннее стремление) следованию конституционным положениям. Формирование такого типа правового сознания возможно только в условиях соответствующей образовательной системы и идеологии как важнейшего инструмента сохранения института государства. А институт государства по-прежнему остается основным гарантом сохранения всех типов идентичности, включая человеческую идентичность.

Ключевые слова: модернизация, Конституция, принцип обратной связи, принцип разделения властей, система сдержек и противовесов, принцип избирательности и подотчетности, выборы, правовое сознание.

Институт философии,
политологии и
религиоведения,
Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Сартаева Р.С.,
raush_sart@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Сартаева Р.С.
К проблемам
модернизации
государственного
строительства в современ-
ном Казахстане // Адам
әлемі. – 2022. – № 2 (92).
– С. 58-70.

* Эта статья подготовлена в рамках финансирования Комитета науки МОН РК (Грант №BR10965263 «Социальная модернизация казахстанского общества: идейно-мировоззренческие основания, концептуальные модели, социокультурные процессы, социально-политические технологии»).

Қазіргі Қазақстандағы мемлекеттік құрылыстың жаңғыруы мәселелеріне

Аңдатпа. Бұл зерттеудің өзектілігі қазіргі Қазақстан Республикасы да жататын қуып жетуші елдер қатарындағы типіне сәйкес келетін әлеуметтік-мәдени даму құбылысының практика жүзіндегі барлық салаларының мәселелерін жаңғыртудың қажеттілігі мен оны өзектендірілуі жағдайындағы барлық бастамалар типтері билік элитасынан бастау алады және өзінің мемлекеттік типін анықтап алу да қажет екендігінде. Қазіргі таңда ҚР-да әлеуметтік-мәдени дамудың басқа фазасы факторларының қалыптасуын байқап отырмыз. Осы қорытындыға сәйкес әлеуметтік-мәдени дамудың қазіргі кезеңінде мемлекеттіліктің типін анықтап алуымыз қажет және ол үшін жаңғыру үдерістеріне құқықтық негіздерді, яғни еліміздің Ата заңын сәйкестендіруіміз керек. Осыған орай ҚР Президенті Қ.-Ж. К. Тоқаевтың ұсынысы бойынша қолданыстағы ҚР Конституциясына өзгерістер енгізу бойынша жұмыс тобы құрылды.

Әлеуметтік-мәдени дамудың басқа фазасы факторлары болғандығына сүйене отырып қазіргі геосаяси кеңістікте орын алып отырған орталықтан алшақтау үрдістерін, мемлекеттік құрылымдардың десувверенизациялану үрдістерін болдырмау үшін жоғарғы атқарушы билікке белгілі бір артықшылықтар берілетін суперпрезиденттік республикадан президенттік-парламенттік республикаға өту қажет. Конституциялық өзгерістер алдымен үш негізгі блоктарға тиісті болу керек: биліктің бөлінуі принципі, тежеу мен тепе-теңдік жүйесі, сайлау.

Бұл зерттеудің мақсаты мен жаңалығы - кері байланыс принципі, биліктің негізгі үш саласының бөлінуі принципі, таңдау және есеп беру принципі сияқты демократиялық принциптердің тиімді емес жұмыстары жағдайындағы мемлекеттік типінің (мемлекеттік нысандар мен басқару түрлері) өзгеруі қажеттілігін дәйектеуде.

Сонымен қатар, конституциялық ережелерге деген интенцияны (ішкі ұмтылысты) мойындауға негізделген құқықтық сананы қалыптастыру қажет. Осындай типтегі құқықтық сананы қалыптастыру сәйкес келетін білім беру жүйесі мен мемлекеттік институтты сақтаудың маңызды тетігі ретіндегі идеология жағдайында мүмкін. Мемлекет институты бұрынғыдай адами бірегейленуді қосқандағы бірегейленудің барлық типтерін сақтаудың негізгі кепілі болып қала береді.

Түйін сөздер: жаңғыру, Конституция, кері байланыс принципі, биліктің бөлінуі принципі, тежеу мен тепе-теңдік жүйесі, таңдау және есеп беру принципі, сайлау, құқықтық сана.

To the Problems of Modernization of State Construction in Modern Kazakhstan

Abstract. The relevance of this study lies in the fact that in the conditions of actualization and the need to modernize the problems of almost all spheres of socio-cultural development phenomena, the countries of the catch-up type, to which the Republic of Kazakhstan belongs, in which all types of initiatives come from the power elites, need to define the type of their statehood. As today in Kazakhstan we have the formation of factors of another phase of socio-cultural development. In accordance with this conclusion it is necessary to define the type of statehood at this stage of socio-cultural development, for which we should provide a legal basis for the modernization processes - the Basic Law of the country. For this purpose, at the suggestion of the President of the Republic of Kazakhstan K.-J.K. Tokayev a working commission on making amendments to the current Constitution of the Republic of Kazakhstan was created.

Based on the presence of factors of another phase of sociocultural development, it is necessary to transfer from the super-presidential republic to the presidential-parliamentary republic with some predominance in favor of the supreme executive power to avoid centrifugal tendencies, tendencies of de-sovereignization of state formations, which take place in the modern geopolitical space. Constitutional changes should primarily concern three main blocks: the principle of separation of powers; the system of checks and balances; elections.

The purpose and novelty of this study is to substantiate the need to change the type of statehood (form of government and governance) in the conditions of ineffective operation of such democratic principles as: the principle of feedback, the principle of separation of the three main branches of power, the principle of selectivity and accountability.

In addition, it is necessary to form legal consciousness as an intension (internal desire) to follow the constitutional provisions. The formation of this type of legal consciousness is possible only in the conditions of an appropriate educational system and ideology as the most important tool for

the preservation of the institution of the state. And the institution of the state remains the main guarantor of the preservation of all types of identity, including human identity.

Key words: Modernization, the Constitution, the Principle of Feedback, the Principle of Separation of Powers, the System of Checks and Balances, the Principle of Selectivity and Accountability, Elections, Legal Consciousness.

Введение

Одной из основных конституирующих особенностей современного геополитического пространства мирового мега-социума является высочайшая степень турбулентности. Наша страна, в соответствии с концепцией политической модернизации американского социолога и политолога С. Хангтингтона [1] и теорией «преимущества отсталости» американского экономиста А. Гершенкрона [2], может быть отнесена, соответственно, к «государствам третьей волны демократизации» (по С. Хангтингтону) и к государствам «позднего старта» (по А. Гершенкрону), поскольку в экономике Казахстана сочетаются элементы, как доиндустриального, так индустриального и постиндустриального типа экономик. Следует отметить, что альтернативными в оценке государств подобного переходного типа являются теория К. Маркса [3] о развитых и менее развитых экономически странах и концепция «стадий экономического роста» американского экономиста У. Ростоу [4].

Трагические события, произошедшие в нашей стране в начале января этого года, несомненно, актуализировали проблемы государственного строительства в целом. Конспирологические теории январских событий, имеющие право на существование (как показывает даже самый простой анализ), в сочетании с экономическими причинами, с социально-экономическим самочувствием населения прямо поставили вопрос о том, что, возможно, наша страна вступила в новую фазу своего развития, требующую решения сложного, фундаментального вопроса, касающегося типа государственности, необходимого Казахстану сегодня.

Что же понимается под государ-

ственностью сегодня? Каково содержание понятия «государственность»? На наш взгляд, сегодня это понятие в политологии используется в более широком и не всегда корректном значении. Изначально под понятием «государственность», сформировавшемся в юриспруденции и использовавшемся в государствоведении, которое оформилось в дальнейшем в политологию (Political science) и политические науки (policy sciences), понимались, прежде всего, форма государственного управления и форма государственного устройства [5]. Соответственно, возникла классификация государств по типу государственности.

В соответствии с этой классификацией нашу страну эксперты относили к так называемому смешанному типу республики, полу-президентскому, или президентско-парламентскому. Этот тип государства, в котором велика роль президента, еще называют президентциализмом [5, с. 288-289].

Однако, на наш взгляд, такое определение государственности Республики Казахстан соответствовало Конституции РК, принятой в 1993 году [6]. Как известно, в 1995 году была принята новая Конституция, действующая по настоящее время. В соответствии с этой Конституцией, наша страна, о чем было заявлено официально, стала президентской республикой.

Особенностью ныне действующей Конституции стало перераспределение властных полномочий между высшей исполнительной властью (Президентом) и высшим представительным органом власти (парламентом) в пользу института президента. Кроме того, в контексте системы «сдержек и противовесов» в Конституции 1995 года перераспределение властных полномочий в пользу Президента произошло и фактом изме-

нения статуса Конституционного суда, который был реорганизован в Конституционный совет как консультативно-совещательный орган, решения которого не имеют силы закона.

Следовательно, до 5 июня 2022 года в соответствии с действующей Конституцией 1995 года [7], тип государственности нашей страны можно было определить как суперпрезидентскую республику. Это официальная типология, принятая в политологии [5]. Однако власть, приняв во внимание социально-политическую обстановку и трагические события начала января этого года, социально-экономическое самочувствие граждан нашей страны, проявив недюжинную политическую волю, инициировала разработку и внесение конституционных изменений в действующую Конституцию РК, касающихся трех важнейших блоков: 1) система сдержек и противовесов; 2) принцип разделения властей; 3) закон о выборах.

Методология

Методология данного исследования включает как принципы и методы философской рефлексии, так и общенаучную методологию, методологию междисциплинарного уровня, а также методологию частных наук, что, в целом, соответствует современным тенденциям формирования так называемой интегральной философии и интегральной методологии в науке. Такой интегральный подход к методологии исследования позволяет преодолевать, с одной стороны, соблазны методологического нормативизма, с другой стороны, преодолевать соблазны «антиметодологической» идеологии постмодернизма.

Что касается философской методологии данного исследования, то в ее состав входят, прежде всего, следующие базовые (универсальные) принципы и методы: единство исторического и логического, восхождение от абстрактного к конкретному, принципы развития, целостности и конкретности, систем-

ности, дополнительности, историзма, эмерджентности и т.д.

Однако основным методологическим подходом в данном исследовании является системный подход к сфере политики известного американского социолога, основателя школы структурного функционализма Толкотта Парсонса [8]. В соответствии с этим подходом общество рассматривается как сложная система, состоящая из относительно самостоятельных подсистем – экономической, политической, духовной и так называемой интегративной (государство). Почему именно системный подход? Дело в том, что сегодня в основе системного подхода (важную часть которого составляет принцип системности) как междисциплинарного философско-методологического и научного направления исследований лежит понимание и исследование объектов как системной целостности. Это положение (системная целостность объектов) очень важно в контексте целей и задач данного исследования, поскольку модернизационные сверхзадачи, стоящие перед нашей страной требуют, в первую очередь, консолидации усилий всех граждан нашей страны, интеграции. Здесь-то и необходим системный подход, ориентированный на раскрытие целостности объекта, нацеленный на выявление его множественных и многообразных типов связей (как внутри, так и вненего), что позволяет построить общую картину объекта или события.

В соответствии с современными тенденциями формирования так называемой интегральной философии и, соответственно, интегральных методов исследования, в данной работе использованы: концепция волн демократизации С. Хантингтона [1], согласно которой нашу страну можно отнести к государствам «третьей волны демократизации», а также парадигма обществ «позднего старта» Александра Гершенкрона [2]. Общества «позднего старта» сочетают в себе черты доиндустриального, индустриального и постиндустри-

ального типа общественного устройства, что характерно и для Республики Казахстан.

Основная часть
Институциональные основания
нынешней социально-политической
ситуации в Казахстане

Наряду с высочайшей степенью турбулентности мирового геополитического пространства, конституирующими особенностями современного цивилизационного развития являются следующие тенденции: уплотнение и ускорение событийного ряда, тенденции десуверенизации государственных образований, культура «отмены», перерастающая на наших глазах в отмену культуры в целом, процессы расчеловечивания (все, что считалось невозможным в традиционных обществах, переводится в сферу возможного, из сферы возможного - в сферу рационального, из сферы рационального - в юридическую плоскость), ускоренное развитие коммуникационных технологий.

В перечисленных выше новых, сложных условиях перед всеми государствами мира стоит необходимость решения задач модернизации. Для развивающихся государств, государств «позднего старта» (А. Гершенкрон), государств «третьей волны демократизации» (С. Хантингтон) – это сверхзадачи модернизации.

В соответствии с концепцией политической модернизации американского социолога и политолога С. Хантингтона и теорией «преимущества отсталости» американского экономиста А. Гершенкрона Республика Казахстан, как уже отмечалось ранее, может быть отнесена, соответственно, к «государствам третьей волны демократизации» (по С. Хантингтону) и к государствам «позднего старта» (по А. Гершенкрону). В экономике Казахстана сочетаются элементы как доиндустриального, так и индустриального и постиндустриального типа экономик. Следует еще раз отметить, что альтернативными в оценке государств подоб-

ного переходного типа являются теория К. Маркса о развитых и менее развитых экономически странах и концепция «стадий экономического роста» американского экономиста У. Ростоу.

В государствах подобного типа все типы инициатив (ввиду недостаточной развитости институтов гражданского общества) исходят от властных элит и выстроена жесткая вертикаль власти, что несет в своей основе как конструктивный, так и критический дискурсы.

Конструктивный дискурс в вопросе эффективности жесткой вертикали власти состоит в том, что в современных условиях глобализации (сжатия и пространства и времени), «глобализации-2.0» [9], когда раскручиваются тенденции десуверенизации государственных образований, а институт государства при этом остается основным гарантом обеспечения всех типов идентичности, жесткая вертикаль власти позволяет быстрее принимать необходимые решения в условиях актуализации проблем сохранения субъектности развивающейся страны.

Однако эта же жесткая вертикаль власти в государствах переходного типа, как правило, не имеет системы реальных сдержек и противовесов, что на определенном этапе развития общества сдерживает развитие страны.

Кроме того, критический дискурс, связанный с жесткой вертикалью власти, в сочетании с неразвитостью институтов гражданского общества, в государствах переходного типа, состоит в том, что в подобных условиях нет возможности полноценной работы принципа «обратной связи». Принцип обратной связи «запрос-ответ (реакция)» в нашей стране работает неэффективно (плохая работа государственных институтов, в первую очередь, акиматов). Протестных настроений было бы меньше, если бы многие проблемы решались на местном уровне.

Можно предположить, что Казахстан вошел в новую фазу развития (связанную как с внешними, так и с внутренними обстоятельствами, причинами),

когда пришло время для изменения некоторых институциональных, базовых оснований.

Внешние обстоятельства это: развитие процессов глобализации в направлении эрозии института государства, развития наднациональных центров принятия решений и отдачи части суверенитета государств этим центрам с перспективой полной отдачи суверенитета отдельных государств и развития различных «зон» взамен субъектности государств (глобализация-2.0) и института государства в целом.

Внутренние обстоятельства: социально-экономическая ситуация в стране и, в первую очередь, социально-экономическое самочувствие населения Казахстана, нынешняя экономическая модель и тип государственного управления, закрепленные действующей Конституцией (1995 года) [7]. Указанные обстоятельства, по всей видимости, уже не соответствуют общественным запросам, что во многом подтверждается трагическими событиями начала января нового 2022 года, когда экономические требования митингующих быстро сменились политическими требованиями.

Базовые причины протестных настроений (экономические причины, тип рациональности, ментальность)

Протестные настроения. Что вызывает протестные настроения в полиэтничном и поликонфессиональном Казахстане? Это: социально-экономическая ситуация, социально-экономическое самочувствие граждан, вызванное следствиями экономической модели, построенной в нашей стране.

Что касается полиэтничности и поликонфессиональности казахстанского общества, то, в целом, у нас нет «культурных разломов» (или той степени культурных различий), мешающих поступательному движению общества. Для решения этого вопроса были заложены конституционные основания тре-

мя положениями (нормами) статьи №7 действующей Конституции РК. Первый пункт статьи №7 Конституции РК закрепляет статус казахского языка как государственного. Второй пункт статьи №7 закрепляет статус русского языка как действующего в официальных учреждениях Казахстана наравне с государственным языком: «В государственных организациях и органах местного самоуправления наравне с казахским языком официально употребляется русский язык». По пункту №2 имеется Постановление Конституционного Совета РК от 8 мая 1997 года № 10/2: «Данная конституционная норма понимается однозначно, что в государственных организациях и органах местного самоуправления казахский и русский языки употребляются в равной степени, одинаково, независимо от каких-либо обстоятельств» [10].

Безусловно, между двумя нормами статьи №7 существует правовое напряжение, а Конституционный Совет РК, согласно Конституции РК (1995), является консультативно-совещательным органом, решения которого не являются обязательными к исполнению. Однако три нормы статьи №7 действующей Конституции РК приняты в результате консенсуса, обусловленного национальным составом населения, в ходе которого представители этносов, проживающих на территории Казахстана, включая государствообразующий этнос (казахов), отдали часть своего ресурса этносоциального самочувствия. Поэтому лучше иметь приемлемое правовое напряжение, чем отсутствие консенсуса. Ведь соотношение между Конституцией и правовой реальностью можно рассматривать (при глубоком философском подходе) как соотношение между должным и сущим, а именно: Конституция отражает сферу должного, а правовая реальность – сущее. А, как известно, разница между должным и сущим существует всегда, к сокращению которой следует стремиться.

Пункт №3 статьи №7: «Государство заботится о создании условий для из-

учения и развития языков народа Казахстана» [7, раздел 1, «Общие положения»].

Однако следует учитывать то, что социально-экономическое самочувствие может актуализировать проблемы этносоциального самочувствия (проблем межнационального взаимодействия).

Протестные настроения может вызывать деятельность всех трех основных ветвей власти – законодательной, исполнительной и судебной. Должен соблюдаться демократический принцип разделения трех основных ветвей власти. Кроме того, должен полноценно действовать один из основных принципов демократии (в числе 19) – избирательность и подотчетность. Соответственно, должен полноценно действовать закон о выборах. Поэтому, учитывая существенную необходимость в действии принципа «обратной связи», возможно, стоило предусмотреть изменения тех положений действующей Конституции РК, согласно которым исполнительная власть избирает, назначает представителей законодательной и судебной власти. Это соответствующие статьи разделов действующей Конституции РК – IV, VI - IX («Парламент», «Конституционный Совет», «Суды и правосудие», «Местное государственное управление и самоуправление», «Заключительные и переходные положения»). И это было сделано, правда, с определенной осторожностью, то есть частично.

Экономическая модель: в Казахстане построен один из вариантов олигархического капитализма с казахской спецификой (трайбализмом, клановостью жузового характера). Если страны так называемой развитой демократии пришли к нынешней модели капитализма через развитие малого и среднего бизнеса, то наша страна и большинство стран постсоветского пространства построили свою экономическую модель, так сказать, с другого конца, а именно: через распределение государственной собственности между отдельными немногочисленными группами граждан,

довольно быстро оформившимися в финансово-олигархические группы, которые в значительной степени препятствуют развитию среднего класса собственников. Кстати, об этих финансово-олигархических группах говорил в своем выступлении 16 марта нынешнего 2022 года Президент РК К.-Ж.К.Токаев [11].

Классическая либеральная модель экономики западного образца строится на развитии малого и среднего бизнеса, развивается и постепенно перерастает в крупную экономику, в которой главную роль начинают играть ТНК, для которых институт национального государства становится препятствием для увеличения прибылей. Перспективных моделей общественного устройства на настоящий момент не существует (яркий пример этого – отрицательные результаты работы комиссии, созданной в 2009 году Николя Саркози, на тот момент президентом Франции, для поисков альтернативных ныне существующим моделей общественного устройства).

Несомненно, нам как развивающейся стране, надо учитывать современные тенденции, имеющие место быть в пространстве мирового мега-социума, в котором, помимо усложнения имеющихся тенденций и проблем, разворачиваются явления и события, имевшие ранее имплицитный (скрытый) порядок. Это явления и события объективного и субъективного характера. Публично речь идет о «Глобализации-2.0», о формировании так называемого «инклюзивного капитализма», или, как его называют скрытые создатели, «капитализме для всех». На деле же, мы имеем дело с предполагаемой следующей фазой развития капитализма, в которой общество, по замыслу авторов «инклюзивного капитализма», будет делиться на три основные страты: хозяева, управленцы и «служебные» люди.

Собственность, как планируется за кулисами авторами, будет принадлежать только высшей страте, узкому кругу хозяев (Ротшильды, Рокфеллеры и т.д.

и т.п.). Сейчас эта идея преподносится в «левой» обертке, привлекательной, как думают ее авторы, для широких масс людей. Отсюда практически открытые призывы Клауса Шваба и подобных ему глобализаторов к новому мировому порядку, в котором якобы не будет собственности ни у кого.

Экономическая модель для нашей страны, учитывая коллективные формы трудовой демократии, заложенные в типе рациональности, лежащем, в свою очередь, в основе архетипа казахов и казахской культуры в целом, должна носить смешанный характер. То есть в ней должны сочетаться как элементы рыночной экономики, так и государственное регулирование (нечто подобное предлагал лауреат Нобеля в области экономики за 2001 год Джозеф Стиглиц в виде концепции «демократического идеализма» [12]).

Конституционные основания конструктивного разрешения нынешней ситуации в Казахстане

Местное самоуправление. Развитие местного самоуправления поможет решать возникающие проблемы на местах и оперативно, без «выдавливания» протестных настроений, связанных с нерешенными проблемами, на улицы. Конечно, для того, чтобы не подвергать институт государства центробежным тенденциям, необходимо соблюдать баланс принятия решений между местной и центральной властями, который связан, как с текущей внешней ситуацией, так и со спецификой конкретной области, района.

Принцип разделения властей. В соответствии с особенностями государств транзитного типа в нашей стране была принята Конституция 1995 года, в которой было осуществлено перераспределение властных полномочий в пользу исполнительной власти (в сравнении с Конституцией 1993 года). В нынешней действующей Конституции (1995) до внесения конституционных изменений

и дополнений некоторые статьи предусматривали частичную или полную выборность законодательных, судебных органов власти исполнительной властью. То есть нарушается один из основных принципов-признаков демократии – принцип разделения трех основных ветвей власти: высшей законодательной, судебной и исполнительной ветвей власти. Поэтому, учитывая изменение нынешней социально-политической ситуации в Казахстане, явные признаки вступления страны в новую фазу социально-экономического, социокультурного развития, когда для эффективного решения сверхзадач модернизации требуются не только инициативы «сверху», но инициатива «снизу», следовало внести изменения в соответствующие статьи действующей Конституции для полного разделения всех трех основных ветвей власти.

Как уже отмечалось выше, это соответствующие статьи разделов Конституции РК – IV, VI - IX («Парламент», «Конституционный Совет», «Суды и правосудие», «Местное государственное управление и самоуправление», «Заключительные и переходные положения»). Однако и тут следовало принимать во внимание мировые усиливающиеся тенденции десоверенизации государственных образований. Власть, на наш взгляд, вполне обоснованно, как уже отмечалось ранее, проявила осторожный подход к изменению соответствующих разделов действующей Конституции, сделав упор на постепенность и пошаговость этих изменений, что нашло отражение в работе Рабочей комиссией по внесению поправок в действующую Конституцию.

Распоряжением Президента от 29 марта 2022 года создана Рабочая группа по выработке предложений о внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан [13]. И уже 22 апреля на заседании с участием Главы государства членами группы было доложено о подготовленных предложениях. Касым-Жомарт Токаев принял решение

направить проект закона с подготовленными предложениями в Конституционный совет.

Заключение Конституционного Совета Республики Казахстан от 4 мая 2022 года № 1 «О проверке проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» на соответствие требованиям, установленным пунктом 2 статьи 91 Конституции Республики Казахстан» гласит:

«Проанализировав нормы Основного Закона применительно к предмету обращения, Конституционный Совет исходит из следующего:

1. Предусмотренный в Послании Президента Республики Казахстан от 16 марта 2022 года комплекс мер имеет для страны определяющую значимость. Они сориентированы на общество, вступившее в период активной трансформации, и призваны создать прочный политико-правовой фундамент проводимым реформам.

Воплощение выдвинутых Президентом Республики крупных инициатив существенно изменит политическую систему. Для их реализации признано целесообразным внесение изменений в более чем 30 статей Конституции.

Реализуемая масштабная повестка всесторонней модернизации страны непосредственно затрагивает базовые ценности и нормы Основного Закона» [14].

Конечно, несомненно важными представляются все конституционные изменения, предлагаемые Рабочей комиссией.

Это: статья 4 о том, что «действующим правом в Республике Казахстан являются нормы Конституции, а также нормативные постановления Конституционного Суда и Верховного Суда».

Статья номер 6, в которой предлагается новая формулировка принадлежности природных ресурсов народу, а не государству.

Статья 15 о запрете смертной казни.

Статья 23 и т.д.

Но наиболее важные изменения в действующей Конституции, на наш

взгляд, связаны с тремя основными блоками: система сдержек и противовесов; принцип разделения властей; закон о выборах.

Система сдержек и противовесов

Одним из важнейших изменений, предложенных Рабочей группой по внесению изменений и дополнений в Конституцию РК и касающихся восстановления системы сдержек и противовесов, стало возвращение института Конституционного суда вместо Конституционного Совета Республики Казахстан с его статусом консультативно-совещательного органа, решения которого не имели силы закона. Как абсолютно верно отметил известный казахстанский юрист С.Ф.Ударцев, Конституционному суду фактически возвращается роль сильного судебного макрорегулятора, конституционный контроль которого будет распространяться на всю сферу действующего законодательства [15].

В целом, можно сказать, что высшая политическая власть в нашей стране пошла на значительные изменения в действующей Конституции, проявив, как уже отмечалось ранее, недюжинную политическую волю. С другой стороны, наверное, необходимо отметить, что изменения эти соответствуют нынешней фазе социально-экономического, социокультурного развития нашей страны. На наш взгляд, потенциал для изменений еще есть. Однако некоторая осторожность в перераспределении властных полномочий между исполнительной и высшей законодательной (представительной) ветвями власти вполне обоснованно связана с фактом усиления мировых центробежных тенденций, тенденций десоверенизации государственных образований.

Но это движение, так сказать сверху. Политико-правовые основания для новой фазы развития заложены. А что же насчет движения снизу? Необходимо развивать институты гражданского общества, строить Новый Казахстан.

Новый Казахстан – что это? Это, в первую очередь, новый уровень общественного сознания. Это люди с высоким уровнем правового сознания.

Правовое сознание (права и обязанности)

Правовое сознание – это не просто знание своих конституционных прав и обязанностей и следование им под страхом наказания. Это интенция к их следованию, внутреннее стремление к следованию им. Такая интенция формируется идеологией как важнейшим инструментом сохранения института государства (гаранта сохранения и развития всех типов идентичностей, начиная с уровня государства и до уровня личности).

Эта интенция формируется системой образования, которая должна выдвигать, пропагандировать такие культурные образцы-идеалы, которые воспитывали бы чувства подлинной сопричастности к делам своей семьи, коллектива, страны, чувства единения, осознание взаимозависимости всех явлений, событий, поступков, мыслей, воспитывали бы чувства подлинной духовности, духовности как практической необходимости, понимаемой, как не просто мораль или нравственность, а осознание своего единства с окружающим миром.

Таким образом, предлагаемые изменения в более чем 30 положениях действующей Конституции создают необходимую правовую базу для решения сверхзадач модернизации в условиях нового этапа социально-экономического, социокультурного развития нашей страны.

Известный казахстанский юрист, доктор юридических наук, профессор С.Ф.Ударцев совершенно верно отметил, что «таким образом, предусмотренные конституционной реформой коррекция системы разделения властей, укрепление правозащитных механизмов и новые шаги в сторону демократизации и

ограничения монополий в сфере политики и экономики, введение в Конституцию институтов Конституционного суда и уполномоченного по правам человека свидетельствуют о дальнейшем продвижении реформ в сторону формирования сильного, правового и демократического государства» [15-С. Ф.Ударцев].

Заключение

1. Несомненно, в современных условиях усиления тенденций десувернизации государственных образований, необходимо сохранять и укреплять институт государства, который, по-прежнему, остается основным гарантом сохранения и защиты всех типов идентичности (от государственной идентичности и до уровня индивидуумов, а, в конечном итоге, и человеческой идентичности в целом).

2. С. Хантингтон, автор теории политической модернизации, имеющей большое число сторонников, как в научной, так и в политической среде в мире, проявляя осторожное отношение к феномену политической активности граждан, все же признавал необходимость такой активности. Для укрепления института государства необходимо на данном этапе развития Казахстана для эффективного решения сверхзадач модернизации (когда нужна не только инициатива «сверху», но и отдача «снизу») активное участие граждан в экономической и политической жизни страны, а именно:

а) экономическая жизнь: в нашей стране сделано немало для облегчения работы субъектов МСБ, однако, как показывает правоприменительная практика, здесь есть еще немало проблем, связанных с облегчением работы субъектов МСБ в современных условиях местных (указанных выше) и мировых тенденций в развитии (пандемия, переход мирового сообщества на новый технологический уровень);

б) необходимо дать возможность развиваться общественным движениям

и политическим партиям с содержательной конструктивной повесткой деятельности. Это позволит держать руку на пульсе общественных запросов. Трагические события в Казахстане начала января 2022 года показали, что «зачищенное» от оппозиционных общественных движений и политических партий политическое пространство страны, дает возможность различным деструктивным элементам большие возможности в деле использования протестных настроений граждан, имеющих в своей основе нерешенные социально-экономические проблемы;

в) но экономическая и политическая активность граждан не должна подвергаться эрозии институт государства, должна носить конструктивный характер. Для этого должна быть разработана соответствующая идеология, которая, в свою очередь, должна соответствовать экономической модели. Признавая значение идеологии и идеологом как внешних «оболочек», развивающих и конкретизирующих «ядро» идеологии (базовые послышки, принципы, фундаментальные идеи), следует учитывать, что идеология не должна подвергаться эрозии институт государства. Как уже отмечалось выше, в настоящее время, время усиления тенденций десуверенизации государственных образований, усиления роли интегративных общенациональных идей, роль идеологии как функции идеократии усиливается. Более того, сегодня идеологию можно рассматривать в качестве одного из важнейших инструментов сохранения института государства. Роль интеграционной, мобилизационной, эмоциональной функции идеологии особенно возрастает в современных условиях глобализации, десуверенизации государственных образований, в условиях необходимости масштабных модернизационных преобразований, востребованных во многих странах мира, включая нашу страну. Социально-экономическая модернизация, политическая модернизация, повышение уровня политического участия (в составе политической

модернизации) требуют новых идеологических подходов, усиливающих, в первую очередь, мобилизационную, консолидирующую, эмоциональную функции идеологии, то есть требуют идеологической модернизации, новых подходов в контексте политической идеологии.

Кроме того, как отмечалось ранее, принимая во внимание социально-экономическое самочувствие граждан РК, экономическая модель для нашей страны, учитывая коллективные формы трудовой демократии, заложенные в типе рациональности, лежащем, в свою очередь, в основе архетипа казахов и казахской культуры в целом, в основе архетипа русских и русскоязычных граждан, должна носить смешанный характер. То есть в ней должны сочетаться как элементы рыночной экономики, так и государственное регулирование.

Список литературы

1 Хантингтон С. Третья волна: демократизация в конце XX века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.

2 Гершенкрон А. Экономическая отсталость в исторической перспективе / науч. ред. А.А. Белых. – М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2015. – 536 с.

3 Маркс К. Введение (из экономических рукописей 1857–1858 годов) // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 12. – М.: Политиздат, 1958; Маркс К. Экономические рукописи 1857–1858 годов // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 46. Ч. II. – М.: Издательство политической литературы, 1969. Баадер В., Доне Е., Врендерфер М. Предмет и назначение философии истории. – М.: Колос, 1986. – 148 с.

4 Rostow W.W. The Stages of Economic Growth // The Economic History Review, New Series, Vol.12, N1. – 1959. – P. 1–16.

5 Категории политической науки. Учебник / А.Ю.Мельвиль, Т.А.Алексеева, К.П.Боришполец, А.Г.Володин, А.А.Дегтярев, М.В.Ильин, М.М.Лебедева, М.Г.Миرونюк, А.И.Соловьев, О.Г.Харитоновна, А.А.Чанышев, Е.Б.Шестопап, Т.В.Шмачкова. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 656 с., ил.

6 Конституция Республики Казахстан 1993 года. —

URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9360/>. Дата обращения: 16:02, 25.06.2022.

7 Конституция Республики Казахстан. – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_. Дата обращения: 16:05, 25.06.2022.

8 Толкотт Парсонс. 1998. Система современных обществ. Перевод на русский язык: Л.А. Седов & А.Д. Ковалев. – М., 1998, Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий, 09.09.2012. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5395>

9 Klaus Schwab, Thierry Malleret. COVID-19: The Great Reset Paperback – July 9, 2020. – Cologny Geneva: Forum Publishing, 2020. – 280 p.

10 Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 8 мая 1997 года №10/2 «Об обращении Президента Республики Казахстан представленного на подпись Президенту Республики Казахстан Закона Республики Казахстан», принятого Парламентом Республики Казахстан 12 марта 1997 года. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008337. Дата обращения: 16:22, 25.06.2022.

11 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. Новый Казахстан: путь обновления и модернизации. 16 марта 2022. – Источник: официальный сайт Президента Республики Казахстан. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>. Дата обращения: 16:25, 25.06.2022.

12 Стиглиц Дж. Ревущие девяностые. Семья развала. / Пер. с англ. и примеч. Г.Г. Пирогова. Вступит, статьи Г.Ю. Семигина и Д.С. Львова. – М.: Современная экономика и право, 2005. – 424 с.

13 Распоряжение Президента РК К.-Ж. Токаева «О Рабочей группе по выработке предложений о внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» от 29 марта 2022 года. – Источник: официальный сайт Президента Республики Казахстан. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/orabochey-gruppe-po-vyrabotke-predlozheniy-o-vnesenii-izmeneniy-i-dopolneniy-v-konstituciyu-respubliki-kazahstan-2921340>

14 Заключение Конституционного Совета Республики Казахстан от 4 мая 2022 года № 1 «О проверке проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» на соответствие требованиям, установленным пунктом 2 статьи 91 Конституции Республики Казахстан». – Источник: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33643774. Дата

обращения: 17:20, 25.06.2022.

15 Ударцев С.Ф. Особенности новой конституционной реформы в Казахстане разобрал эксперт. – Казахстанская правда от 26 апреля 2022, 01:00. – URL: <https://kazpravda.kz/n/osobennosti-novoy-konstitutsionnoy-reformy-v-kazahstane-razobral-ekspert/>. Дата обращения: 17:26, 25.06.2022.

Transliteration

1 Hangtington S. Tret'ja volna: demokratizacija v konce HH veka [Third Wave: Democratization at the end of the 20th Century]. – М.: ROSSPJeN, 2003. – 368 s.

2 Gershenkron A. Jekonomicheskaja otstalost' v istoricheskoj perspektive [Economic Backwardness in Historical Perspective] / nauchn. red. A. A. Belyh. – М.: Izdatel'skij dom «Delo» RANHiGS, 2015. – 536 s.

3 Marks K. Vvedenie (iz jekonomicheskikh rukopisej 1857–1858 godov) [Introduction (From Economic Manuscripts 1857–1858)] // Marks K., Jengel's F. Soch. 2-e izd. T. 12. – М.: Politizdat, 1958; Marks K. Jekonomicheskie rukopisi 1857–1858 godov // Marks K., Jengel's F. Soch. 2-e izd. T. 46. Ch. II. – М.: Izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1969. Baader V., Done E., Vrederfer M. Predmet i naznachenie filosofii istorii. – М.: Kolos, 1986. – 148 s.

4 Rostow W.W. The Stages of Economic Growth // The Economic History Review, New Series, Vol.12, N1. – 1959. – P. 1–16.

5 Kategorii politicheskoy nauki [Categories of Political Science]. Uchebnik / A.Ju.Mel'vil', T.A.Alekseeva, K.P.Borishpolec, A.G.Volodin, A.A.Degtjarev, M.V.Ill'in, M.M.Lebedeva, M.G.Mironjuk, A.I.Solov'ev, O.G.Haritonova, A.A.Chanyshhev, E.B.Shestopal, T.V.Shmachkova. – М.: Moskovskij gosudarstvennyj institut mezhdunarodnyh otnoshenij (Universitet); «Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija» (ROSSPJeN), 2002. – 656 s., il.

6 Konstitucija Respubliki Kazahstan 1993 goda [Constitution of the Republic of Kazakhstan 1993]. – URL: <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9360/>. Дата обращения: 16:02, 25.06.2022.

7 Konstitucija Respubliki Kazahstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. – Istochnik: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_. Дата обращения: 16:05, 25.06.2022.

8 Tolkott Parsons. 1998. Sistema sovremennyh obshhestv [The System of Modern Societies]. Perevod na russkij jazyk: L. A. Sedov & A.D. Kovalev. М., 1998, Jelektronnaja publikacija: Centr gumanitarnyh tehnologij, 09.09.2012. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5395>

9 Klaus Schwab, Thierry Malleret. COVID-19: The Great Reset Paperback – July 9, 2020. – Cologny Geneva: Forum Publishing, 2020. – 280 p.

10 Postanovlenie Konstitucionnogo Soveta Respubliki Kazahstan ot 8 maja 1997 goda №10/2 «Ob obrashhenii Prezidenta Respubliki Kazahstan predstavlenogo na podpis' Prezidentu Respubliki Kazahstan Zakona Respubliki Kazahstan», prinjatogo Parlamentom Respubliki Kazahstan 12 marta 1997 goda [Decree of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan dated May 8, 1997 No. 10/2 "On the Appeal of the President of the Republic of Kazakhstan of the Law of the Republic of Kazakhstan Submitted for Signature to the President of the Republic of Kazakhstan", Adopted by the Parliament of the Republic of Kazakhstan on March 12, 1997]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008337. Data obrashhenija: 16:22, 25.06.2022.

11 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazahstana. Novyj Kazahstan: put' obnovlenija i modernizacii. 16 marta 2022 [Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the People of Kazakhstan. New Kazakhstan: the path of Renewal and Modernization. March 16, 2022]. – Istochnik: oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan. – <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1623953>. Data obrashhenija: 16:25, 25.06.2022.

12 Stiglic Dzh. Revushhie devjanostye. Seme-na razvala [Roaring Nineties. Seeds of Collapse]. / Per. s angl. i primech. G.G. Pirogova. Vstupit, stat'i G.Ju. Semigina i D.S. L'vova. – M.: Sovremennaja jekonomika i pravo, 2005. – 424 s.

13 Rasporjazhenie Prezidenta RK K.-Zh.Tokaeva «O Rabochej gruppe po vyrabotke pred-

lozhenij o vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstituciju Respubliki Kazahstan» ot 29 marta 2022 goda [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh. Tokaev "On the Working Group to Develop Proposals for Amendments and Additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan" dated March 29, 2022]. – Istochnik: oficial'nyj sajt Prezidenta Respubliki Kazahstan. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/orabochej-gruppe-po-vyrabotke-predlozhenij-o-vnesenii-izmenenij-i-dopolnenij-v-konstituciyu-respubliki-kazahstan-2921340>

14 Zakljuchenie Konstitucionnogo Soveta Respubliki Kazahstan ot 4 maja 2022 goda № 1 «O proverke proekta Zakona Respubliki Kazahstan "O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstituciju Respubliki Kazahstan" na sootvetstvie trebovanijam, ustanovlennym punktom 2 stat'i 91 Konstitucii Respubliki Kazahstan"» [Conclusion of the Constitutional Council of the Republic of Kazakhstan dated May 4, 2022 No. 1 "On Verification of the Draft Law of the Republic of Kazakhstan "On amendments and Additions to the Constitution of the Republic of Kazakhstan" for Compliance with the Requirements Established by Paragraph 2 of Article 91 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=33643774. Data obrashhenija: 17:20, 25.06.2022.

15 Udarcev S.F. Osobennosti novoj konstitucionnoj reformy v Kazahstane razobral jekspert [Features of the New Constitutional Reform in Kazakhstan Analyzed by an Expert]. – Kazahstanskaja pravda ot 26 aprelja 2022, 01:00. – URL: <https://kazpravda.kz/n/osobennosti-novoy-konstitutsionnoj-reformy-v-kazahstane-razobral-ekspert/>. Data obrashhenija: 17:26, 25.06.2022.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Раушан Султановна Сартаева

Ассоциированный профессор, кандидат философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан, raush_sart@mail.ru; ORCID 0000-0003-0526-0875

Раушан Султановна Сартаева

Қауымдастырылған профессор, философия ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан, raush_sart@mail.ru; ORCID 0000-0003-0526-0875

Raushan Sartayeva

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan, raush_sart@mail.ru; ORCID 0000-0003-0526-0875

VOLUNTEERING IN THE KAZAKH STEPPE AS A SEGMENT OF THE SOCIO-CULTURAL SPACE

¹I.A. Akhmetova, ²B.I. Karipbayev, ³H.A. Shimshek

ABSTRACT

This article is aimed at the study of volunteerism as a new area of philosophical discourse formed in the Kazakh steppe on the basis of culture and traditions. A particularly relevant issue is the analysis of the formation and development of volunteerism in the Kazakh steppe. The study of the theoretical foundations of volunteerism, the identification of the features of its structure, in turn, is of great importance in the education of modern youth. In the scientific work, the stages of the development of volunteerism in the Kazakh steppe are studied, the traditional ideological, historical and chronological periods are highlighted. The article gives a brief overview of the conceptual content of volunteerism in the Kazakh steppe and outlines the philosophical views of thinkers who lived in the Kazakh steppe, then the novelty of the problem of volunteerism in the context of Kazakh philosophy is proposed, the nature of volunteerism as a social phenomenon in the Kazakh steppe is analyzed from a historical and philosophical point of view. The importance of considering the connection of volunteerism as a separate institution in Kazakh society with culture, traditions, customs, nomadism and religion is emphasized.

Keywords: Volunteering in the Kazakh Steppe, Charity, Kindness, Generosity, Traditions.

^{1,2}Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

³Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

Corresponding Author:
Akhmetova I.A.
i.akhmet@inbox.ru

Reference to this article:
Akhmetova I.A.,
Karipbayev B.I.,
Shimshek H.A. Volunteering
in the Kazakh Steppe as
a Segment of the Socio-
Cultural Space // Adam alemi.
– 2022. – No. 2 (92).
– P. 71-82.

Қазақ даласындағы еріктілік – әлеуметтік-мәдени кеңістіктің сегменті ретінде

Аңдатпа. Бұл мақала мәдениет пен салт-дәстүр негізінде қазақ даласында қалыптасқан еріктілікті философиялық дискурстың жаңа саласы ретінде зерттеуге бағытталған. Қазақ даласындағы еріктіліктің қалыптасып, дамуын талдау ерекше өзекті мәселе болып табылады. Еріктіліктің теориялық негіздерін зерттеу, оның құрылымының ерекшеліктерін анықтау, өз кезегінде қазіргі жастарды тәрбиелеуде жоғарғы маңызға ие. Зерттеу жұмысында қазақ даласындағы еріктіліктің даму көкжиектері зерделеніп, дәстүрлі-дүниетанымдық, тарихи - хронологиялық кезеңдерге бөлініп қарастырылады. Мақалада алдымен қазақ даласындағы еріктіліктің тұжырымдамалық мазмұнына қысқаша шолу жасалып, қазақ даласында өмір сүрген ойшылдарының философиялық көзқарастары баяндалады, одан әрі қазақ философиясы тұрғысынан еріктілік мәселесінің жаңалығы ұсынылады, тарихи-философиялық тұрғыдан еріктіліктің әлеуметтік құбылыс ретінде қазақ даласындағы сипаты талданады. Еріктіліктің қазақ қоғамындағы жеке институт ретінде мәдениетпен, салт-дәстүрмен, әдет-ғұрыппен, көшпенділікпен, дінмен байланысын қарастырудың маңыздылығы ерекше атап көрсетіледі.

Түйін сөздер: қазақ даласындағы еріктілік, қайырымдылық, ізгілік, жомарттық, дәстүрлер.

Добровольчество в казахской степи как сегмент социально-культурного пространства

Аннотация. Данная статья направлена на исследование добровольчества как новой области философского дискурса, сформировавшегося в казахской степи на основе культуры и традиций. Особо актуальным вопросом является анализ становления и развития добровольчества в казахской степи. Изучение теоретических основ добровольчества, выявление особенностей его структуры, в свою очередь, имеет большое значение в воспитании современной молодежи. В научном труде изучены этапы развития добровольчества в казахской степи, выделены традиционно-мировоззренческий, историко-хронологический периоды. В статье дается краткий обзор концептуального содержания добровольчества в казахской степи и излагаются философские взгляды мыслителей, живших в казахской степи, далее предлагается новизна проблемы добровольчества в контексте казахской философии, с историко-философской точки зрения анализируется характер добровольчества как социального явления в казахской степи. Подчеркивается важность рассмотрения связи добровольчества как отдельного института в казахском обществе с культурой, традициями, обычаями, кочевничеством, религией.

Ключевые слова: добровольчество в казахской степи, благотворительность, доброта, щедрость, традиции.

Introduction

Every nation on earth has its own way of life and character, which has developed from century to century, has developed socio-economic, natural and anthropological aspects. In accordance with this, culture, traditions, customs, philosophical and worldview realities are formed.

Volunteering is a social phenomenon. Volunteering is the ethical basis of being. Therefore, the place of volunteering in society has long been a question of interest to society and state institutions, the ideas of thinkers and representatives of different cultures and people. To date, this topic has become a relevant topic of a number of sciences, in particular sociology, political science, psychology, and now philosophy.

Volunteering in the Kazakh steppe has been formed and developed for many centuries, combining national identity with socio-cultural features. It is necessary to understand that volunteering in the Kazakh steppe is an action, a force and a phenomenon. In general, volunteering in the Kazakh steppe is defined as a model of socially significant activities provided to families and individuals in historical periods in the continuity of traditional society of the Kazakh people and social tribal assistance. If we turn to the historical context, we can see that the concept of volun-

teering in the Kazakh steppe is developing, changing and reviving on the basis of laws of various social phenomena.

Volunteering in the Kazakh steppe has its own path. After studying the stages of its formation and development horizons, we decided to divide the philosophical and historical development of volunteering in the Kazakh Steppe into three stages:

First, the development of Islamic culture in the Kazakh steppe as a voluntary institution;

Second, tribal assistance in traditional Kazakh society as an institution;

Third, volunteering in the ideas of Kazakh educators.

Volunteering as a phenomenon is undoubtedly rooted in the historically formed philosophical worldview experience of different people, which originates from the traditions and culture of this people. Assistance, support, and solidarity of each nation in terms of preserving itself as a species are the basis for their development as a nation and a source of boundless love for each other.

If we look at the philosophical essence of volunteering, we will see that it consists of national characteristics, ethical personal qualities and values, in particular, such qualities as kindness, charity, Love, and compassion. A person who has acquired these qualities will undoubtedly help another person and shed his kindness.

Methodology

As a methodological basis for the study, the stages of the emergence and development of volunteering in the Kazakh land are analyzed, and the theoretical conclusions of scientists on this issue are analyzed. The study of volunteering in the Kazakh steppe as a single system is of great interest not only from a historical point of view, but also from a philosophical point of view with a large logical sequence. In the course of study, general scientific dialectical methods of cognition were used, as well as a number of separate scientific methods, in particular, logical, systematic, comparative and scientific analysis.

Development of the Kazakh Steppe as a Volunteer Institute of Islamic Culture

We know that there were outstanding personalities in the spiritual world of humanity, who drew deep attention to the various meanings of ideas and axiological teachings, social life, and emphasized their importance not only for their time, but also for the future generations and civilization.

It is undeniable that philanthropy and charity in the Kazakh steppe form the basis of volunteerism, it is worth noting the author of «The Virtuous City», «Second teacher» al-Farabi, author of the work «Kutadgu Bilig» Yusup Balasaguni, founder of the work «Divani Hikmet» Khoja Ahmed Yassawi, who formed the path of charity development in the Kazakh steppe from ancient Turkic times.

Al-Farabi, studying Plato, Aristotle, and Socrates in detail, found the sources of his personal philosophical ideas and spiritual heritage. His philosophical ideological legacy is very large and diverse. The teacher pays special attention to the problems of morality and humanism, which are the basis for the achievement of human happiness. The development of these ideas and the development of The Thinker's point of view were strongly influenced by the legacy of Aristotle and the Greek philosophy and ideology of that period.

The main and most profound work of Al – Farabi is the work that revealed the essence, structure, development and prosperity of «good citizens» – «treatise on the views of good citizens».

«There are two types of charity, says the scientist: ethical and intellectual. Charity, which belongs to the intellectual (soul) side of the mind, is wisdom, intelligence and sharpness of the mind and vision. Ethical charity is a charity that belongs to the soul's aspiration, that is restraint, courage, generosity, justice». Therefore, it is possible to agree with the general trend of claims that the basic social concept of Al-Farabi was based on the principle of humanism. Thus, the problem of humanism is mainly considered in connection with the phenomena that form the root of human existence-charity, kindness, justice, the desire for happiness, and intelligence [1].

Reasonableness of the thinker is a concept that expresses the perfection of personality. A mature person not only cares about the situation of the other person, but also voluntarily acts for his own happiness. And, of course, it is a voluntary phenomenon.

At the turn of the VIII-XII centuries, when Turkic tribes flourished, cultural values in the Kazakh steppe developed in connection with Islamic Civilization. Humanism also developed as one of the teachings of this civilization. As humanism developed, it began to take a universal character.

L.I. Abygalieva, in her scientific work, made an etymological linguistic analysis of the words «goodness» and «humanism» as a concept. First, the two values are organically linked. They are values that complement each other, support each other, and open the way for each other, she said, «adding that goodness is a broader and deeper concept than humanism» [2, p. 16]. According to al-Farabi, if a person has good qualities, he will certainly encourage him to do good, and vice versa, if he finds bad qualities, he will not lead him to good.

That is, a person's qualities of kindness, humanism, generosity are symbols of voluntariness, says thinker. Al-Farabi in his work

«The Virtuous City» emphasizes the importance not of the individual, but of society.

Al-Farabi describes that «person can achieve perfection in his native nature only through the Union of all people who help each other».

The Thinker's statement that «the health of the human soul is always made up of Charity, good deeds and beautiful actions» defines the definition and principles of volunteering, not only shows volunteering as a phenomenon separate from charity, but also characterizes that volunteering is a valuable phenomenon consisting of colorful actions. This is reflected in Aristotle's «what is the meaning of life? We can see that serving and benefiting others is a manifestation of volunteering combined with charity».

Al-Farabi said that the process of education produces reason and virtue, «a person who does not have knowledge finds vices as good, and a person who has knowledge considers only good things to be positive», while his Greek teacher Socrates said that «it is necessary to believe in person's word and wisdom, not in his oath» and gave priority to the word and mind of a good person. As for Michel de Montaigne, «a person who cannot do good things, will not benefit from the knowledge he has received. We see that thinkers who lived at each stage formulated that knowledge humanizes the individual, paving the way for virtue and wisdom.

After al-Farabi, thinkers and geniuses began to appear in the Kazakh steppe. Al-Farabi's thoughts on the teaching of virtue are continued by Yusuf Khass Hajib Balasaguni, known for his spiritual and moral ideas. The most important value he studied was virtue.

In the epic «Kutadgu Bilig», we see that the social strata of society are described and called for good with their poems.

Thinker «Do good things, sow seeds of goodness» is the noblest quality according to the «seed of goodness» Yusuf Balasaguni. If we spread goodness, it will grow, bring happiness to others, and make you happy.

Benign is true, temerity is wrong:

The Burden is privilege...

True is Eden, wrong is Hades, and be aware of that! [3, p. 91] The basis of this idea is that by performing good deeds, positive actions, a person is subject to making a choice for himself, whether the future is paradise or hell, for himself.

«You need people in two worlds –

I would like to be a good man, a straight man» [3, p. 92].

In this verse, Balasaguni says that the Muslim way, where the «two worlds» of the world and Paradise are achieved by good deeds, correct behavior.

The Thinker continues the lines of the poem as follows, and formulates a game to say:

Life is the treasure, but not for free,

The merit of which should be known until you die.

Let down cold-heartiness and do kind,

There is the death that should be in mind. [3, p. 93].

In his work, Yusuf Balasaguni reveals the full content of the concepts of wisdom, knowledge, good attention, good heart, good life, good soul, and reveals the ideas of universal goodness in the period of Turkic civilization. «Wisdom of Royal Glory» – it is a valuable work that demonstrates virtue. It is an invaluable national heritage. From century to century, the teaching of moral thought is passed down to generations.

It is closely associated with the name of Khoja Ahmed Yassawi, a thinker who contributed to the spread of Sufi teaching in the Kazakh steppe. Khoja Ahmed Yassawi in his unique works «Divani Hikmet», «Risala», based on his religious teachings, calls society to virtue, morality, charity, Compassion, criticizes greed and dishonesty, kindness and ignorance. In his ideas he calls people to imbue their hearts with kindness and not to touch something that doesn't belong to them.

In the writing «Divani Hikmet» by saying:

«Do not quench the warmth of your soul» author calls people to have iman and be gentle to the others. On the other

hand, by saying «Be the shadow for those who are tired», «Care for destitute men», «Always do something noble», «Serve your people, respect the good», «Serve to ones with great souls», «I became a slave to whoever I saw», «Favouring orphans, poor and destitute men: that's our profit's example», «Share your income with destitute men, orphans and widows», «Be open hearted as much as you can» he calls people to help socially weak people.

In this era, when Islam flourished, along with traditional values, Islamic values were reflected. The main forms of Muslim assistance to the population will be Zakat and Sadaqah (alms). «Zakat» in Arabic means «grace», «purification», «righteousness», «growth». This means the amount divided from the property that must be given to those in need under certain conditions» [4]. N. O. Ismail stated in his article that «zakat is intended not only for all those in need, but only for eight categories of people in need. The first category is the poor (Miskin), whose property does not reach a certain level. The second category is the needy (Fakir). These are beggars, who differ from the poor in even worse conditions, they are people who have nothing, as well as those who cannot earn money due to age or illness», the author continues. At the same time, the waqf held a special place in the Islamic world. Waqf also means «hubous» in Arabic. This is a form of helping people who came from Islam.

«In Sharia, Waqf means the retention of certain property without spending a long period of time for repeated charitable use. Therefore, it is considered an unbreakable donation» [5]. In other words, Waqf has undoubtedly been a great force in the material and spiritual support of the people for centuries.

In general, in the period of the first Islamic civilization in the Kazakh steppe, there is a reason to understand volunteering as a social phenomenon. Because according to philosophical thinkings, mentioned issues urge to goodness, virtue, weal and tenderness. Although volunteering is not consid-

ered as a concept, altruism and humanism, goodness and compassion, charity and brotherhood are considered at the heart of the thoughts expressed. The works of these scholars are the basis of neogumanist statements. In the period of manifestation of Islam, whatever they gave it for Allah's sake, for every benevolence they expected hope from Allah.

Development of Tribal Assistance in Traditional Kazakh Society

In the period of development of traditional Kazakh society volunteering, social and tribal society and customs were of great importance.

In the medieval period of Kazakh society, tribal assistance and support were provided by the power of the «Steppe law», and The Guardian, reformer and executor of its foundation were the Bis.

Bi is not only the owner of democratic power in the political and social system of traditional Kazakh society, but also an authoritative institution that deals with social problems within the tribe, organizes aid, invites the rich and the judges of the village to charity. He was not named bi, but was recognized and trusted by people as bi for his art of dispute resolution.

«Honor» has always been dear to Kazakhs, the word «Malym zhanymyn sadaqasy, zhanym arymyn sadagasy» (I sacrifice wealth for my life, I sacrifice my life for honor) is revered, and therefore the norms of Kazakh customs are imbued with moral qualities. In short, the legal culture of nomadic Kazakhs is worthy of the identity and lifestyle of the People, national customs, that is, the norms of customs have become a derivative of national identity» [6].

Kaz Dauysty Kazybek Bi, who lived in the XVII-XVIII centuries of the Kazakh people, laments the sadness of poor, adding to his poems the need to solve social problems. His:

«For one without shelter

Rush to be a protector» - the need to provide assistance to socially vulnerable segments of the population. The differenc-

es and distinctions between the rich and the poor were evident in this period, and the periods divided into classes were not only to condemn society, but also to help the poor and the weak.

At the same time, in the context of traditional society, financial assistance paid by the rich in the Kazakh land to support culture began to manifest itself. That is, the historical development of the concept of patron in Kazakh society is an urgent topic of our day. It is necessary to preserve the memory of citizens who helped financially for the sake of the people and the future of the country, supported the persecuted intelligentsia and voluntarily mobilized their forces. Patrons supported not only cultural, creative personalities, poets, writers, scientists, but also engaged in the creation of schools and the admission of children from needy families to madrasas.

According to E. Nenasheva's article, Zhangir Khan was also a patron of the Bukey Horde, «in 1841, Zhangir Khan made efforts to build a school and financially supported it, and on December 6, 1841, he opened a school in the Horde [7, p. 188].

Zhangir was the first of the Kazakh Khans who helped to education, enlightenment and culture, and realized that it is necessary not to neglect the interests of the people. The Khan issued an order obliging the rulers of the tribes and the Departments of the senior large tribes to raise funds for the construction of mosques with primary schools. This gave an appropriate explanation to the Kazakh people.

«As a domestic patron of modern times, Zhangir made an invaluable contribution to the education of his people, his life was a reflection of his civic position, a manifestation of the high spiritual level of culture, moral courage, in particular, the people respectfully called such people patrons» [7, p. 189].

The origins and character of volunteering in Kazakh society can be traced back to the Kazakh national traditions. After all, the traditions and customs of the Kazakh steppe, based on charity, were developed as the first form of assistance and guard-

ianship provided to tribal society and unprotected citizens.

There were a lot of charitable traditions in the Kazakh steppe. However, let's note and analyze the traditions that have become the beginning of volunteering in Kazakh society in providing voluntary assistance.

As the Kazakh proverb says, «Say To The Village - Asar, say to the neighbor - Kosar», we are talking about a tradition that has long been inexhaustible in our traditions - Asar.

The Asar tradition is specially organized to serve single elderly people who have exhausted their strength. The Kazakh people, who are always caring for the needy, consider it their duty to help another person, even if they fall into a state of distress. The most important is conscience. All measures are built on the same basis. «Ken bolsan kem bolmassyn» is the folk wisdom of the Great Steppe. In it the wide soul of the Kazakh people and inherent in «Uly dala» gave value to mutual help, participation and not indifferent attitude to the neighbor [8]. The Kazakhs call «Asar» a method of rapid completion of the work of lonely elderly people. This has a vital, social and social significance. People with low labor and incomplete work will be able to listen to this event. People with low labor and incomplete work will be able to listen to this event. People help each other in difficulties by turns. A person who does not participate in this is deprived of the help of others when it comes to business. Recently, the content of Asar has changed slightly and acquired a different character. Asar is also called "Serne" in some places.

Asar is a compromise tradition among Kazakhs that helps each other. It is necessary to take into account the fact that in order to please his brother, it is necessary to stand together with the Combined Forces of many, a real measure [9].

Zhyly (heat). People living in rural areas provide livestock, property, and financial assistance to families affected by fires and other disasters when their property is

submerged, and the people call it "Zhylu". Zhylu transfer is a moral expression.

Shulen tartu – this is one unique example of one charity. Shulen tartu – charity can be shown as an old form of initiative. This is a manifestation of nobility. To give another person his own thing, property – to be able to give joy to another person.

Shulen tartu - one sign of nobility and generosity. In the past, cattle Lords, biys distributed livestock, money, products, and food to people from far and near places. But this is neither alms, nor alms, nor god, it is called "shulen tartu". The meaning of this is a kind of help and care for the poor. This was especially distributed by rich people in the autumn days, when the number of livestock increased, increased, and settled in the winter.

The cultists did not do it for profit, but for the sake of receiving the gratitude of many and for the fulfillment of their moral duty to give them a hand. As much as we used to humiliate the rich and the rich, we now recognize that they benefit the masses [9, p. 260].

Basire – a saddle that is worn by parents or relatives when a boy is used to riding a horse. This tradition has a great educational value. In other words, with age, the child's interest in animals increases, and his attitude becomes more direct. In addition, the Kazakh tradition promotes the development of physical strength and health of the child. Sitting on a horse from a small one, he fixes the joint and corrects the face of the body [10].

Keusen – a tradition used in agriculture. Usually, farmers who harvest crops in the fall give and take care of their relatives and fellow villagers. This is also one of the Kazakh traditions of charity [11]. «Ask for treatment - there is a way to ask for treatment of a substance in need (for example, kazy, tea, medicine, etc.). According to the law of the people, when asked for treatment, they are obliged to give it unconditionally. In the people, the phrase «If you look for a cure, you can't find it» comes from this» [11, p. 34].

Sauyn alu (ritual). "Don't ask for the sta-

tus of a man, after «milking» (Sauyn alu) the people. People who do not have livestock ask wealthy people to use their milk for a certain period of time, called "milking", to ask for a mare or cow. The milkman guarantees the safe delivery of the received livestock with young animals [9, p. 260].

We can conclude that volunteering existed in Kazakh society as an institution of assistance to brothers, relatives, and fellow villagers. We can see that the above-mentioned traditions are based on kindness and charity and contain the ideas of volunteerism. This, in turn, educates the younger generation with kindness, compassion, and brotherhood through traditions and customs.

Features of Volunteering in the Ideas of Kazakh Educators

In general, in the history of philosophical thought, one of the Kazakh enlighteners, thinker Abay raised the Kazakh national consciousness to a new level, directing ethical and humanistic thoughts to virtue, spirituality, and morality. In his words Abay «Kareket kyl, paidasy kupke tisin», what you do should be directed to the «good», it is necessary to spend it for the benefit of the people. According to Abay, a person who wants to achieve the meaning of life must be «a good person - a perfect person». To be a perfect person, you need the most important mind. It is necessary to subordinate the mind to the heart. Only then will a person become perfect.

Abay's words of edification and works formed the condition of «Being Human», which was also a topic of interest to foreign scientists.

«Do good.

Doing good is the duty of every person» - The Thinker considers «doing good» to be an essential philosophical concept of the principle of «being human».

«The complete human image in Abay's works (heart, mind, strength), through the knowledge of the divine (Mind, Justice, Grace), has a systematic and traditional continuation» [12]. These are the key to truth, which is nec-

essary for the most important life for Abay. After the research of M. Myrzakhmetuly, many researchers translate "zhauanmartlik", which became known to the Kazakh scientific community, as charity. "Zhauanmartlik" in the literal sense can be called a par with the Kazakh concept of "generosity".

"Generosity is an ethical category that represents one of the best human qualities and defines a positive moral quality. Helping the poor, the elderly, the disabled and the needy is a noble deed" [13, p. 192].

Abay's poems and words of edification contain a lot of Arabic and Persian words. It is impossible to translate them from the dictionary, because these concepts are a whole stream in Islamic philosophy. And in order to understand the concepts of Abai, it is necessary to know these trends.

The idea of Abai can be traced back to the idea of the Great Russian writer, philosopher F. Dostoevsky: "it is not the main mind in a person, but the one that controls it: character, heart, good feelings, advanced ideas" [14, p. 97].

And in his works, Shakarim shows the image of a true person: He describes true man's appearance by saying: "Kindness, conscience, goodwill, honest work – whoever has these four qualities is a true man". In this sense, Shakarim's teachings on moral issues and man have a religious basis. His «AR ilimi» is the most artistic work of the Kazakh steppe, an educational source of Kazakh spirituality.

Abay and Shakarim emphasize the moral philosophy of morality. Abay says: «Love All Mankind, and love is just» and he saw genuine love to people in awakening its honour and dignity, and Shakarim Kudai-berdiev considers justice and satisfaction as the highest category of human conscience.

In the context of traditional society, financial assistance paid by the rich in the Kazakh land to support culture began to manifest itself. That is, the historical development of the concept of patron in Kazakh society is an urgent topic of our day. It is necessary to preserve the memory of citizens who helped financially for the sake of

the people and the future of the country, supported the persecuted intelligentsia and voluntarily mobilized their forces. Patrons supported not only cultural, creative personalities, poets, writers, scientists, but also engaged in the creation of schools and the admission of children from needy families to madrasas.

In the great Kazakh steppe there were many business and wealthy citizens. Among them: A. Zhusupuly, I. Adiluly, M. Moldabayuly, A. Bokeikhan, Zh. Orazalyuly, S. Omaruly, S. Zhanturin and others. Their work for the country should stand in line with the personalities of the Alash national liberation movement.

PhD, director of the Alash Research Institute of L. N. Gumilyov ENU Sultan Khan Akkuly in his work provides valuable information about Alash patrons. "He believes that the new elite of Alash began its historical mission with the creation of modern Kazakh culture and, starting from a small period, revived the most popular elements of nomadic culture» [15].

Together with Alikhan Bokeikhan and other Alash intellectuals, he was engaged not only in political, educational, but also in voluntary activities. He worked tirelessly to educate children from low-income families in schools, provide them with clothing, teaching aids and food.

The creation of charitable organizations in Kazakhstan began on the initiative of Alash residents.

It is known that kindness, compassion, and selfless help are a harmonious component of the Kazakhs' own culture, which is called "heat". For example, Alikhan Bokeikhan in his 1889 essay "valuable treasures of ancient times" described a number of good traditions of Kazakhs belonging to the period of communal and tribal relations, such as "hospitality" and "warmth (zhylu)". It is reported that these customs lost their original meaning at the end of the XIX century and are being forgotten.

The personality, civic appearance, moral nationality, abilities and activity of each person play a crucial role in the development

of the economy, culture, social and spiritual life of society. In educating the younger generation in such a way, we have a lot of role models. Alash leader Alikhan Bokeikhan occupies a special place among the younger generation, who correctly represents the spiritual world, humanity, and World Culture.

Alikhan Bokeikhan, literary critic, translator, publicist, organizer of the first political party of our people «Alash» and chairman of the autonomous government of the National Alashorda, who wanted to create and preserve the country's independence from the very beginning, made efforts to revive the ancient Kazakh tradition of «collecting heat».

According to A. Bokeikhan, «Zhyly» also faced a tragic fate. «Previously, the victims were provided with sincere, compassionate assistance, and this action was artistic. Today, it has become some kind of hidden page».

Subsequently, the new Elite tried to turn all the benefits of «Zhyly» into enlightenment, the formation of a semi-nomadic people and the development of modern Kazakh culture.

Kazakh poet, publicist Magzhan Zhumbabayev calls the motto» to believe in the good of humanity as a whole is the highest sign of humanity « – to believe in good and to do good things. And Mukhtar Auezov says that «The good, not spread around, like a lonely poplar in the desert, will remain an orphan» - he says that good is a blue light that spreads around us and calls for doing good by joining forces [14, p. 130].

The voluntary Society of the Red Crescent and the Red Cross in Kazakhstan was established in 1937. We know that these organizations are international charities. The main goal is to provide social and medical assistance to those in need.

Charity organizations on the Kazakh land, based on volunteering, began to be implemented on the initiative of the Alash Horde. It should be noted that the organizations created by the Alash people were reflected as a force of political voluntariness in the Kazakh land.

«Citizen partnership» is a cultural orga-

nization that organizes charity events. It was founded in December 1913 in Orenburg, organized by A. Baitursynov and M. Dulatov. The main goal is to promote the continuous publication of the newspaper «Kazakh» at the expense of membership fees (100 som per person). He was also engaged in the development of educational work in the Kazakh society, the publication of books and literature in need, financial assistance to needy students in schools and madrasas, and the organization of charity events.

It was attended by A. Bokeikhan, H. Dosmukhamedov, M. Tynyshbayev, Shakarim, N. Kulzhanova and other Kazakh intellectuals. Ahmet and Mirzhakyp in the article «to the citizens of Alash»: «this is not a companion - a companion of a merchant, but a companion of a citizen. People who are involved in this should not be partners with money alone, but partners with attention and desire», he wrote [16]. From this last statement, We can conclude that people voluntarily believe that it is a good thing to help those who really need it.

Together with Turagyl and Kakitai Kunanbayev, Magat and Khasen Akayev, Karazhan Ukibayev actively supported the partnership «Azamat», created by the leaders of Alash Alikhan, Akhmet, Mirzhakyp, and spent money on the publication of the newspaper «Kazakh» as a membership fee [17].

In 1917, after the February Revolution, there was a youth organization «Zhanar», founded in Semipalatinsk. Its active members were M. Auezov and Zh. Aimautov, who took part in the All-Kazakhstan youth Constituent Assembly held in Omsk on May 5-13, 1918. Members of the organization supported the Alash party and promoted its ideas among the population. On March 5, 1918, under the leadership of «Zhanar», a special committee was formed, which was engaged in providing assistance to the starving Kazakhs of the Semirechye and Syrdarya regions. The committee was chaired by M. Dulatov, deputy chairman Zh. Aimautov, secretary M. Auezov, treasurer G. Esirkenov [18].

I. Zhansugurov by saying: "Do you feel

bad “Zhyly” of the people?” tells us about the importance of this ritual “Zhyly”. It shows the uniqueness of Kazakh national traditions, care for the needy and unwillingness to act voluntarily. In general, when we look at this period, we see that the Alash intelligentsia took the first steps in this difficult period, reviving our national spiritual traditions and developing volunteerism.

Volunteering may allow governments, as part of a neoliberal agenda, to decrease their responsibilities to the welfare of citizens and to privatize public services as volunteers and voluntary organizations are filling the gap [19]. Volunteerism is the most important institution in society, both in present and past society.

Conclusion

The formation of civil society in Kazakhstan and the improvement of the public administration system will increase the role of volunteerism in Kazakh society as a national phenomenon. Based on modern scientific research and experience, volunteering is very important today in uniting civil society institutions and mobilizing initiatives.

As noted in the spiritual programs of the Republic of Kazakhstan, the main task is to create a fully developed personality of young people on the basis of universal values. However, today it is necessary to study the attitude of young people to values. After all, in the context of modern globalization, civil society should consider young people as the main force that affects their self-determination, integrative development and the formation of their civic position through volunteering.

In his speech to the youth of the year of volunteers, our president K. K. Tokayev noted that «doing good deeds, doing good to people is a long – standing tradition of our people. We must preserve this tradition. After all, helping and supporting someone is a quality that is embedded in our blood. Our people have a tradition of «Asar», which calls for such unity. This is our ancestral custom, which has not lost

its value over the centuries» [20, p. 1]- it is necessary to make efforts to revive such traditions as «Asar», «Zhyly», «Shulen tartu» in the continuity of generations.

Spiritual values accumulated over the long history of development of the Kazakh national tradition should form the historical and cultural basis of modern culture. The spiritual world of Kazakhs has absorbed many cultural influences over the centuries, melting and assimilating them in its native steppe traditions. One of these phenomena is volunteering. These traditions were so strong that no matter what historical circumstances, they could not radically change it. Our main task is to preserve and modernize our traditions, which will continue to be passed on to the younger generation.

Reference

1 Демеуова М.Е. Қайырымдылық - әлеуметтік институт ретінде: мамандық 22.00.04 «Әлеуметтік құрылым, әлеуметтік институттар және процестер»: социология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін беру жөніндегі диссертацияның авторефераты / Демеуова Мәрия Есжанқызы; Абай ат. Алматы мемлекеттік университеті. – Алматы, 2002. – 29 р.

2 Абдығалиева Л.И. Ізгілік мәселесінің қазақ дүниетанымындағы көрінісі: мамандық 09.00.13 «Дін философиясы, мәдениет философиясы, философиялық антропология»: философия ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін беру жөніндегі диссертация / Абдығалиева Лаура Исупқанқызы; Абай ат. Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. – Алматы, 2006. – 150 р.

3 Әбжанова Т.Ы., Сағатова Ә.С. Қазақ рухының философиясы. - Қ.: ҚарМУ баспасы, 2003. – 91 р.

4. Исмаил Н.О. Қайырымдылық қызметтегі конфессиялық факторды талдау // ҚазҰУ Жаршысы, психология және социология сериясы. – 2020. - № 4(75) – Р. 65 - 75.

5 Қабдолда Қ.С. Уақыптың қоғамдағы орны // «Ислам және өркениет» газеті. -2014. - №30(348). – Р. 12-13.

6 Кенжәлиев М. Қазақ хандығындағы дәстүрлі құқықтағы би таңдау жолы [Electronic resource]. URL:https://tumba.kz/tinis/47тынис/38988Kazak_handygyndagy_dasturli_kukyktagy_bi_tandau_zholy.html (accessed 15.11.2021).

7 Ненашева Е.А. Хан Джангир как отечественный меценат // Вестник КазНУ, Сер. история. - 2004. - №4(35). – P. 186-189.

8 Asar is a sincere and gratuitous aid. 2019. [Electronic resource] URL: <https://assembly.kz/en/news/asar-is-a-sincere-and-gratuitous-aid/> (дата обращения 30.12.2021)

9 Артықбаев Ж. О., Сабданбекова Ә. Ә., Елемесов Ә. Қ., Дауенов Е. Н. Дәстүрлі қазақ этнографиясы: оқу-әдістемелік құралы. – Павлодар: «Кереку», 2008. – 260 p.

10 Әбдіханиқызы Г. Бәсіре дәстүрінің мәні неде? [Electronic resource]. URL: <https://syr-media.kz/tanyim/4600-bsre-dstrn-mn-nede.html> (accessed 22.11.2021).

11 Кенжеахметұлы С. Қазақтың қайырымдылық дәстүрлері // Парасат. – 2004. - №5. – P. 34-35.

12 Әліпхан М. Адамгершілік ілімінің төркіні жайлы // Turkologia. – 2020. - №5(103). – P. 117-124.

13 Раев Д.С. Қазақ шешендігі философиясы: Оқу құралы. – А: Қарасай, 2011. – 192 p.

14 Джаманбалаева Ш.Е., Баядинова С.М. Қайырымдылық – Доброта - Kidness: ойлар мен нақыл сөздер жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. - 156 p.

15 Султан Хан Аққұлы. Баи-меценаты и их роль в национальном возрождении казахов. 2016. [Electronic resource]. URL: <https://zebra.today/i345> (дата обращения 10.11.2021).

16 Қойгелдиев М. «Алаш» қозғалысы. – Алматы: Рауан. 2008. – 352 p.

17 Рахметуллин Е. Алашорда меценаты – Қаражан Үкібаев // Қазақстан мұрағаттары. - 2014. - №1(29). – P. 43.

18 Нысанбаев А.Н. Казахстан. Национальная энциклопедия. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. - Т. II. – 432 p.

19 Hustinx L. Navigating Theories of Volunteering: A Hybrid Map for a Complex Phenomenon // Journal for the Theory of Social Behaviour. - 2010. № 40(4). –P. 410-434.

20 Асангелдіұлы А. Волонтерлік – халықтың шынайы болмысы. // Egemen Қазақстан. – 2020. - №30. – P 1.

Transliteration

1 Demeuova, M.E. Qaiyrymdylyq - aleumettik institut retinde [Charity as a social institution] : mamandyq 22.00.04 «Aleumettik qurylym, aleumettik instituttar zhane protsester»: sotsiologiiа gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin beru zhonindegi dissertatsiiаnyn avtoreferaty / Demeuova Mariia Eszhanqyzy ; Abai at. Almaty memlekettik universiteti. – Almaty, 2002. – 29 p. (in Kaz)

2 Abdygalieva L.I. Izgilik maselesinin qazaq dunietyanymyндagy korinisi [Reflection of the problem of humanity in the Kazakh worldview] : mamandyq 09.00.13 «Din filosofiiasy, madeniet filosofiiasy, filosofiialyq antropologiiа» : filosofiiа gylymdarynyn kandidaty gylymi darezhesin beru zhonindegi dissertatsiiа / Abdygalieva Laura Isupqanqyzy ; Abai at. Qazaq ulttyq pedagogikalыq universiteti. – Almaty, 2006. – 150 p. (in Kaz)

3 Abzhanova T.Y., Sagatova A.S. Qazaq ruhynyn filosofiiasy [The philosophy of the Kazakh soul]. - Q: QarMU baspasy, 2003. – 91 p. (in Kaz)

4 Ismail N.O. Qaiyrymdylyq qyzmettegi konfessiialыq faktordy taldau [Analysis of the confectional factor in moral activity] // QazUU Zharshysy, psihologiiа zhane sotsiologiiа seriiasy. – 2020. - № 4(75) – P. 65 - 75. (in Kaz)

5 Qabdolda Q.S. Waqyptyn qogamdagy orny [The role of Waqf in society] // «Islam zhane orkeniet» gazetі. -2014. - №30(348). – P. 12-13. (in Kaz)

6 Kenzhaliev M. Qazaq handygyndagy dasturli quqyqtagy bi tandau zholy [The way of choosing a Bi in traditional law in the Kazakh Khanate] [Electronic resource]. URL: https://tumba.kz/tinis/47-tyyns/38988Kazak_handygyndagy_dasturli_kukyqtagy_bi_tandau_zholy.html (accessed 15.11.2021). (in Kaz)

7 Nenasheva E.A. Han Dzhangir kak otechestvennyi metsenat [Khan Zhangir as a domestic patron] // Vestnik KazNU, Ser. istoriia. - 2004. - №4(35). – P. 186-189. (in Russ)

8 Asar is a sincere and gratuitous aid. 2019. [Electronic resource] URL: <https://assembly.kz/en/news/asar-is-a-sincere-and-gratuitous-aid/> (дата обращения 30.12.2021) (in Eng)

9 Artyqbaev ZH. O., Sabdanbekova A.A., Elemesov A. Q., Dauenov E. N. Dasturli qazaq etnografiiasy [Traditional Kazakh ethnography]: oqu-adistemelik quraly. – Pavlodar: «Kereku», 2008. – 260 p. (in Kaz)

10 Abdihaniqyzy G. Basire dasturinin mani nede? [What is the meaning of the Basire tradition?] [Electronic resource]. URL: <https://syr-media.kz/tanyim/4600-bsre-dstrn-mn-nede.html> (accessed 22.11.2021). (in Kaz)

11 Kenzheahmetuly S. Qazaqтын qaiyrymdylyq dasturleri [Kazakh charitable traditions] // Parасat. – 2004. - №5. – P. 34-35. (in Kaz)

12 Aliphan M. Adamgershilik iliminin torkini zhaily [About the human attitude]// Turkologia. – 2020. - №5(103). – P. 117-124. (in Kaz)

13 Raev D.S. Qazaq sheshendigi filosofiiasy [Kazakh eloquence filiosophy]: Oqu quraly. – A: Qarasai, 2011. – 192 p. (in Kaz)

14 Dzhamanbalaeva Sh.E., Baiadinova S.M. Qaiyrymdylyq – Dobrota - Kidness: oilar men naqyl sozder zhinagy [Kidness: a collection of thoughts and proverbs]. – Almaty: Qazaq uni-

versiteti, 2020. -156 p.

15 Sultan Han Aqquly. Bai-metsenaty i ih rol v natsionalnom vozrozhdenii kazakhov [Bai-patrons and their role in the national revival of Kazakhs]. 2016. [Electronic resource]. URL: <https://zebra.today/i345> (data obraçeniia 10.11.2021). (in Russ)

16 Qoigeldiev M. «Alash» qozgalysy [The “Alash” movement]. – Almaty: Rauan. 2008. – 352 p. (in Kaz)

17 Rahmetullin E. Alashorda metsenaty –Qarazhan Ukibaev [Patron of Alashorda-Karazhan Ukibayev] // Qazaqstan muragattary. - 2014. - №1(29). – P. 43. (in Kaz)

18 Nysanbaev A.N. Kazakhstan. Natsionalnaia entsiklopediia [Kazakhstan. National Encyclopedia].- Almaty: Qazaq entsiklopediasy, 2005. - T. II. – 432 p. (in Russ)

19 Hustinx L. Navigating Theories of Volunteering: A Hybrid Map for a Complex Phenomenon // Journal for the Theory of Social Behaviour. - 2010. № 40(4). –P. 410-434. (in Eng)

20 Asangeldiuly A. Volonterlik – halыqtyn shynaiy bolmysy [Volunteering is the true reality of the people] // Egemen Qazaqstan. – 2020. - №30. – P 1. (in Kaz)

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Indira Akhmetova

PhD student, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

Baizhol Karipbayev

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Karaganda Buketov University, Karaganda, Kazakhstan

Haci Akhmet Shimshek

PhD, Kastamonu University, Kastamonu, Turkey

Индира Абдигазымовна Ахметова

PhD докторанты, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Байжол Исакович Карипбаев

профессор, философия ғылымдарының докторы, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

Хаджы Ахмет Шимшек

PhD, Кастамону университеті, Кастамону, Түркия

Индира Абдигазымовна Ахметова

Докторант PhD, Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганды, Казахстан

Байжол Исакович Карипбаев

профессор, доктор философских наук Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова, Караганды, Казахстан

Хаджы Ахмет Шимшек

PhD, Университет Кастамону, Кастамону, Турция

ӨРКЕНИЕТТЕР АҒЫНЫНДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІ*

¹Р.Б. Зейнуллин, ²Д.М. Жаңабаева

АҢДАТПА

Қазіргі әлемде мәдениеттер мен өркениеттер динамикасында елеулі өзгерістер болып жатыр: С.Хантингтонның суперөркениеттер қақтығыстары туралы тұжырымдамасы ХХІ ғасырдың шындығына сәйкес келмейді, мәдени әлемдерді оқшаулау және біріздендіру үдерістері («орыс әлемі», «еуропалық жол», «малайлық өркениет», «түркі әлемі» және т. б.) барған сайын маңызды бола түсуде. Мақаланың мақсаты «түркі идеясының» қалыптасуын, хронотоптарын және өркениеттік әлеуетін қарастыру. Осыған байланысты түркі халықтарының рухани жаңару жолдарын іздеу және одан әрі мәдени даму басымдықтарын қайта бағалау, бірегей және ерекше түркі этномәдениетінің іргелі рухани құндылықтарын сақтау болып табылады. Түркітілдес ойшылдар әрқашан адамның тұтас философиялық бейнесін қалыптастыруға ұмтылды. Орталық Азия ойшылдарының антропоорталықтық философиясы түркі адамының әлемдегі орнын және оның мәдениетке деген көзқарасын анықтайды, өзінің әлеуетті мүмкіндіктерін іске асыра отырып, ондағы «кемел адам» деген деген кім екендігін, киелі мен пенделінің арақатынасын және адам кім бола алады деген мәселені талдайды.

Түйін сөздер: түркі әлемі, номадизм, түркі-мұсылман Ренессансы, мәдениеттер сұқбаты, Ұлы Жібек жолы, кемел адам.

* Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК қаржыландыру аясында әзірленді (Грант №BR10965263: «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздемелер, концептуалды үлгілер, әлеуметтік-мәдени үрдістер, әлеуметтік-саяси технологиялар».

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Зейнуллин Р.Б.,
zeinullin_96@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Р.Б. Зейнуллин,
Д.М. Жаңабаева.

Өркениеттер ағынындағы түркі әлемі // Адам әлемі. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 83-92.

Тюркский мир в потоке цивилизаций

Аннотация. В современном мире происходят значительные изменения в динамике культуры и цивилизаций: концепция С. Хантингтона о столкновениях суперцивилизаций более не соответствует реалиям ХХІ века, все большее значение приобретают процессы локализации и унификации культурных миров («русский мир», «европейский путь», «малайская цивилизация», «тюркский мир» и т.д.). Целью статьи является рассмотрение генезиса, хронотопов и цивилизационного потенциала «тюркской идеи». В этой связи особую значимость приобретает вопрос поиска путей духовного обновления и переоценка приоритетов дальнейшего культурного развития тюркских народов, сохранение основополагающих духовных ценностей этнокультуры тюрков, уникальной и самобытной. Тюркоязычные мыслители всегда стремились к построению целостного философского образа человека. Антропоцентрическая философия центральноазиатских мыслителей выявляет место тюркского человека в мире и его отношению культуре, анализирует вопрос: «кем может стать человек», реализуя свои потенциальные возможности, каково в нем соотношение сакрального и профанного, кто такой «совершенный человек».

Ключевые слова: тюркский мир, номадизм, тюрко-мусульманский Ренессанс, диалог культур, Великий шелковый путь, совершенный человек.

Turkic World in the Flow of Civilizations

Annotation. Significant changes in the dynamics of cultures and civilizations are taking place in the modern world: S. Huntington's conclusion about the collisions of supercivilizations no longer corresponds to the realities of the XXI century, the processes of localization and unification of cultural worlds («Russian world», «European way», «Malay civilization», «Turkic world», etc.) are becoming increasingly important. The purpose of the article is to consider the genesis, chronotopes and civilizational potential of the «Turkic idea». In this regard, the issue of finding ways of spiritual renewal and reevaluation of priorities for the further cultural development of the Turkic peoples, preservation of the fundamental spiritual values of the ethnoculture of the Turks, unique and original, is of particular importance. Turkic-speaking thinkers have always sought to build a holistic philosophical image of a person. The anthropocentric philosophy of Central Asian thinkers reveals the place of the Turkic man in the world and his attitude to culture, analyzes the question of who a person can become by realizing his potential, what is the ratio of the sacred and profane in him, who is the «perfect human».

Keywords: Turkic World, Nomadism, Turkic-Muslim Renaissance, Dialogue Of Cultures, The Great Silk Road, Perfect Human.

Kіpіcne

Ерте кезеңдерде өмір сүрген түркілер жабайы жылқылар мен түйелерді қолға үйретіп, дөңгелекті арбаны ойлап тауып, жылқыға міну техникасын жетілдіріп, сонымен қатар металдарды өңдеу, қыш ыдыстар жасау, тоқымашылық, қыш және зергерлік өндірісті дамытып, астрологиялық, музыкалық ғылым және өзде де салаларды игеру арқылы әлемдік өркениетке үлкен үлес қосты және бұл дегеніміз—олардың өзіндік дала өркениеті болғандығының көрсетіші. Бірқатар еуропалық ғалымдар (А.Тойнби) көпке дейін түркілердің ежелгі өркениетінің бар екенін мойындамай келді. Бірақ, шығыс көшпелі халықтарының белгілі бір табиғи географиялық жағдайларда дамыған өзіндік дала өркениеті болғанын алға тартқан ғалымдар да аз емес. Мысалы, Л.Н. Гумилев және өзге де ғалымдар б.д. IX ғасырынан бастап б.д. XI ғасырына дейін Жерорта теңізі мен Қиыр Шығыс халықтарымен салыстырғанда түркі халықтары жаңа өркениеттің өркендеуін бастан кешіргенін өз еңбектерінде дәлелдеп берді [1, 3 б.]. Ежелгі таулы Алтай көшпелілерінің мәдениетін зерттеуші С.И. Руденко барлық үй жануарларының ішінде олардың «тек жылқыларды бейнелегенін», ал дөңгелек мүсінде жылқы, қамшының сабы, садақ, ертоқым суреттелгенін атап өтеді. Жылқы

бейнелері Орта Азия мен Батыс Сібірде және сақтардың өнерінде де кеңінен белгілі.

Мұсылмандық Ренессанс дәуірі аясында түркі ойшылдары мен ақындарының ортағасырлық қоғам шындығында жаңғыртқан гуманистік мұраты – сол кездегі әлеуметтік шындықтың ерекше көрінісі және оның келеңсіздігін жеңуге ұмтылу, сонымен қатар болашақ туралы түсініктер теориялық және практикалық маңызы бар мақсат, үлгі, ой-пікірлер түрінде берілген. Кемел адам бейнесін олар ізгі және надан қалалардың дихотомиясын зерттеу негізінде жасаған. Ерекшеленудің негізгі критерийі – тұлға мен қоғамның адамгершілік мәдениетінің даму деңгейі: ізгі қала – кемелділікке жету болса, надан қала – нақты әлеуметтік болмысты суреттеді. Ойшылдар кемелділікке апаратын үш бірдей жолды ұсынады: ағартушылық, білім, билеушінің даналығы.

Елеулі өзгерістер болып жатқан қазіргі әлемде жаһандану және мәдениеттерді біріздендіру процестерінің маңызы арта түсуде. Осыған байланысты рухани жаңғыру жолдарын іздестіру және одан әрі мәдени дамудың басымдықтарын қайта бағалау, дәстүрлі мәдениеттің бірегей және ерекше іргелі рухани құндылықтарын сақтау мәселесі ерекше маңызға ие. Егемен тәуелсіз Қазақстан үшін өткеннің мәдени мұрасын, әсіресе

түркі ойшылдарының гуманистік мұрасын түсіну және ұғыну маңызды рөл атқарады, «кемел адамның» гуманистік мұраты түркі ұлттық кодының өзекті идеясы ретінде жеке адамның тұйық мәдени кеңістігінде жүзеге асыруға болмайтын «адамгершілік» ұғымына кіріккені айқындалды. Гуманистік мұратты іске асырудың негізгі қозғаушы күші – бұл білімді жинақтайтын және тарататын, «кемел әрі дана» азаматтардың бірлескен және жағымды мақсатты жүзеге асыруға бағытталған ақыл-ой жүйесі. Гуманистік мұрат толыққанды кемелді адамдардың «бірлігін» қамтиды. Ол негізінен адамнан шынайы моральдық құндылықтарға сай үнемі жетілдіріліп отыруды талап етеді.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеуде Орталық Азияның рухани кеңістігіндегі өркениеттік үдерістерге компаративистикалық талдау қолданылады. Талдау тек мәдениеттанулық дереккөздерге ғана емес, сонымен қатар білімнің басқа салаларының, ең алдымен философиялық-антропологиялық, тарихи-мәдени, сондай-ақ мәдени-этнографиялық әдістерге де негізделді. Әртүрлі мәдени дәстүрлердегі әлеуметтік-мәдени салыстыру критерийлерінің жүйесін әзірлеуге негізделген компаративистикалық әдістеме (салыстыру, сәйкестендіру, сұқбат, параллелизм) оларды біртұтастың бөлігі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Нақты осы мәдени-антропологиялық компаративистикалық зерттеулер өркениеттердің «терең қабаттарын» қозғауға және бір мәдениетті екіншісінің айнасы арқылы түсінуге мүмкіндік туғызады. Философиялық компаративистикалық зерттеулер ойлаудың жалпы парадигмаларын іздеуге ғана емес, сонымен қатар белгілі бір ұлттық мәдениеттің өзіндік ерекшелігін атап көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл әдіс Батыс пен Шығыс өркениеттерінің идеяларын салыстыру үшін пайдаланылды.

Батыс пен Шығыс мәдениеттері арасындағы айырмашылықтарды салыстырудың сарқылуын түсіну, «син-

тез» идеясынан мәдени және өркениет процесінде әмбебап және жергілікті әрекеттесу идеясына көшуге алып келді. Мақалада «отырықшы – номадтық» салыстырмалы циклінің зерттеулері, сондай-ақ өркениеттік көзқарастағы антропологиялық еңбектер, атап айтқанда мәдени-тарихи типтерді іздеу әдістемесі пайдаланылды.

Теориялық және әдістемелік тәсіл ретінде зерттеуде уақыттық өлшем мен динамикадағы екі дәстүрлі мәдениеттің көрсеткіштері мен сипаттамаларын салыстыруға мүмкіндік беретін мәдениетаралық және уақытаралық «cross-time» талдауы қолданылды. Сонымен қатар, мақалада логикалық-тарихи, аксиологиялық тәсілдер пайдаланылды. Қосымша әдістер ретінде жүйелік талдау және герменевтика әдісі болды. Зерттеу жұмысында тек философия, тарих, мәдениет бойынша ғана емес, сонымен қатар мифология, эстетика, этнография сияқты білімнің басқа да салаларындағы еңбектер пайдаланылды, өйткені қазақ халқының ежелгі тарихы мен мәдениетінің толық бейнесін көрсету қажеттігі туындады. Ең алдымен, түйінді тұсы ретінде әлемнің бейнесі туралы халық аңыздары мен наным-сенімдерінде, дәстүрінде, әдет-ғұрыптарында және т.б., дүниетанымдық көзқарастардың негізі болып табылатын түсініктер қарастырылды.

Негізгі бөлім

Ежелгі мұраның Мысырда, Сирияда және Кіші Азияда таза күйінде сақталғанына көз жүгіртсек, мәдени сабақтастық желісін байқауға әбден болады. Юстинианның бұйрығымен Византиядан қуылған ғалымдар мен философтар (көпшілігі несториандар) бірнеше тілді, әсіресе Парсы халқының арасында кең таралған сириялық тілді жетік меңгерген. V ғасырда арабтар келгенге дейін сириялықтар Аристотельдің кейбір шығармаларын сириялық тілге, арабтар Парсы елін жаулап алғаннан кейін Гиппократтың, Теофрастың, Диоскоридтердің, Плинийдің, Галеннің еңбектерін сириялық тілге аударды.

Бағдат «Даналық үйінің» қабырғасында әр түрлі елдерден келген ғалымдар, аудармашылар мен хатшылар қызмет етті, олардың көпшілігі Орталық Азия мен Иранның тумалары болды. Аудармашылардың жемісті еңбегінің арқасында грек авторларының (Платон, Аристотель, Евклид, Архимед, Птоломей және т.б.) көптеген шығармалары әлемге танымал болды. Даналық үйі аудармамен ғана емес, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен де айналысты. «Даналық үйінде» обсерватория құрылды, онда астрономиялық бақылаулар мен есептеулер, математикалық география бойынша жұмыстар, атап айтқанда эклиптика мен меридиан дәрежесінің ұзындығының жаңа өлшемдері жүргізілді. Астрономияны зерттеуге елеулі серпін үнді астрономиялық еңбектерімен танысумен байланысты болды. Сол сияқты маңызды рөлді жергілікті ғылыми дәстүр негізінде жасалған және тамырын Вавилондық ғылымнан іздеу керек болған, грек және үнді ықпалымен дамыған Сасани Иран әдебиетін зерттеу де болды [2, 42 б.].

Араб тіліне аудармалардың арқасында халифат ғұламалары өз еңбектерінде эллинизмнің ғылыми мұрасы мен бұрын Жерорта теңізінде қол жетімсіз болған Иран мен Үндістан ғылымының жетістіктерін біріктіре алды. Осының негізінде әр ұлт ғалымдарының бірлескен күш-жігері IX-X ғғ. математиканың жаңа салалары (алгебра және тригонометрия) дамыды, астрономия, химия, медицина және философия айтарлықтай алдыңғы деңгейге шықты. Халиф әл-Мамунның бұйрығымен кітапхана қорын кеңейту үшін Үндістанға, Константинопольге, Парсы еліне құнды кітаптар іздеуге экспедициялар жіберіліп отырды.

Ұлы Дала көшпелілері үлкен мәдени кеңістіктердің «интеграторлары», сондай-ақ империялардықұрушы ретінде әрекет етті. Орталық Азияның көп ғасырлық тарихында аймақтағы ілгерілеуші және үстем күш көшпелі түркілер болса, қалалар мен оазистердің халқы (иран-соғдылар, тәжіктер) көбірек қорғанып, оңтүстікке, тауға

ығыстырылып, этникалық және тілдік ассимиляцияға ұшырады.

Орта ғасырлардағы сауда-экономикалық байланыстар әлемнің әртүрлі елдері, соның ішінде Орталық Азия мен арабтық Шығыстың арасындағы мәдени алмасуды ынталандырды. Орталық Азияның сауда байланыстары халифаттың шекарасынан әлдеқайда асып түсті: олар Үндістанды, Византияны, Цейлонды (Шри-Ланка) және «Аспан асты империясын» қамтыды. Қытайдан Жерорта теңізіне дейін 1500 жылдан астам алыстағы халықтарды байланыстырушы артерия қызметін атқарған трансконтинентальды Ұлы Жібек жолы созылып жатты. Мәуереннаһр бойымен Парсы шығанағы порттарына апаратын құрлық жолы Жібек жолын Кіші Азия және Сирия қалаларымен байланыстырды. Қазіргі Түркіменстан мен Иран территориясы арқылы Византияға баратын ежелгі керуен жолы да жұмыс істеді. Ирандықтар мен көшпелі түркі тайпалары Жібек жолы бойындағы қозғалыстарға белсене қатысты. Аланның биік таулы жерлеріндегі археологиялық олжалар дәлелдегендей, IV-IX ғасырларда жібек саудасының Орталық Азия жолы болған. Ол бүкіл Орталық Азияны оңтүстіктен солтүстікке кесіп өтіп, Каспий теңізінің солтүстік жағалауымен, одан әрі Солтүстік Кавказ тау бөктерімен және Батыс Кавказ асулары арқылы Абхазияға өтті. Бұл жерден олар Трабзонға жетіп, Константинопольге не құрлық, не теңіз арқылы жетті.

Антикалық авторлардың маңызды еңбектерін жүйелеу және қайта қарау барысында Орталық Азия гректердің классикалық шығармаларын орта ғасырдағы араб-мұсылман ғұламаларының араб тіліне аударуына жол ашып, сол арқылы Еуропа ғылымының одан әрі өркендеуіне ықпал етті. Бұл үдерісте Батыс Еуропа елдеріне көне дәуірдің рухани мұрасын жеткізуші, мәдени аудармашы ретінде орасан зор рөл атқарған араб-мұсылман ғалымдарының маңызы ерекше. Өйткені, «Ортағасырлық Шығыста алғашында Аристотель ілімін

II-VI ғасырларда өмір сүрген перипатетиктер мен неоплатониктердің: Александр Афродезияның, Фемистийдің, Проклдің, Иоанн Грамматиктің және т.б. еңбектері және түсініктемелері негізінде таныса бастады [3, 47 б.]. Қытай мен Үндістанның Византиямен және Араб түбегімен қарым-қатынасында түркілер өте маңызды рөл атқарды және олардың мәдениеті Орталық Азия аймақтарына еніп, мәдени үдерістің қарама-қарсы бағытта жүруіне ықпал етті.

Орта ғасырдың бірінші жартысындағы түркі-мұсылман мәдениеті Батыс Еуропа елдерімен салыстырғанда өлшеусіз биікте тұрды. Алайда кейінірек Батыс Еуропа мәдениеті грек-византиялық және араб-мұсылман ойшылдарының прогрессивті ғылыми жаңалықтары негізінде көтеріле алды. Сондықтан Византияның өркениетті ықпалы тек араб-мұсылмандық емес, сонымен қатар орта ғасырлардағы еуропалық мәдениеттің қалыптасуына игі ықпал етті. Орта ғасырлардағы грек ғылымының қайта жандануында Византия империясының рөлі зор, оны Адам Мец атап өтіп, оны «мұсылмандық ренессанс», дәлірек айтсақ, «ежелгі грек-рим дәстүрлерінің жаңғыруы» деп атайды. Ал мұндай жағдайда арабтардың мәдениет тарихындағы рөлі және көне дүниенің руханият элементтерін қайта жаңғыртуда үлесі орасан. «Ренессанс» Н.И. Конрад түсінігінде – тарихы мен мәдениеті бай халықтарға тән табиғи құбылыс деп сипаттайды.

Түркі-мұсылмандық Ренессанс дәуірі ежелгі дүниенің озық ғылыми дәстүрінің ерекшеліктерін оның ақыл-ой еркіндігіне мән беріп, айналадағы шындықты ақыл-ой көмегімен ұтымды түсінуге талпыныс жасады. Г. Э. фон Грюнебаум айтуынша, «ежелгі эллинизм саласына енудің ең маңызды нәтижесі дін тұрғысынан қалыптасқан ақиқаттылық түсінігі мен өзіндік сыни бағалау мен рационалды ойлау болып табылады. Дәл осымен жаулап алушылардың дүниетанымындағы өзгерістер байланысты, онсыз классикалық мұсылман өркениеті өзінің барлық өршіл жобаларымен және ғылым мен философиядағы табыстары-

мен ешқашан кемелдене алмас еді» [4, б. 45]. Араб халифаты дәуірінің ерте орта ғасырларындағы Таяу және Орта Шығыс және Орталық Азия тарихындағы мәдени құбылыс ретіндегі Ренессанс дәуірі мәселесін талдай отырып, М.М. Хайруллаев шығыс елдерінің мәдениетіндегі феноменде «жандану мәдениетінің кейбір ұқсас белгілері бар» деп санайды [5, б. 42]. «IX-XII ғасырлардағы Таяу және Орта Шығыс және Орталық Азия елдері мәдениетінің жандану ерекшеліктерін айта отырып, оның феодалдық қоғам шеңберіндегі дамуының әртүрлі кезеңдерін көрсететін феодалдық қатынастар мен феодалдық өндіріс тәсілі негізінде қалыптасқанын, ал Еуропадағы Ренессанс дәуірінің феодалдық қатынастардың пайда болуы буржуазиялық мәдениет қалыптасуының хабаршысы екенін атап өткен жөн. Ерте ортағасырлық Таяу және Орта Шығыс мәдениетін итальяндық Ренессанс дәуіріне дейінгі әлемдік мәдениеттің дамуындағы маңызды кезең ретінде қарастыруға болады» деп М.М. Хайруллаев жазған болатын [5, 64 б.].

Әлемге мұрасы баға жетпес ұлы ғалымдарды сыйлаған түркі әлемі әрқашан өзіне барша халықтардың назарын аударып, үлкен қызығушылық танытып келеді. Түркі әлемінің мәдениеті – бірегей синтез. Ертедегі түркілер жабайы жылқылар мен түйелерді қолға үйретіп, арба ойлап тауып, жылқыға міну техникасын жетілдіріп, сонымен қатар металдарды өңдеу, қыш бұйымдар жасау, тоқымашылық, керамика және зергерлік бұйымдар жасау арқылы әлемдік өркениетке үлкен үлес қоса отырып, астрологиялық, музыкалық ғылым және т.б. және де өздерінің дала өркениеті болғанын дәлелдеді.

Орталық Азияның әлемдік өркениеттің дамуындағы рөлін Орталық Азия және Кавказ институтының негізін қалаушысы және төрағасы Фредерик Старр өте жақсы көрсетті. Ол еуразиялық аумақтар жөнінде бірнеше тақырыптарға арналған 20 кітаптың және 200-ден астам мақаланың авторы және редакторы. «Жоғалған ағартушылық: Орталық Азияның арабтар жаулап алу-

ынан Темірлан заманына дейінгі алтын ғасыры» атты еңбегінде: «999 жылы қазіргі Өзбекстан мен Түркіменстан территориясында бір-бірінен 400 шақырым жерде тұратын екі жас адам хат алмасты. Олар өз кезегінде сол уақытта кең қолданылған көзгершіндер арқылы хат алмасуларына болатын еді, бірақ хаттардың көлемі тым үлкен болды. Алғашқы хат алмасу екеуінің үлкені - жиырма сегіз жастағы ізденуші, он сегіз жасар досына ғылыми және философиялық тақырыптар бойынша сұрақтар тізімін жіберген кезде басталды» [6].

Фредерик Старрдың көзқарасы бойынша олардың барлығы бүгінгі күні де өзекті. «Осылайша ғаламтор желісіндегі заманауи ғылыми пікірталастарды еске түсіретін алғашқы талқылау басталды, нәтижесінде әр автордан төрт ұзын хат келді. Ғалымдарды «Жұлдыздар арасында басқа күн жүйелері бар ма?» деген сұрақ қызықтырды. Алты жүз жылдан кейін Джордано Бруно (1548-1600) бірнеше әлемнің бар екендігін айтқаны үшін өртеніп кетті (шын мәнінде оны пантеизмге айыптады), бірақ бұл екі адам сол кезде біз (жердегілер) Әлемдік жүйеде жалғыз емеспіз деп есептеген. Бірегей болуымыз мүмкін, бірақ жалғыз емеспіз» деп жазып қалдырған. Осы кезде Орталық Азияда екі ғалым Жер толығымен бір уақытта жаратылды ма, әлде уақыт өте келе пайда болды ма деген сұраққа жауап берді. Олар дүниені құдайдың жаратқанын қабылдай отырып, сол кезден бері планета түбегейлі өзгерістерге ұшырады жазады. Екеуі де ислам дінінің өкілі екенін ескерсек, мұсылмандар үшін де, ортағасырлардағы христиандар үшін де геологиялық эволюцияны мұндай ашық мойындау сол уақыттарда қиындық тудырғаны белгілі. Сондықтан олар өздерінің пайымдауларында дін өкілдері үшін қолайлырақ ететін күрделі түсініктеме қосуға асықты. Бірақ, шын мәнісінде, осы екі ғалым сегіз ғасыр бұрын эволюциялық геологияны да, тіпті дарвинизмнің де негіздерін сол уақытта терең зерттеп, көрсеткен болатын». Бұл Шығыстың ұлы ойшылдары Ибн Сина мен Әл-Бируни болатын [6].

Көшпелілер өркениетінің шыңы, мүмкін белгілі бір дәрежеде тарихи негізі рухани және дүниетанымдық саладағы жетістіктер болды. Бұған дәлел – сақтар мен сарматтар өнерінің табиғатын анықтайтын «аңдық стиліндегі өнер» деп аталатын жоғары көркемдік дәстүр [7, 13 б.] – бұл ұғым осы халықтардың қолданбалы өнерінің бейнелеу мотивтерінде жануарларға, ең алдымен жылқыға, бұғыға немесе түйеге деген көзқарастың көрінісін білдіреді.

Уақытты түркі көшпелілері ұрпақ алмасуы ретінде қабылдаған. Әр адамның өз шежіресін білу маңызды болды. Көбінесе белгілі бір мәдени қаһарман, тарихи тұлғаның арғы тегі қасқыр бейнесінде қабылданды. Рудың көне болуы оның өкілдерінің әлеуметтік мәнін анықтады. Мысалы, Күлтегін өз шежіресін дүние жаратылған кезден бастайды. Номад өзін осы әлемге кездейсоқ келгендей сезінген жоқ, ол өз руының немесе ата-бабаларының ұзақ тізбегінің жалғасы екенін және ұрпақтарында өз жалғасы болатынын түсіне білді. Түркілердің қолынан келмейтін іс жоқ! [8].

Бұл кезеңдерде қасқыр негізіндегі ономастика ең кең тараған. Жаңа туған нәрестеге дана ақсақалдар: «Бөріге ұқсаған жігіт боп өссін, халқымыз онымен көркейсін», – деген тілекпен жаңа туған нәрестелерге есім беріліп отырған. Демек, көшпелілер арасындағы қасқыр символы олар ерлік пен жаугерлікті, барлық халықтар жоғары бағалайтын қасиеттерді білдіреді. Осыдан-ақ қасқыр түркілердің тотемдік символы болғанын көруімізге болады.

Дж. Фрезер өзінің зерттеулерінде жоғары биліктің бір адамның қолында шоғырлануы оған өзінің өмір бойы алдыңғы ұрпақтар жасай алмаған өзгерістерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретінін дәлелдеді. Егер бұл ақылды және шешуші адам болса, ол күшті мемлекет жасайды және басқалар үшін қорқынышты және қауіпті көршіге айналатынын атап көрсетті. «Өз билігін ішінара қарудың күшімен, ішінара әлсіз тайпалардың ерікті бағынуы арқылы кеңейте отырып, бұл тайпа көп ұзамай

байлық пен құлдарға ие болады, олар адамдардың бүкіл таптарын тұрақты өмір сүру үшін күрестен босатып, оларға өздерін ерікті түрде білім алуға мүмкіндік береді. Адамның әл-ауқатын жақсарту үшін білім алу – бұл ең асыл және ең күшті қару» [9, 42-43 б.].

Академик Л. Қызласов атап өткендей, VI-VIII ғасырлардағы түркі мүсіндері марқұмның келбетіне ұқсастығы бар болған, қазір ғылымда жүздеген, мүмкін мыңдаған түркі мүсіндері белгілі, бірақ олардың ешқайсысы бірінің бет-әлпетін қайталамайды. Бұл индивидуализм біздің тақырыбымыз үшін қоғамның жеке тұлғаны және оның ішкі құндылығын сезінуінің дәлелін ашады [10, 120-122 б.]. Түркі мәдениетінің қызықты әрі толық зерттелмеген құбылыстарының бірі – түс гаммасы. Түркілер үшін ол табиғатпен де байланысты болды. Көк түстің барлық реңктері түркілер үшін маңызды рөл атқарғанын мына жазбадан көреміз: «... Басшысыз және рулық көсемдерсіз «көк» түріктер осы екі шекараны қамтып өмір сүрді» [11, 36 б.].

Түркілер жасыл мен көкті ажыратпаған. Бұл түс нені білдіреді? Оның мәні неде? «Көк түс – байсалдылық, түсіністік, шынайылық, айқындық, тұтастық, татулық, кеңдік, шыншылдық, сөз, артикуляция, жоғары парасаттылық, сенімділік, мөлдірлік, рухани, жанашырлыққа толы» [12, 43 б.]. Осы екі түсті түсінуде біз қандай да бір мағыналы байланысты көреміз. Жасыл түс мағынасы да түркілердің мінезін жақын сипаттайды: «Жасылдың адамгершілікке бейімділігі бар. Жасыл түс – махаббат, тұтастық, прогресс, практикалық, ой еркіндігі, тепе-теңдік, сұлулық, үйлесімділік, мотивация, сөзсіз махаббат, жанашырлық, тұрақтылық, сәттілік, өсу, түсіну, табиғи» [13, 33].

Түркі мәдениетінде адам табиғатпен үйлесімді өмір сүреді. Ол оны бағындырмайды, онымен тікелей байланыста өмір сүреді. Мысалы, «Оғызнама» дастанында Оғыз ханның таңдаулысы табиғаттың сұлулығымен теңестіріліп, былайша суреттеледі: «Оғыз ханның таңдаулысының маңдайындағы мең

Солтүстік жұлдыздай, көзі аспаннан көк, шашы болса өзен ағынындай, тістер маржандай» [13, 122-123 б.].

И.Ю. Крачковский былай деп жазды: «Менің ойымша, қоғамның топтық санасында екі өркениеттің құндылықтары біртұтас ажырама тұтастыққа тоғысқанда жаңа сапаның пайда болатыны одан да таң қалдырады. Соның жарқын мысалы ретінде түркі дүниесіндегі мұсылман мемлекеттерінің құрылуы болып табылады, бұл кезде түркі көшпелі халықтары (X ғасырда Қараханидтер, XI ғасырда Селжұқтар, тіпті XIV ғасырда моңғолдарға бағынышты көшпелі тайпалар болсын) Исламды қабылдады, соған қарамастан, бұрынғы идеялармен, ұстанымдармен және ойлау тәсілімен қосылып қана қоймай, олар ислам өркениеті мен түркі өркениетінің құндылықтары ажырамас бір тұтастыққа тығыз тоғысқан жаңа бірлікті тудырды» [14, 85 б.].

XI ғасырдағы араб ғалымы араб тілінде жазған барлық «дәуірдің мақтаулы адамдарының» тізімін жасағанда, аталғандардың жалпы санының үштен бірі – 415-і Орта Азиядан шыққан болып шықты. Қалған үштен екі бөлігінің жартысынан көбі қазіргі Иранның бір бөлігі болып табылатын аймақтағы парсылар болды. Орталық Азияның артықшылығы жаратылыстану, философия және математика салаларында ерекше байқалады және осы аймақтың ғалымдары жалпы санның 90%-ын құрады. Олардың көпшілігі ирандықтар болды және әртүрлі иран тілдерінде сөйледі, бірақ түркі тілдестері де көп болды. Демек, олардың ана тілдері не иран тобына, не түркі тобына жатады [15, 51].

«Жергілікті халықтар тілдерінің шетел жазуын қабылдап, өркендей алуы және сыртқы күштердің тілдерінің енуімен қысым көрсетілмеуі Орталық Азия өркениетінің екі түрінде де – парсы және түркі тілдерінің іргелі әрі ауқымды сипатын айғақтайды. Бұл Орталық Азияның мәдениеттер қиылысы емес, оның барлық халықаралық байланыстары әсер еткен қиылыстар мәдениеті болғанын тағы бір рет растайды. Бірақ, түптеп келгенде, оның ғасырлар бойы жинақталған

ішкі күштері оны одан бетер айқындады» [15, 97].

Орталық Азияның орны туралы: Алтай тарихи тұрғыдан әлемнің бастапқы орталығы болғанымен, уақыт өте Батысқа қарай ығысып, кеңейе түсті. «Әлемнің қазіргі орталығы – Орталық Еуразия (Орталық Азия). Бұл аймақта этностар, тілдер мен діндер өзгеріп отырды, ежелгі дәуірде иран тілдері, XI ғасырдан бастап түркі тілдері үстемдік етті, бірақ бұл өркениет әрқашан өзінің бірегейлігін сақтап қалды және әсіресе сырт көзге біртұтас болып көрінді» [16].

Академик И.Ю. Крачковский былай деп жазды: «Мұсылмандық ықпал еткен бүкіл территорияда, сөзсіз, ортақ мәдениетінің жалпы түрі бірдей болғанымен, әр елдің өзіне тән ерекшеліктерін енгізгені даусыз» [14, 7]. Профессор Ә.Қасабек «исламдық-сопылық сана архетипі қазак ойшылдарының дүниетанымының негізіне айналды» [17, 82] деп есептейді. «Менің ойымша, қоғамның топтық санасында екі өркениеттің құндылықтары біртұтас ажырамас тұтастыққа тоғысқанда жаңа сапа пайда болады, бұл өте таңқаларлық жағдай» [17, 85]. Көшпелі адам шөлде де, далада да апталап өмір сүре алады, бірақ құдіретті күш иесі онымен әрқашан бірге болады және ол күніне бес рет ойын тазартып, қолын жуып, құдіретті Құдайға жалбарынуы керек [18, 21].

Егер барлық жерде магия дәуірі дін дәуірінен бұрын болған деп есептейтін болсақ, онда, әрине, адамзатты (немесе оның бір бөлігін) магия теориясы мен тәжірибесінен бас тартып, дінге көшуге итермелеген себептерді зерттеу керек. Осының барлығын ескере отырып, мен келесі гипотезаны ұсынар едім: магияға тән болып келетін жалғандықты түсіну барысында адамның ақыл-ойы ақиқатты танудың және табиғи ресурстарды пайдаланудың неғұрлым жемісті әдісін іздеуге итермеледі.

Қорытынды

Түркілердің мәдениетінде Мерв, Хиуа, Үргеніш, Бұхара, Самарқанд және

Отырар сияқты орталықтар ғылыми танымның дамуында өте маңызды рөл атқарды. Түркі ғалымдарының еңбектері сақталған атақты Отырар кітапханасы жоғалып кетті, бірақ бізге жеткен деректер Орталық Азиядағы түркі тілдес халықтар арасында ғылымның шынайы гүлденгенін айғақтайды.

Бүгінде әлемде үлкен қызығушылық танытып отырған Ұлы Жібек жолына қатысты деректер ерекше. Өздеріңіз білетіндей, орта ғасырларда Еуразияны Жерорта теңізінен Қытайға кесіп өткен керуен жолдары жүйесі – Ұлы Жібек жолы Батыс пен Шығыс елдері мәдениеттері арасындағы байланыстарды, қарым-қатынасты және сұқбатты жүзеге асырудың маңызды бастамасы болды. Бұл жолдың ең ұзын бөлігінің бірі Орталық Азия аумағы арқылы өтті.

Зерттеушілер «тарих атасы» Геродоттың сипаттамасына сүйене отырып, Дала жолының қызмет етуін біздің дәуірімізге дейінгі 1 мыңжылдыққа жатқызады және ең негізгі жол Қытайдан өткен VI-VII ғасырлар деп есептейді. Жетісу мен Мәуереннаһр арқылы Батысқа өтті; бағыты басқа аймақтарға бұрыла отырып, ғасырлар бойы кезектесіп өзгеріп отырды.

Бүгінгі күнге дейін көптеген Батыс ғалымдарының еңбектерінде Ибн Сина, Бируни, әл-Хорезми, әл-Фараби, әл-Ғазали және т.б. арабтар деп аталып келді. Бұл өрескел қатені философия мен ғылым тарихына қатысты ең беделді еуропалық және американдық жазбалардың өзінде де кездестіруге болады. Иә, бұл дәуірде Орталық Азия ойшылдарының көпшілігі араб тілінде жазған. Бірақ көптеген еңбектерінің арқасында араб тілін жаңа ұғымдармен, терминдермен байытқан Орталық Азия ғалымдары болды. Бұл Батыста латын тілі өзінің әмбебап тіл мәртебесін жоғалтып, діндер тіліне айналған кезде болды.

Ислам түркі әлеміне біртұтас толық ілім және соған сәйкес өмір салты ретінде көрінді және түркі философиясы мен ғылыми ойының дамуына қуатты серпін берді. Түркілер жаңа сенімге бет бұрды, өйткені бұл оларға әлемдік мәдени кеңістікті игеруге, сол

кезде шешуші рөл атқарған араб тілі мен мәдениеті арқылы әлемдік өркениет жетістіктеріне қосылуға мүмкіндік берді.

Өткенді абсолюттендірмей, түркі мәдениетінің архетиптеріндегі оң рухани тәжірибені өзекті ету қажеттігін атап өту керек. Ұлы даланың өзіне тән нышандары мен бейнелерін (архетиптерін) Юнг прототиптерімен типологиялық салыстыру, олардың терең мағынасын неғұрлым анық және толық көрсету эвристикалық мәнге ие.

Исламды енгізу арқылы түркілер Жерорта теңізі өркениеттерінің қалалық адамының мыңжылдық тәжірибесін бойына сіңірді, саяси және мәдени экспансияның жылдамдығы мен ауқымы жағынан мұндай бұрын-соңды болмаған, бірнеше бөлек, жергілікті араб мәдениетінің ерекшеліктерімен ұштасып, өзіндік болмысын сақтап қалған мәдени орталықтар қалыптасты. Сан алуан мәдениеттердің өзара әрекеттесу процесі біртұтас мемлекеттік бірлестік – халифат, біртұтас тіл – араб және идеологиялық негізі – ислам діні негізінде жүзеге асты.

Түркі кодын анықтау маңызды. Ортағасырлық ислам мәдениетіндегі кемел тұлғаны зерттеудегі антропологиялық өлшем түркілердің дүниетанымында көрініс тапқан түркі тамырының бар екендігін көрсетеді. Өйткені теңдік, бостандық, дене және рухани күш идеясы түркілік «ізгіліктіадамды» ерекшелендіреді. Түркілердің өзіндік бай және өзіндік ерекшеліктер бар түркі мәдениеті болды, түркілердің бірегей мәдени ерекшеліктері Араб халифатының дамуы мен гүлденуіне елеулі үлес қосты. «Мұсылмандық Ренессанс» (Адам Мец) мәдениетінің өркениеттік әсері орта ғасырлардағы еуропалық мәдениеттің қалыптасуына игі ықпал етті.

Әдебиеттер тізімі

1 Тюркские народы: Энциклопедический справочник. Гл. ред. Б.Г. Аяган. – Алматы: ЗАО «Қазақ энциклопедиясы», 2004. – 384 с.

2 Григорьян А.Т., Рожанская М.М. Механика и астрономия на средневековом Востоке. – М.: Наука, 1980. – 200 с.

3 Мец Адам. Мусульманский Ренессанс – М.: Изд. ВиМ, 1996. – 544с.

4 Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусульманской культуры. – М.: Наука, 1981. – 227 с.

5 Хайруллаев М. Культурное наследие и история философской мысли. – Ташкент: Узбекистан, 1985. – 262 с.

6 Утраченное Просвещение. Золотой век Центральной Азии от Арабского завоевания до времени Тамерлана / Стивен Фредерик Старр. – Пер. с англ. – М: Альпина Паблшер, 2017. – 574 с.

7 Каган М.С. Введение в историю мировой культуры. Историкографический очерк, проблемы современной методологии. Закономерности культурогенеза, этапы развития культуры традиционного типа – от первобытности к Возрождению. Санкт-Петербург: ООО «Издательство «Петрополис», 2003. – 368 с.

8 Нарымбаева А.К. Туран – колыбель древних цивилизаций. – Алматы, 2009. – 688 с.

9 Фрээр Д. Д. Золотая ветвь. Исследование магии и религии / Д. Д. Фрээр. – М.: «Азбука-Аттикус», 1890. – 151 с.

10 Кызласов И. Формы осознания роли личности в древнетюркском обществе. // Государственность и Великая степь: Сборник материалов международной научной конференции. – Астана, 2006. – 224 с.

11 Сулейменов О.О. Тюрки в доистории. – Алматы: Атамура, 2002. – 320 с.

12 Тереза Сундт. The art of colour therapy. Искусство цветотерапии. The publication is supported by Home Art & Sales Services AG. – Zepter Group-Printed in Italy. – 2011. – 127 с.

13 Жетписбаева Б.А. Поэтика и семантика «Огуз-наме». – Евразия, 2005, № 6. – С. 119-131.

14 Крачковский И.Ю. Арабская культура в Испании. – Л.; 1937. – 32 с.

15 Куттыкадам С. Дао Алтая. – Алматы: Издательский дом «Библиотека Олжаса», 2013. – 368 с.

16 Умирьяев Б. Безвестные тюрки... Великие сыны Турана. Издание второе, дополненное и переработанное. – Алматы, 2013. – 290 с.

17 Касабек А., Касабек С. Искание истины (о природе национальной философии). – Алматы: Гылым, 1998. – 144 с.

18 Машкевич А.А. Диалог цивилизаций. Вчера. Сегодня. Завтра. – Алматы: Дом Печати Эдельвейс, 2007. – 220 с.

Transliteration

1 Tjurkskie narody: Jenciklopedicheskiy spravochnik [The Turkic peoples: An Encyclopedic reference book]. Gl. red. B.G. Ajagan. – Almaty: ЗАО «Қазақ jenciklopedijasy», 2004. – 384 s. (in Russ)
2 Grigor'jan A.T., Rozhanskaja M.M. Mehan-

ika i astronomija na srednevekovom Vostoke [Mechanics and astronomy in the medieval East]. – M.: Nauka, 1980. – 200 s. (in Russ)

3 Mec Adam. Musul'manskij Rennessans [Muslim Renaissance]. – M.: Izd. ViM, 1996. – 544 s. (in Russ)

4 Grjunebaum G. Je. Osnovnye cherty arabo-musul'manskoj kul'tury [The main features of Arab-Muslim culture]. – M.: Nauka, 1981. – 227 s. (in Russ)

5 Hajrullaev M. Kul'turnoe nasledie i istorija filosofskoj mysli [Cultural heritage and the history of philosophical thought]. – Tashkent: Uzbekistan, 1985. – 262 s. (in Russ)

6 Utrachennoe Prosveshhenie. Zolotoj vek Central'noj Azii ot Arabskogo zavoevanija do vremeni Tamerlana [The Golden Age of Central Asia from the Arab Conquest to the time of Tamerlane] / Stiven Frederik Starr. – Per. s angl. – M: Al'pina Publisher, 2017. – 574 c. (in Russ)

7 Kagan M.S. Vvedenie v istoriju mirovoj kul'tury. Istoriograficheskij ocherk, problemy sovremennoj metodologii. Zakonomernosti kul'turogeneza, jetapy razvitija kul'tury tradicionnogo tipa – ot pervobytnosti k Vozrozhdeniju [Introduction to the history of world culture. Historiographical essay, problems of modern methodology. The regularities of cultural genesis, the stages of development of a traditional type of culture – from primitiveness to Rebirth]. Sankt-Peterburg: OOO «Izdatel'stvo «Petropolis», 2003. – 368 s. (in Russ)

8 Narymbaeva A.K. Turan – kolybel' drevnih civilizacij [Turan is the cradle of ancient civilizations]. – Almaty, 2009. – 688 s. (in Russ)

9 Frjezer D. D. Zolotaja vetv'. Issledovanie magii i religii [The Golden Bough. The study of magic and religion] / D. D. Frjezer. – M.: «Azbu-ka-Attikus», 1890. – 151 s. (in Russ)

10 Kyzlasov I. Formy osoznanija roli lichnosti v drevnetjurkskom obshhestve [Forms of awareness of the role of personality in ancient Turkic society] // Gosudarstvennost' i Velikaja step': Sbornik materialov mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii. – Astana, 2006. – 224 s. (in Russ)

11 Sulejmenov O.O. Tjurki v doistorii [Turks in prehistory]. – Almaty: Atamura, 2002. – 320 s. (in Russ)

12 Tereza Sundt. The art of colour therapy. Iskusstvo cvetoterapii. The publication is supported by Home Art & Sales Services AG. – Zepter Group-Printed in Italy. – 2011. – 127 s. (in Russ)

13 Zhetpisbaeva B.A. Pojetika i semantika «Oguz-name» [Poetics and semantics of "Oguz-name"]. – Evrazija, 2005, № 6. – S.119-131. (in Russ)

14 Krachkovskij I.Ju. Arabskaja kul'tura v Ispanii [Arab culture in Spain]. – L., 1937. – 32 s. (in Russ)

15 Kuttykadam S. Dao Altaja [Dao of Altai]. – Almaty: Izdatel'skij dom «Biblioteka Olzhasa», 2013, 368 s. (in Russ)

16 Umir'jaev B. Bezvestnye tjurki... Velikie syny Turana. Izdanie vtoroe, dopolnennoe i pererabotannoe [Obscure Turks... The great sons of Turan. The second edition, supplemented and revised]. – Almaty, 2013. – 290 s. (in Russ)

17 Kasabek A., Kasabek S. Iskanie istiny (o prirode nacional'noj filosofii) [The Search for Truth (about the nature of national philosophy)]. – Almaty: Gylym, 1998. – 144 s. (in Russ)

18 Mashkevich A.A. Dialog civilizacij. Vchera. Segodnja. Zavtra [Dialogue of civilizations. Yesterday. Today. Tomorrow]. – Almaty: Dom Pechati Jedel'vejs, 2007. – 220 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

<i>Раймбек Бақытжанұлы Зейнуллин</i>	докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, zeinullin_96@mail.ru
<i>Динара Мұхтарқызы Жаңабаева</i>	PhD, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Раймбек Бакытжанович Зейнуллин</i>	докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, zeinullin_96@mail.ru
<i>Динара Мухтаровна Жанабаева</i>	PhD, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан
<i>Raimbek Zeinullin</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, zeinullin_96@mail.ru
<i>Dinara Zhanabaeva</i>	PhD, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

МЕМЛЕКЕТТІҢ САЯСИ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАР САЯСАТЫ*

¹А. Сағиқызы, ²А.А. Ибраимова

АҢДАТПА

Қазақстанның саяси трансформациясы жағдайында жастар саясаты мәселесін көтеру құқықтық мемлекет пен азаматтық қоғамды қалыптастырудың үрдістерімен негізделіп отыр. Өйткені, бұл үрдістер жастардың саяси немқұрайлығы мен одан тысқары өмір сүру салтын реттемейінше іске асырылмайды. Қазақстандық жастардың саяси белсенділігі жүйесіз, оның үстіне олардың басым бөлігі саяси саладағы өзгерістерге немқұрайлы келеді. Оған қоса, қазіргі әлеуметтік желілерде кең таралған квазилиберализм құбылысы саяси жүйені тұрақсыздандырушы факторға айналып отыр. Осылардың барлығы мемлекет пен жастар арасындағы кері байланыстың орнап, дамуына кедергі келтіреді. Мұны реттеуші басты тетік, яғни мемлекеттік жастар саясатының стратегиялық маңыздылығы өте жоғары. Авторлар оның әлеуметтік-экономикалық бағдарлығынан бөлек идеологиялық концептілерін дамыту тұжырымдамасын алға шығарып отыр. Сонымен қатар, жастар ортасындағы идеологиялық жұмыстарды жүргізудегі әлеуметтік желілердің орны қаншалықты маңызды екені аталып өтіледі.

Түйін сөздер: жастар, жастар саясаты, саяси мәдениет, саяси белсенділік, құндылықтық бағдарлар, идеология, әлеуметтік желілер.

* Бұл мақала ҚР БҒМ ҒК қаржыландыру аясында әзірленді (Грант №BR10965263: «Қазақстандық қоғамның әлеуметтік жаңғыруы: идеялық-дүниетанымдық негіздемелер, концептуалды үлгілер, әлеуметтік-мәдени үрдістер, әлеуметтік-саяси технологиялар»).

^{1,2}Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Ибраимова А.А.
assem.kokusheva@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:

А. Сағиқызы,
А.А. Ибраимова.
Мемлекеттің саяси трансформациясы жағдайындағы қазақстандық жастар саясаты // Адам әлемі. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 93-101.

Молодежная политика Казахстана в условиях политической трансформации государства

Аннотация. В условиях политической трансформации Казахстана вопрос молодежной политики обосновывается тенденциями формирования правового государства и гражданского общества. Дело в том, что эти тенденции не возможны без регулирования политической пассивности и аполитичности молодежи. Необходимо отметить, что политическая активность казахстанской молодежи бессистемна, к тому же большая их часть безразлична к изменениям в политической сфере. Кроме того, широко распространенное в современных социальных сетях явление квазилиберализма становится дестабилизирующим фактором политической системы. Все это препятствует установлению и развитию обратной связи между государством и молодежью. В этой связи стратегическая значимость государственной молодежной политики как главного регулирующего механизма взаимоотношений государства и молодежи очень высока. Авторы выдвигают концепцию развития идеологических концеп-

тов, помимо ее социально-экономической направленности. Также отмечается, насколько важно место социальных сетей в проведении идеологической работы в молодежной среде.

Ключевые слова: молодежь, молодежная политика, политическая культура, политическая активность, ценностные ориентации, идеология, социальные сети.

Youth Policy of Kazakhstan in the Conditions of the State Political Transformation

Abstract. In the context of the political transformation of Kazakhstan, the issue of youth policy is justified by the trends in the formation of the rule of law and civil society. The fact is that these trends are not possible without regulating the political passivity and apolitical youth. It should be noted that the political activity of Kazakh youth is haphazard, besides, most of them are indifferent to changes in the political sphere. In addition, the phenomenon of quasi-liberalism, widespread in modern social networks, is becoming a destabilizing factor in the political system. All this hinders the establishment and development of feedback between the state and youth. In this regard, the strategic importance of the state youth policy as the main regulatory mechanism of the relationship between the state and youth is very high. The authors put forward the concept of the development of ideological concepts, in addition to its socio-economic orientation. It is also noted how important the place of social networks is in carrying out ideological work among young people.

Key words: Youth, Youth Policy, Political Culture, Political Activity, Value Orientations, Ideology, Social Networks

Kіpіcne

Жастар кез-келген қоғамның құнды әлеуметтік категориясы болып табылады. Олардың құндылықтық бағдарлары мен ұстанымдары мемлекет пен қоғамның даму бағыты мен әлеуетін анықтайды. Олар сырттан келетін идеологиялық, әлеуметтік, психологиялық факторлардың әсерінен бір жағдайда қауіпті, деструктивті қаруға айналса, екінші жағдайда ел дамуының қозғаушы күші бола алады. Осы орайда жастарды зерттеудің қажеттілігі мемлекеттік жастар саясатының өзекті стратегиясы мен тактикасын қалыптастырумен байланысты болып отыр. Әдістемелік және ұйымдастырушылық тұрғыдан дұрыс құрылған жастар саясаты көптеген саяси институттар қызметінің тиімділігін жоғарылатып, жастар мен саяси жүйе арасындағы кері байланыстың орнауына септігін тигізеді.

Қазіргі таңда жастар мәселесі көптеген пәнаралық зерттеулердің объектісіне айналып отыр. Ғылыми қауымдастықтың ішінде ең жиі көтерілетін мәселелердің бірі – әлеуметтанулық әдістер арқылы жастардың діни, ұлттық және саяси бағдарларын зерттеу. Өйткені, соңғы онжылдықта жастардың ортасын-

да діни, ұлттық құндылықтар мен сол іспеттес көңіл-күйлер кеңінен таралып, олар бірітіндеп саяси бағдарларды қалыптастырушы факторға айналып келеді. Осындай жағдайдың аясында көптеген саяси күштер жастарды өздерінің мақсаттарын жүзеге асыруда тиімді құрал ретінде пайладаны. Осы іспетті, яғни саяси жүйе мен қоғамды тұрақсыздандыратын жайттарды болдырмас үшін жастар саясатын ғылыми және әдістемелік тұрғыдан зерделеудің қажеттілігі туындап отыр. Ол ең алдымен елімізде орын алған екі түрлі жағдаймен байланысты.

Біріншіден, осы жылдың қаңтар-лық оқиғалары жастардың ішінде қаншалықты әлі де толықтай зерделеніп, әлсіз және мықты тұстары анықталмаған топтары бар екенін көрсетті. Олардың арасында азаматтық борышын қорғағандар, деструктивті саяси күштердің етегінде кеткендер, тек көрермендік белсенділік танытқандар немесе ұрлап-тонау мақсатында шыққандар да болды. Бұл өз кезегінде осы категориялардың әрқайсысымен жүйелі, объективті қағидалар мен ғылыми әдістемелерге негізделген жұмыс жүргізу керектігін дәлелдеді.

Екіншіден, елімізде саяси жүйенің трансформациясымен байланысты

конституциялық және саяси реформалар бастау алып, қарқынды дамып келеді. Бұл реформалардың көздеген міндеттерінің бірі азаматтық қоғамды қалыптастыру, яғни халықтың партиципаторлық саяси мәдениетін орнықтыру болып табылады. Өзге әлеуметтік топтармен салыстырғанда жастар қоғамда болып жатқан үрдістерге тез кірісіп, етене араласып кетеді. Мәселе олардың аталмыш саяси өзгерістерді қабылдауында немесе оларды теріске шығарып, елемейтін болып отыр. Осы орайда, тарихи талдау арқылы өзге елдердің саяси трансформациясы жағдайындағы жастардың ұстанымдары мен әрекеттерін, сонымен қатар жастар саясатының соған байланысты бейімделіп, қызмет етуін зерттеу өзекті болып отыр.

Аталмыш зерттеу мақсатын іске асыру үшін келесі екі зерттеу сұрағына жауап беру керек:

Посткеңестік елдердің саяси трансформациясы жағдайында жастар ортасындағы үрдістер қандай болды және соған қатысты жастар саясаты қалай дамыды?

Жастар саясатын дамытудағы әлеуметтік желілердің рөлі қандай?

Осы екі сұрақтың айналасында өрбитін зерттеудің нәтижесінде жастар саясатының, оның елімізде және посткеңестік деңгейде қалыптасып, дамуына тарихи талдау жасалынып, және қазіргі замандағы үлгілері салыстырылатын болады. Кемшіліктері мен артықшылықтары, сонымен қатар мүмкіндіктері мен жалпы әлеуеті қарастырылатын болады.

Әдістеме

Зерттеу мақсатын жүзеге асыруда тарихи және компаративистік әдістер қолданылады, сонымен қатар «жастар саясаты» түсінігін қарастыруда құрылымдық-функционалдық әдіс пайдаланылады. Тарихи және компаративистік әдістердің көмегімен

КСРО құлдырағаннан кейін посткеңестік елдердегі саяси трансформацияның үрдістері талқыланып, соған орай әр елдегі жастар саясаты идеологиялық және институционалдық тұрғыдан қалай дамығаны анықталады. Сонымен қатар жастар саясатының демократиялық қоғамдарда, яғни Батыс Еуропа немесе АҚШ елдерінде қалай бастау алып, қай бағытта қызмет етіп келгендігі қарастырылатын болады.

Құрылымдық-функционалдық талдау өз кезегінде Қазақстандағы қазіргі жастар саясатының негізгі қағидаларын анықтап, ондағы жастардың идеологиялық және азаматтық тұрғыдан қалыптасуына, әлеуметтік және экономикалық белсенділігін қалыптастыратын немесе реттейтін тетіктердің бар-жоғын көрсетеді.

Негізгі бөлім

Кеңес Одағы жас ұрпақтың саяси және еңбектік тұрғыдан өсіп жетілуі бойынша егжей-тегжейіне дейін ойластырылған, жоспарлы және тиімді әдістерімен көрініс тапқан мемлекеттік жастар саясатымен танымал болатын. Азаматтарды әлеуметтендірудің қағидаларын ендіру, патриоттарды теңқұқықтық, ұлтаралық теңдік, бірдей мүмкіндіктер мен толеранттылық арқылы тәрбиелеп шығару «октябрат», «пионер», «комсомол» сияқты ірі және дамыған қоғамдық бастамалар арқылы іске асырылды [1]. Ал Кеңес Одағы ыдыраған соң оған тиесілі саяси режим мен жүйе құлдырап, идеология түбегейлі ауысты, сәйкесінше мұндай қоғамдық ұйымдар өз күшін жоя бастады. Өйткені, әрбір мемлекет егемендігін алған соң ұлттық, діни және ділдік тұрғыдан қайта жаңғыра бастады, сәйкесінше, ұлттық және мәдени ерекшеліктерге басымдық беріле бастады. Жастар ортасында да осы іспетті үрдістер белең алып, бұрындары саяси күші бар интернационализмнің орнын «ұлт», «тіл» және «ұлт тарихы» сияқты

ұғымдар алмастыра бастады. Яғни, посткеңестік мемлекеттердегі алғашқы саяси трансформациялар саяси ортада демократияландыру үрдістерімен жолдамаланса, жалпы қоғамдық деңгейде ұлттық тұрғыдан қайта жаңғыру үдерістеріне бағдарланды.

Бұл елдердегі саяси трансформацияның алғашқы үрдістері мемлекеттік және ұлттық құрылыс мәселелеріне бағытталды. Мәселен, жаңа тәуелсіз мемлекеттерде жеке ұлттық идеологияны құру мәселесі ел алдындағы өзекті міндеттердің бірі болып саналды. Идеологияның ұжымдастырушылық күші қаншалықты мықты болатынын түсінген мемлекет көшбасшылары оған стратегиялық мән бере бастады. Мүмкін олардың КСРО кезеңіндегі саяси атмосферада өсіп, тәрбие алғандары да әсер еткен шығар. Соның негізінде олар идеология мен үгіт-насихатты саяси мобилизациялаудың құралдары ретінде пайдалануды үйренді. Аталмыш жағдайда олардың бұл тәжірибесі мемлекеттік және ұлттық құрылыс үрдістерінде жақсы қолданылды. Өйткені, кейбір елдерде кеңестік идеологиялық-үгіт насихаттық мектепті жаңа жағдайларға бейімдеп, қайта тірілткендей болды. Осы елдерде сыртқы және ішкі саясатты негіздейтін консервативті-ұлттық, империялық және батыстық либералды ағымдар сияқты біршама идеологиялық конструкциялар сәтті қолданылған болатын [2].

Жалпы, посткеңестік мемлекеттердегі саяси трансформациялардың жүргізілу реті мен логикасы ұқсас болды, соның нәтижесінде жастар саясатының да қағидалары мен даму жолдары бір типтес болып келеді. Мәселен, Белоруссиядағы жастар саясаты 1992 жылдан бері бастау алып, елде «Беларусь Республикасындағы мемлекеттік жастар саясатының жалпы бастаулары туралы» заң қабылданған болатын. Осы заң бойынша 2007 жылға дейін жастардың жоғарғы шектік жасы 25

жасты құраса, кейін оған өзгерістер енгізіліп, нәтижесінде ол 31 жасқа дейін ұлғайды. 2009 жылдың желтоқсанында қабылданған жаңа заңға сәйкес Беларусь елінде тұрақты тұрып келе жатқан 14-31 жас аралығындағы шетел азаматтары да «жастар» категориясының құрамына кіретін болды. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, Беларусияның жастары жалпы халық санының 25% құрайды, олардың 80 % қалалық мекендерде өмір сүреді, солардың ішіндегі 40% елдің астанасында шоғырланған [1, 616].

Қырғызстанда 2009 жылдан бері «Мемлекеттік жастар саясатының негіздері туралы» атты жаңартылған заң қызмет етіп келеді, оған сәйкес жастар деп 14-28 жас аралығындағы азаматтар танылады. Қырғыз жастары қазіргі таңда халық санының 35% құрап отыр [3].

Өзбекстандағы да жастар саясаты 1991 жылдан бастау алып, ол «Өзбекстан Республикасындағы жастар саясатының негіздері туралы» атты заңмен бекітілген болатын. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, қазіргі таңда 30 жасқа дейінгі өзбек азаматтары жалпы халық санының 60% құрап отыр [4].

Айта кету керек, осы елдердің жастар саясаты институционалдық тұрғыдан бірдей қалыптасып, ортақ қағидалар негізінде жұмыс істеп келеді. Мәселен, әр мемлекет осы заңдардың негізінде жастар арасында азаматтық, құқықтық және саяси мәдениетті қалыптастыруды мақсат ретінде көздеп отыр. Дегенмен де, елдің әлеуметтік-экономикалық жағдайы, білім беру жүйесі нашар және жемқорлық мәселесі түбегейлі шешілмеген жағдайда жастардың арасында мұндай үрдістерді қалыптастыру мүмкін емес. Мысалға, Қырғызстанда саяси реформалар, әсіресе, президент және парламент депутаттарын сайлау әдетте ірі көтерілістермен жолдамаланады, ал олардың басты қатысушылары болып табылатын қырғыз жастары конвенционалды емес саяси әрекеттерімен

танылып отыр. Өзбекстанда кез-келген саяси реформалар вертикалды түрде, яғни қандай да болсын бастама жоғарыдан төменге қарай дамиды. Басқаша сөзбен айтқанда, халық, әсіресе жастар арасында қарқынды үгіттеледі. Мұндай жағдайда жастардың ортасында азаматтық және саяси белсенділіктің сапалы дамуы екіталай. Осындай үрдістерді ескере отырып, сол елдердегі жастар саясатының басты нысаны – ең алдымен саяси, құқықтық және азаматтық мәдениетті қалыптастыру емес, ал жас азаматтардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы, мәселелері және оларды шешу жолдары болып отыр.

Идеологиялық тұрғыдан бұл елдердегі жастар саясаты бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленбейді. Жастар саясатының үгіт-насихаттайтын ең басты идеологиялық тақырыптарының бірі – патриотизм. Сол ұғымның аясында қоғам консолидациясы, толеранттылық және әлеуметтік жауапкершілік түсініктері де қарастырылады.

Жастар саясатының қазақстандық үлгісіне келетін болсақ, онда оның нормативтік құқықтық базасы жоғарыда аталған посткеңестік елдермен ортақ екенін атап өту керек. Сәйкесінше, оны жүзеге асырудың тетіктері де ұқсас деген тұжырымға келуге болады. Негізі Қазақстанда жастар саясаты екі түрлі құжаттың аясында жүзеге асырылады. Олар – 2015 жылы қабылданған «Қазақстан Республикасындағы жастар саясаты туралы» заңы және «Қазақстан 2020: болашаққа апарар жол» атты мемлекеттік жастар саясатының концепциясы. 2015 жылға дейін болған жастар саясатының нормативтік базасы қазақстандық жастардың әлеуметтік-экономикалық бейімделуінің тетіктерін реттеуге бағдарланған болатын. 2004 жылы қабылданған мемлекеттік жастар саясаты туралы заңында әдетте жас кәсіпкерлерді қолдау, жастар мен жас отбасыларды баспанамен қамтамасыз ету, ауыл жастарының дамуы үшін

жағдай жасау, жалпы жұмыспен қамту сияқты міндеттер қойылған болатын. Бұл заңды жүзеге асыруда жастардың рухани, мәдени, білім беру және кәсіби тұрғыдан қалыптасу үшін әлеуметтік-экономикалық, құқықтық және ұйымдастырушылық шарттары мен кепілдерін іске асырудың тетіктері іске қосылған.

Аталмыш заңның ең алдымен жастар ортасындағы әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуге басымдық бергендігі қазіргі таңда өз жемісін беріп отыр. Мәселен, жастарды баспанамен қамтамасыз етуде мемлекет тарапынан көптеген іс-шаралар атқарылып келеді. Олардың ішінде кең таралғандары – «7-20-25» және «Алматы жастары» бағдарламалары. Алматы қаласында ел жастарының басым бөлігі шоғырланғандықтан, «Алматы жастары» бағдарламасының стратегиялық маңыздылығы бар. Білім беру және жұмыспен қамтуда «Серпін» бағдарламасының қосар үлесі зор. Ол сонымен қатар елдің солтүстік аймақтарында қазақтандыру саясатын іске асырып келетін кең ауқымды идеологиялық және демографиялық маңызы бар бастама болып табылады. Жастар ортасындағы кәсіпкерлікті қолдайтын «ДАМУ» мемлекеттік мекемесі, «Сәби» азамат-ық қоғамдастығы мен «Атамекен» кәсіпкерлер палатасы жастарға ауылшаруашылықпен айналысып қана қоймай, сонымен қатар отандық өндірісті дамытуға мүмкіндік беріп отыр. Республиканың әр өңірінде Жастар ресурстық орталығы қызмет атқарып, олар жұмыспен қамту, біліктілікті жоғарылату, материалдық көмек және психологиялық кеңес беру сияқты әртарапты қызмет түрлерін көрсетеді. Ол өз кезегінде 2015 жылғы заңға енгізілген Жастардың аймақтық форумы жастар саясатын іске асырудың тиімді құралы екенін дәлелдей түсті. Осылардың барлығы жастар үшін әлеуметтік лифт қызметін атқарып, қоғамдағы наразылық көңіл-күйлерді мен патерналистік мүдделердің

қарқындылығын төмендетіп отыр.

Дегенмен, посткеңестік деңгейде әртүрлі ұлт пен діндегі жастарды біріктіретін және олардың әлеуметтік-азаматтық жауапкершіліктерін қалыптастыратын бірде бір ортақ саяси идея қалыптасып, іске асырылмады. Ал Қазақстан халықтары Ассамблеясының қарамағында қызмет етіп келетін Жастар кеңесі жалпы қоғамдағы ұлттық, мәдени және әлеуметтік тұрғыдан өзекті мәселелерді жастар ортасында көтеріп, насихаттайтын ұйым болғанымен, оларды бір идея төңірегіне ұжымдастыра алатын саяси институт болып табылмайды. Яғни, жастар саясатында әр түрлі ұлт пен діндегі жастарды ұжымдастыратын, оларды қоғамға ортақтастыратын идеологиялық және саяси тетіктер қарастырылмаған. Ұжымдасудың әлеуметтік-экономикалық шарттары барлық жастар үшін бірдей болғанымен, олардың әрбір ұлттық және діни ортада әртүрліше түсініліп, әрқалай іске асырылатынын айта өту керек.

Сонымен қатар, жастар саясатының реттелуі тиіс маңызды тұстарының бірі – ол әлеуметтік және экономикалық тұрғыдан тұрақталмаған «маргиналдар» тобымен жұмыс жүргізу. Көп жағдайда маргиналдылық деп саяси, экономикалық, мәдени, діни және отбасы институттары сияқты әлеуметтік институттардан шеттетілетін жағдайды сипаттайтын теріс әлеуметтік құбылысты қарастырады. Қалыпты әлеуметтік ортадан шеттетілген және өзге қоғамдастықтарға ортақтаспаған адамдар қатты психологиялық күйзеліс жағдайында болады.

Американдық әлеуметтанушы Р.Парктың тұжырымдауынша, маргиналды адам дегеніміз түрлі топтардың етегінен ұстаған, осы топтардың арасындағы жанжалдық жағдайды бойына жинап, көрсететін адам болып табылады [5]. Мұндай сипаттамалар әдетте ауылды жерлерден ірі мегаполистерге көшіп келген жастар

ортасынан жиі байқалады. Мәселен, шынайы өмірде діни және ұлттық құндылықтар өзара тығыз байланысты, және оларды бір-бірінен ажырату мүмкін емес. Сәйкесінше, ұлттық сана-сезімнің жаңғыруы конфессиналды сана-сезімнің өсіп, дамуына әкеліп соқтырады. Ол өз кезегінде адамдардың діни практикаларға деген қызығушылығын оятады. Көптеген жастар өздерінің ұлттық және діни бірегейліктерінің өзара үйлеспей, қарама-қайшы жағдайда екенін аңғартып жатады. Ол сонымен қатар әлеуметтік және экономикалық теңсіздік және әділетсіздік мәселелерімен ушыға түседі. Осылардың барлығы жастардың ортасындағы деструктивті қозғалыстар мен әрекеттердің ықтималдылығын жоғарылата түседі. Сондықтан да мұндай категориядағы жастар мемлекеттік мекемелердің қатал бақылауында болуы керек. Бірақ, жастар саясатында осы типтес жастармен жұмыс істеудің нақты тетіктері көрсетілмеген және әлеуметтік-экономикалық бастамаларға басымдық беріліп, ал идеологиялық-ағартушылық шаралар ішінара ғана қозғалады.

Мұндай топтағы жастардың әрекеттері мен құндылықтық бағыт-бағдарын бақылап, қадағалауда әлеуметтік желілердің рөлі ерекше. Өйткені, қазіргі таңда жастардың басым бөлігі өздерінің негізгі уақытын интернет кеңістігінде өткізіп, өмірлерінде болып жатқан кезкелген өзгерістерді әлеуметтік желілерде жариялап отырады.

Егер әлеуметтік желілерді А. Маслоудың адам қажеттіліктерінің теориясы (1 – физиологиялық қажеттіліктер, 2 – қауіпсіздікке қатысты қажеттіліктер, 3 – белгілі бір әлеуметтік топқа ортақтасудың қажеттілігі, 4 – құрмет пен сыйластыққа деген қажеттіліктер, 5 – өзін-өзі көрсетіп, танытуға қатысты қажеттіліктер) аясында қарастыратын болсақ, онда олар адамның әлеуметтік топтарға ортақтасудың қажеттілігін қамтамасыз етеді [6]. Адамдардың басым бөлігі үшін

дәл осы қажеттілік жоғарғы шек болып табылады, ал әлеуметтік желілер оны қамтамасыз етудің ең оңай әдісі болып келеді. Әлеуметтік желілер адамдардың кез-келген бірегейлігін анықтаудың ең ұтымды құралы десек те болады.

Қазіргі таңда жастардың басым бөлігі бұқаралық мәдениеттің көзі болып табылатын теледидардан бас тарта отырып, интернет кеңістігіндегі ақпаратқа толықтай сенім артады. Дегенмен де, қазіргі жастар ортасындағы девианттық әрекеттер интернеттегі қауіп-қатерлерді бағаламай, толықтай түсіне алмаудың кесірінен орын алып отыр. Осы орайда, жалпы қоғамда, әсіресе, жастар ортасында квазилиберализм құбылысы белең алып келеді. Яғни, жастар үшін ақпараттың ең негізгі және сенімді көзі интернет пен әлеуметтік желілер болып табылады. Оның үстіне жастардың жас ерекшеліктері, наразылыққа бейім келуі, дүниетанымның полярлығы мен кез-келген әділетсіздікке сабырсыздық танытуы да қосыла береді. Жастар ортасындағы осы іспетті радикалды ұстанымды либералды қауымдастықтың сипаттамаларын келтіріп өтейік:

- Президент, премьер-министр, министрлер кабинеті, аймақ басшылары бастап отырған атқарушы биліктің қызметін жоққа шығарып, қабылдамау. Шенеуніктерді қабілетсіз деп бағалап, жемқорлық пен заңсыздықтарда кінәлау;

- Заң шығарушы және сот биліктерін сынау, оларды атқарушы билікке тәуелді деп кінәлау, аталмыш институттарды жемқорлыққа қатысты деп айыптау;

- Ішкі саяси және экономикалық жағдайды сынау, мемлекеттік бюджет дұрыс реттелмейді деп айыптау, реформалар мен өзгерістердің сапалығына күдіктену, жергілікті мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін жоққа шығару [7].

Осындай ұстанымдар мен саяси бағдарлар өз кезегінде қоғамдағы ради-

калды национализм мен діни исламдық радикализммен ұштасып келеді. Мұндай үрдістердің симбиозы әдетте саяси жүйені тұрақсыздандыратын жағдайларға әкеліп соқтырады. Мәселен, жастар арасында түрлі челленджер көбейіп, жақсы құндылықтармен қатар теріс ұстанымдар да үгіттеліп жатады. Осындай челленджердің құрамынан отбасыға, қоғамға және мемлекетке деген түрлі наразылық көңіл-күйлер де көрініс тауып жатады.

Соныменен, әлеуметтік желілер жастар ортасында білім мен біліктілікті арттыру, әлеуметтік жауапкершілік пен экономикалық әл-ауқаттылықты жоғарылатудың тиімді құралы болғанымен, көптеген провокаторлар мен экстремистік топтардың қолдарында бұқаралық сананы улаудың бірден бір әдісі болып табылады. Сондықтан да, жастардың виртуалды өмір салты мен интернет белсенділігі жастар саясатының негізгі нысандарының біріне айналуы керек. Мәселен, жастар саясаты туралы заңға виртуалды мәдениет пен әлеуметтік желілердегі жауапкершілік туралы дефинициялар енгізіліп, соларды реттеудегі өкілетті органның құзыры мен қызметі анықталып жазылуы тиіс.

Жалпы, әлеуметтік желілерде жастардың азаматтық, саяси белсенділігін бақылап, талдау жасау және соның негізінде реттеу шараларын жүргізу мемлекеттік жастар саясатын жаңа деңгейге шығаратын бастама бола алады. Ол өз кезегінде жастар саясатының идеологиялық қырын дамытып, оның институционалдық және заңдық күшін жоғарылатады.

Қорытынды

Қазақстандағы саяси жүйе трансформациясы саяси институттардың құрылымы мен қызметтерін өзгертіп қана қоймай, азаматтық секторда да біршама өзгерістердің орын алуына себепкер болып отыр. Осы орайда

жастардың қазіргі саяси мәдениетінің көрсеткіштері болып табылатын ұлттық, конфессионалды және әлеуметтік-экономикалық үрдістер конструктивті және деструктивті бағытта дамып келеді. Мәселен, жастар арасында квазилиберализм құбылысы кең таралып, ол саяси жүйені тұрақсыздандырушы факторлардың біріне айналып отыр. Осы жағдайларды ескере отырып, мемлекеттік жастар саясатын қайта қарастыру, оның құрамын әлеуметтік-экономикалық қағидалардан бөлек, идеологиялық тұрғыдан нығайтып, күшейту академиялық және сарапшылар қоғамдастықтарының алдындағы үлкен міндет болып табылады. Оның үстіне, интернет технологияларының қарқынды дамуының нәтижесінде жастардың ортасында виртуалды мәдениет пен бірегейлік мәселелері мемлекеттік жастар саясатын іске асырушы құзырлы органдардың қызметін күрделендіретін, сонымен қатар кеңейтіп, дамытатын тетіктердің бірі болып табылады.

Қазіргі таңда жастарды қоғамға ортақтандырушы кеңестік идеологиялық конструкцияларды («октябрыя», «пионер», «комсомол») қайта жаңғырту мүмкін емес, бірақ олардың орнын әлеуметтік желілер басып отыр. Өйткені, әлеуметтік желілер арқылы жастар мен мемлекет арасындағы кері байланысты қалыптастырып, институционалдық сенім деңгейін жоғарылатып, азаматтық құндылықтарды үгіттеп, саяси мәдениетті дамытуға болады. Ол өз кезегінде мемлекеттік жастар саясатын концептуалды тұрғыдан қайта қарастырып, оның әлеуметтік-экономикалық бағдарлығы мен идеологиялық басымдықтарын алмастыра отырып, немесе жүйелі түрде іске асыру керектігін білдіреді.

Әдебиеттер тізімі

1 Цюник Д.А. Молодежь и молодежная политика в постсоветских государствах. Про-

блемы постсоветского пространства. 2017; 4(1): с. 54-67.

2 Сафаева С. Постсоветская интеграция в контексте политической трансформации новых независимых государств. Центральная Азия и Кавказ. – 2007. - №5(53). – с.146-157.

3 Ысманова Р.З. Молодежь и государственная политика на сегодняшний день. Известия ВУЗов Кыргызстана. 2014;10:127-129.

4 Режабов Б.З., Комилов М.С., Ражабов Р.Р., Бобоев А.В. Опыт Узбекистана в сфере реализации молодежной политики. Наука и Мир. 2016; 5(33);28-30.

5 Park, R. E. (1928) Human migration and the marginal man. American Journal of Sociology, vol. 33, no. 6, pp. 881–893.

6 Маслоу А. Мотивация и личность/Перевод А.Татлыбаевой. – Спб.:Евразия,1999. – 351 с.

7 Горбунов Е.В. Механизмы противодействия влиянию контента сети интернет и социальных сетей на формирование радикальных политических и экстремистских взглядов в молодежной среде.- Екатеринбург, 2019. – с. 26.

Transliteration

1 Cyunik D.A. Molodezh' i molodezhnaya politika v postsovetskikh gosudarstvakh. Problemy postsovetskogo prostranstva. 2017;4(1):s. 54-67 (in Russ).

2 Safaeva S. Postsovetskaya integraciya v kontekste politicheskoy transformacii novyx nezaivisimyh gosudarstv. Central'naya Aziya i Kavkaz. – 2007. - №5(53). – s.146-157 (in Russ).

3 Ysmanova R.Z. Molodezh' i gosudarstvennaya politika na segodnyashnij den'. Izvestiya VUZov Kyrgyzstana. 2014;10:127-129 (in Russ).

4 Rezhaboev B.Z., Komilov M.S., Razhabov R.R., Boboev A.V. Opyt Uzbekistana v sfere realizacii molodezhnoj politiki. Nauka i Mir. 2016; 5(33);28-30. (in Russ).

5 Park, R. E. (1928) Human migration and the marginal man. American Journal of Sociology, vol. 33, no. 6, pp. 881–893.

6 Maslou A. Motivaciya i lichnost'/Perevod A.Tatlybaevoy.-Spb.:Evraziya,1999. – 351s (in Russ).

7 Gorbunov E.V. Mekhanizmy protivodejstviya vliyaniyu kontenta seti internet i social'nyh setej na formirovanie radikal'nyh politicheskikh i ekstremistskikh vzglyadov v molodezhnoj srede.- Ekaterinburg, 2019. – s.26. (in Russ).

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

<i>Аяжан Сағикызы</i>	Профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан
<i>Асем Аязбаевна Ибраимова</i>	Магистр социальных наук научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан
<i>Аяжан Сағиқызы</i>	Профессор, философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Асем Аязбаевна Ибраимова</i>	Әлеуметтік ғылымдар магистрі, ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Ayazhan Sagikyzy</i>	Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan
<i>Assem Ibraimova</i>	Master of Social Sciences, Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

ҰЛТ ҚҰРЫЛЫСЫ ПРОЦЕСІ: ТАРИХИ МАҢЫЗЫ МЕН МЫСАЛДАРЫ

¹ Д.С. Калиев, ² А. Вентсель

АҢДАТПА

Мақалада автор қазіргі қоғамдық-гуманитарлық ғылымдағы әлі де болса зерттеуді қажет ететін процестердің бірі – ұлт құрылысы мәселесін зерттейді. Атап айтқанда, бұл проблеманың қазіргі ғылымдағы зерттелу деңгейі мен оның өзектілігін айқындап, «ұлт құрылысы» ұғымының мән-мағынасын ашып көрсетеді. Оған қоса оның теориялық мәселелерін қарастырып, салыстырмалы талдаулар жасайды. Автор Қазақстанның ұлт құрылысы ерекшелігіне тоқталады. Сонымен қатар автор мақаланың негізгі бөлігінде әлемдік тәжірибедегі ұлт құрылысы процесінің тарихи мысалдарына шолу жасау арқылы, олардың негізгі ерекшеліктері мен сипатын, жалпы тенденциялары мен барысын қарастырады. Сондай-ақ ұлт құрылысы мәселесінің тарихи маңызын көрсетеді. Зерттеу нәтижесінде ұлттың ұлт болып қалыптасуы мемлекеттің белгілі бір мақсаттағы әрекеттерінің жиынтығымен жүзеге асырылатындығы байқалды. Посткеңестік елдердің ұлт құрылысында аумақ, жердің маңыздылығы анықталды. Автор зерттеу мәселесі бойынша келтірілген мәліметтерді өңдеу барысында салыстырмалы талдау жасау арқылы проблемаға тереңірек үңілуге мүмкіндік алды. Ал ұлт құрылысының тарихи мысалдарының ортақ тенденцияларын жалпылама әдісі арқылы қарастыра алды. Жұмыстың нәтижесінде алынған тұжырымдар мен қорытындылар Қазақстандағы ұлт құрылысына байланысты ғылыми жұмыстардың жазылуына және оны әрі қарай зерттелуіне септігін тигізеді.

Түйін сөздер: ұлт құрылысы, ұлт, тарихи мысал, тарихи маңызы, Геллнер, Б. Андерсон, теория.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Тарту университеті, Тарту, Эстония

Автор-корреспондент:
Калиев Д.С.
Dosekenty@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Д.С. Калиев,
А. Вентсель.
Ұлт құрылысы процесі:
тарихи маңызы мен
мысалдары // Адам әлемі. –
2022. – No. 2 (92).
– Б. 102-115.

Процесс нациестроительства: историческая значимость и примеры

Аннотация. В статье автор исследует проблему нациестроительства, которая считается одной из тех процессов, которые еще требуют изучения в современной общественно-гуманитарной науке. В частности, он определяет степень изученности проблемы в современной науке и ее актуальность, раскрывает смысл понятия «нациестроительство». Кроме того, рассматривает его теоретические проблемы и делает сравнительный анализ. Также автор в основной части статьи рассматривает их основные особенности и характер, общие тенденции и ход, путем обзора исторических примеров процесса нациестроительства в мировой практике. Автор исследовал особенности национального строительства Казахстана. Также показывает историческую значимость проблемы нациестроительства. В результате исследования было отмечено, что формирование нации как нации осуществляется совокупностью действий государства в определенных целях. Была определена важность территории и земли в нациестроительстве постсоветских стран. Автор получил возможность углубиться в про-

блему путем проведения сравнительного анализа в ходе обработки данных, приведенных по проблеме исследования. А с помощью обобщающего метода удалось выделить общие тенденции исторических примеров национального строительства. В конце статьи на основе полученных результатов автор предлагает собственные итоговые выводы. Результаты этой работы способствуют дальнейшим исследованиям и научным работам, связанным с нациестроительством в Казахстане.

Ключевые слова: нациестроительство, нация, исторический пример, историческая значимость, Геллнер, Б. Андерсон, теория.

The Nation-Building Process: Historical Significance and Examples

Abstract. In the article, the author explores the problem of nation-building, which is considered one of those processes that still require study in modern social and humanitarian science. In particular, the author determines the degree of study of the problem in modern science and its relevance, revealing the meaning of the concept of «nation-building». In addition, the researcher examines its theoretical problems and makes a comparative analysis. Also, in the main part of the article, the author examines their main features and nature, general trends and course, by reviewing historical examples of the nation-building process in world practice. The author investigated the peculiarities of the national construction of Kazakhstan. It also shows the historical significance of the problem of nation-building. As a result of the study, it was observed that the formation of a nation as a nation is carried out by a set of actions of the state for a certain purpose. The author investigated the peculiarities of the national construction of Kazakhstan. The author had the opportunity to delve deeper into the problem by performing a comparative analysis in the process of processing the data provided on the research problem. And by the method of generalization, he was able to distinguish the general trends of historical examples of nation-building. At the end of the article, based on the results obtained, the author offers his own final conclusions. The results of this work contribute to further research and scientific work related to nation-building in Kazakhstan.

Key words: Nation-Building, Nation, Historical Example, Historical Significance, Gellner, B. Anderson, Theory.

Кіріспе

Қазіргі қоғамдық және гуманитарлық ғылымдағы ең өткір мәселелердің біріне ұлт құрылысы процесінің проблемалық аспектілерін жатқызуға болады. Мақалада этнос, ұлт, ұлттық бірегейлік, ұлт құрылысының негізгі бағыттары примордиалистік, конструктивтік мәселелері қарастырылмайды. Ұлт құрылысы процесі, оның маңызы талданады.

Ұлт құрылысының тарихи мысалдарына талдау жасау арқылы прагматикалық болжамдар мен тұжырымдар жасау өте маңызды, өзекті мәселелердің бірі екені сөзсіз. Оның себебін бірнеше факторлармен түсіндіруге болады.

Ең алдымен аталған процестің өзіндік ерекшеліктері мен маңызының, сондай-ақ жүргізілу сипатының біржақты болмауына назар аударамыз. Себебі ұлт құрылысы процесінің мақсаты мен барысы, нәтижесі мен

салдары барлық тараптың мүдделеріне сай келе бермеуі мүмкін. Оған қоса ұлт құрылысына қатысты ұстанымдар мен оны идеологиялық, психологиялық, ментальдық, тағы да басқа тұрғыдан қабылдау ерекшеліктері де түрлі болуы ғажап емес. Ал субъективтілік пен объективтілік сипаттары бұл проблеманы одан әрі күрделендіре түседі.

Екіншіден, ұлт құрылысы мәселесі XX ғасырдың екінші жартысында әлемдік отарлық жүйе күйреген соң, әсіресе, КСРО ыдырап, көптеген мемлекеттер тәуелсіздіктерін алғаннан кейін бұл тақырып қайта бір «серпін» алғаны анық. КСРО құрамында болған елдердің ұлт құрылысында өзіндік ерекшеліктер бар. Бұрынғы отар елдер егемендіктеріне қол жеткізіп, кейбір мемлекеттерде ұлт құрылысы мәселесі «күн тәртібіне» шыққаны немесе қайта шыққаны белгілі. Сондықтан да аталған процесті қазіргі күні қайта қарау қажеттіліктері туындап отыр.

Үшіншіден, ұлт құрылысын қазіргі таңда жаңаша көзқарастар мен құндылықтар контекстінде қарастыру керек. Қоғамдық ғылымдар жүйесіндегі соңғы ғылыми парадигмалар мен концепциялар шеңберінде аталған процесті қарастыру арқылы біз оның негізгі мәні мен сипатын, маңызын басқаша қырынан байқаймыз. Оған тарихи баға беріп қана қоймай, прагматикалық тәжірибелер де ала аламыз.

Төртіншіден, ұлт құрылысы процесін зерттеу пәнаралық байланыста ғана толыққанды жүзеге асатынын ескеруіміз қажет. Әр түрлі ғылыми тәсілдер мен мәліметтерін келтіру арқылы ғана оның нағыз сипатын аша аламыз. Ал бұл өз кезегінде аталмыш зерттеу проблемасының өзектілігін одан әрі айқындай түседі.

Әлемде ұлт құрылысы процесс ретінде ешқашан аяқталған емес, этнос, ұлт, мемлекет мәселелері әрқашан сұрақ туындатқан өз шешімін таппаған десе болады. Қазақстанда азаматтық бірегейлік, ұлтшылдық, ұлттаралық конфликт салалары ең өзекті тақырыптарының бірі болып саналады. Ұлттық бірегейлік, ұлт құрылысы, азаматтық қоғам, этносаралық келісім, ұлттық құрылыс мәселелері зерттеу жүргізіп келе жатқан отандық ғалымдар Р.Қ. Қадыржанов [1], М.Ж.Сеңгірбай [2], Н.И. Айтымбетов [3], Ә.Н.Нысанбаев [4], В.Ю. Дунаев [5], С.Ш. Мұсатаев [6], Д. Құдайбергенова [7], Ә.Б. Асылтаева [8] т.б. еңбектерінде осы ұлт құрылысын зерттеуде ерекше үлес қосты. Сонымен қатар, Қазақстанның ұлт құрылысын қалыптастыруда тарихи аспектілерін қарастырған К.М. Байпақов [9], М.Қ. Қойгелдиев[10], Н.М. Масанов[11], Х.А. Арғынбаев[12] және тағы басқа ғалымдарды айтып өтсе болады.

Десе де, жоғарыда көрсетілген зерттеушілер ұлт құрылысы мәселесін тікелей зерттеу нысаны ретінде алмады. Ғылыми айналымда бар зерттеулер батыс тілдерінде, одан қалса орыс тілінде кеңірек қарастырылғанымен, қазақ тіліндегі ізденістерде өте кенже қалып келуде. Тіпті, қазақ тілді ғылыми еңбектерде аталған процестің атауының өзі жөнді бірізділікке салынбағанын байқауға болады. Ресми сөздіктерде ағылшын тілінде «Nation building» (орыс тіліндегі «Нациестроительство») деген

атаумен белгілі бұл процестің қазақша баламасын табу да қиын. Ал интернет желілеріндегі жекелеген қазақ тіліндегі ізденістерде «ұлт құраушылық», «ұлт құрылысы», «ұлт құрау» деген сияқты әр түрлі атаулармен кездесуде. Бұның бәрі мәселенің өзектілігін арттыра түседі. Сондықтан да бүгінгі таңда ұлт құрылысы мәселесін қарастырып, оған тарихи баға беру отандық ғылым үшін өте маңызды екені сөзсіз. Мақалада автор жалпы ұлт құрылысы туралы зерттеушілердің көзқарастарын, әр елдің тарихи кезеңдердегі ұлт құрылысы мәселелерін, сонымен қатар Қазақстанның ұлт құрылысындағы ерекшелігін сипаттайды.

Зерттеу әдіснамасы

Аталған тақырып бойынша зерттеу жүргізу барысында тақырыпты ашу мақсатында түрлі әдіс-тәсілдер кешені қолданылды. Ең алдымен ғылымилық принципті сақтай отырып, жүйелік әдіс қолданылды. Яғни, мәселенің қойылуы мен ұсынылуы белгілі бір логикалық байланыста жүзеге асырылды.

Оған қоса мәселенің зерттелу деңгейін қарастыруда ұлт құрылысы процесіне қатысты іргелі зерттеулер хронологиялық ретпен зерделенді. Бұл белгілі бір деңгейде осы проблемаға қатысты теориялық мәселелердің динамикалық өзгерісін айқындауға мүмкіндік берді. Дәл осы тәсіл ұлт құрылысына қатысты тарихи мысалдарға да қолданылды. Нәтижесінде проблеманың жүйелігі сақталды.

Сонымен қатар зерттеу мәселесі бойынша келтірілген мәліметтерді өңдеу барысында салыстырмалы талдау жасау проблемаға тереңірек үңілуге мүмкіндік берді. Ал жалпылама әдісі арқылы ұлт құрылысының тарихи мысалдарының ортақ тенденциялары ажыратылды.

Нәтижесінде зерттеудің негізгі бөлімінде келтірілген аргументтер мен фактілер ой елегінен өткізіліп, қорытынды тұжырымдар жасалынды.

Талқылау

Ұлт құрылысы мәселесіне қатысты ғылыми ойлардың алғашқы легіне 1882 жылы Париждегі Сарбоннада өткен конференцияда атақты фило-

соф ғалым Эрнест Ренан ұлт құрау мәселесіне қатысты жасаған баяндамасын атауға болады. «Ұлт дегеніміз не?» («What is nation?») атты еңбегінде автор тарихтағы ұлт құрау мысалдарына талдаулар жасады. Әсіресе, еуропалық ұлттардың құрылуындағы негізгі факторларды атап, бұл процестегі саяси ойлар мен идеологияның, тіл мен діннің, ортақ территория мен басқа да біріктіруші күш ретінде қарастырылатын факторларға тоқталып, нақты мысалдар келтірді. Осылайша ұлт құрылысының еуропалық үлгісінің басты ерекшелігін көрсетті. Оның ойынша, «ұлт құраудағы еуропалық тәжірибенің ең бірегей элементі ретінде нәсілдер, шығу тектері мен діндердің өзара араласуын атауға болады». Бұл жерде Эрнест Ренан еуропалықтардың өздері жаулап алған түрлі халықтардың діндерін қабылдап, олардың әйелдеріне үйленуін жарқын мысал ретінде көрсетеді [13, б. 41].

Дегенмен Эрнест Ренан ұлт құрылысы процесін барынша жан-жақты сипаттауға тырысқанымен, оның зерттеуінің теориялық негіздемесі жоқтың қасы екенін мойындауымыз керек. Ғалым тек аталған процестің ерекшеліктері мен тарихи мысалдарын көрсетумен ғана шектелгені белгілі. Қалай дегенмен де, аталған еңбек ұлт құрылысы процесін зерттеуге арналған еңбектердің жазылуына өзіндік септігін тигізгені сөзсіз.

Әлемдік ғылымда ұлт құрылысына қатысты тәжірибелер мен мысалдарды зерттеу мен оларға ғылыми сипатта әрі тарихи баға беру үрдісі ХХ ғасырдың екінші жартысында кеңінен етек алды. Ол көптеген зерттеушілердің назарын аудартып, ең бастысы, пәнаралық сипатта қарастырыла бастады. Аталған тақырып бойынша тарихшылар, саясаттанушылар мен әлеуметтанушылар, антропологтар мен басқа да гуманитарлық бағыттағы ғылым өкілдері кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізе бастады.

Солардың алғашқы қатарына атақты ағылшын философы әрі әлеуметтік антрополог ғалымы, Лондон экономика мектебі мен Кембридж университетінің профессоры Эрнест Андре Геллнерді жатқызуға толық негіз бар. Ол әлемдік ғылыми қауымдастықта ұлт феноменін кешенді түрде зерттеген ғалымдардың бірі. Оның ұлт пен ұлтшылдық туралы жүргізген

іргелі зерттеулері Будапешт қаласындағы Орталық Еуропа университеті жанынан Ұлтшылдықты зерттеу орталығын ашуға да себеп болған.

Геллнер өз зерттеулерінде ұлт құрылысы мәселесін де айналып өтпеген. Тіпті аталған проблема бойынша өзіндік теориясын ұсынды. Ол бойынша: «Екі адам бір-бірінің бір ұлтқа жататынын мойындаған жағдайда ғана олар бір ұлтқа жатады. Басқаша айтқанда, ұлтты адам құрайды; ұлттар – ол адамдардың сенімдері, құмарлықтары мен бейімділіктерінің жемісі» делінген [14, б. 35].

Сондай-ақ, Геллнердің айтуынша, ұлтшылдық сезімі ұлтты құрауға әкеледі. Бұл жерде ғалым «мәдениет» және «индустриализм» сияқты категориялар арқылы ойын түсіндіреді. Атап айтқанда, индустриализмнің алғашқы шағында әлі де болса азаматтардың басым бөлігі білімді болмай тұрғанда шағын мәдениеттердің тұтастай үлкен бір мәдениетке бірігулері ұлттың құралуына себепкер болды. Автор индустриализмнің жетістіктерін меңгерген, салыстырмалы түрде білімі мен мәдениеті жоғары адамдар тобы өздерін индустриализмге жаңа қадам басқандардан бірте-бірте алшақтай бастайтынын айтады. Осылайша сословиелік бөліністің орнына таптық құрылым келеді. Міне, осы таптың қалыптасуымен ұлт саяси тұрғыдан саналы әрі белсенді болады, яғни, өздерінің ұстанымдарын бір тілде жеткізеді.

Сонымен қатар Геллнер ұлт құраудың төменнен жоғары қарай жүретін механизмі туралы да айтады. Оның мәлімдеуінше, қоғамда салыстырмалы түрде білімі мен мәдениеті жоғарылардан жәбір көрген таптар өздерінің ұлтын құрауды ойластыра бастайды. Бұл жерден автордың осы ойы шеңберлік сипатта екенін аңғарамыз [15, б. 126].

Осы ретте айта кететіні, Геллнердің ұлт құрылысы бойынша ұсынған формуласына қарсы пікірлер де жоқ емес. Атап айтқанда, Геллнер алдымен экономикалық модернизация жүріп, ол өз кезегінде ұлт құрылысына әсер етеді деген болса, осы ұстанымға қарсы атақты ағылшындық ғалым Эрик Хобсбаум өз ойын білдірген. Оның ойын-

ша Геллнердің бұл марксистік теорияға негізделіп жасаған ұлтырымы әмбебап емес, ол барлық ұлт құрылысына қатысты мысалдарды түсіндіруге келмейді. Бұған жарқын мысал ретінде Э. Хобсбаум Балқан түбегі мен Ресейдегі ұлт құрылысы процестерін келтіріп, олардың механизмдерін зерттей отырып, аталған аймақтардағы ұлт құрылысы үрдістері Геллнер ұсынған сұлбаға қарама-қарсы жүргенін айтады: яғни алдымен экономикалық емес, ұлт құрылысы орын алған, ал экономикалық модернизация содан кейін ғана жүзеге асқан [16, б. 23].

Сондай-ақ, әлемдік ғылымда ұлт құрылысы мәселесіне қатысты іргелі теориялық зерттеулер жүргізген ғалымдардың тұжырымдарына талдау жасау барысында атақты ғалым Бенедикт Андерсонның ғылыми ізденістерін айналып өту мүмкін емес. Оның 1983 жылы жарық көрген атақты «Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism» еңбегінде автор қауымдастықтардың екі түрін көрсетеді. Ол бойынша, бірінші түрге шынайы, нақты қауымдастық жатады. Бұл дегеніміз, яғни, көзбен көріп, физикалық, географиялық тұрғыдан көре алатын қауымдастықты айтады. Мысалы, бұл категорияға ауылдық елдімекенде тұратын халықты ауылдық қауымдастық, қалалық жерлердегі қалалық қауымдастық сияқты нақты белгілерді атайды.

Ал екінші түрдегі қауымдастыққа – елестетілген қауымдастықтар жатады. Оған, мемлекет, ұлт сияқты қауымдастықтарды жатқызады. Яғни, мысалы алсақ, біз ешқашан Франция мен Англияны көре алмаймыз, біз тек ол мемлекеттерге қатысты белгілі бір атрибуттарды ғана көре аламыз да, өзіміздің елестету қабілетіміз арқылы сол мемлекеттерді көрген болып елестетеміз. Немесе дәл осындай мысалды ұлтқа да қатысты атауға болады. Яғни, белгілі бір ұлтты тікелей көре алмаймыз, тек біз ол ұлтқа қатысты белгілер мен ерекшеліктерді (ұлттық киімдер, ұлттық ойындар, т.б.) ойша құрап, сол арқылы ұлтты көре аламыз. Осылайша, Б. Андерсонның тұжырымдары бойынша, аталған категорияларды біз тек елестету арқылы, оларды қауымдастық ретінде көреміз [17].

Міне, осы ретте елестетілген қауымдастық пен ұлт құрылысының бір-бірімен сабақтас, өзара байланысты ұғым екенін байқаймыз. Сондықтан да, атақты ғалым Б. Андерсон ұлтты осы елестетілген қауымдастықтардың бірі ретінде қарап, ұлт құрылысы мәселесіне де қатысты қызықты ойларын келтіреді. Атап айтқанда, өзінің еңбегінің негізгі бөлігінде ғалым Еуропа мен Америкадағы XVIII—XIX ғасырлар тоғысындағы діни дағдарыс туралы айтып, оның орнына ұлт мәселесі алдыңғы қатарға шыққанын айтады. Осылайша ұлт ретіндегі елестетілген қауымдастықтар қалыптаса бастады. Бұл ретте, автордың айтуы бойынша, аталған үрдіске екі фактор үлкен әсер етті.

Бірінші фактор ретінде Б. Андерсон неміс теоретигі Вальтер Беньяминнің «Тарих философиясы туралы тезистеріне» сүйене отырып, уақытты қабылдау ерекшеліктерінің өзгергенін атаса, екіншісіне – баспа капитализмін жатқызады. Яғни, ғалымның айтуы бойынша, баспа ісінің дамуымен, кітап, газет-журналдардағы баспа тілінің қалыптасуымен, адамдар өздерін бір ұлтқа жатқызып, өздерінің бір-бірлеріне қатынастарын анықтай бастады. Бұның бәрі олардың елестету ерекшеліктерінен туындады. Сондықтан да Б. Андерсон ұлт құрылысы мәселесін осылай сипаттай келе, оның нақты анықтамасын тұжырымдап беруге тырысады. Ол бойынша, ұлт құрылысы адамдардың өздері елестету арқылы белгілі бір шектелген, біртекті және сонымен қатар тәуелсіз қауымдастық құрау процесі деп көрсетеді [18, б. 17].

Сонымен қатар ұлт құрылысы мәселесінің тарихи мысалдары американдық әлеуметтанушы Роджерс Брубейкердің де еңбектерінде көрініс табады. Р. Брубейкер өзінің ұлтшылдық пен патриоттық сезімдері туралы зерттеулерінде ұлт құрылысын да сипаттап, оның постколониялық елдердегі маңызын атап көрсетеді. Атап айтқанда, ғалым бұрынғы отар мемлекеттер өздерінің тәуелсіздіктерін алған соң құрамындағы діндері мен тілдері, түрлері мен ділдері бөлек халықтарды ұлт ретінде құрауы үшін аталған ұлттық саясатты жүргізетіні туралы айтады [19, б. 91].

Ал швейцариялық тарихшы Урс Аль-

терматт болса Еуропа елдеріндегі ұлт құрылысы процесінің сипаттап, оның түпкі тамырын XIX ғасырдың екінші жартысымен байланыстырады [20, б. 155-158].

Сондай-ақ, ұлт құрылысының теориялық мәселелері бойынша XXI ғасырдың бас кезінде жазылған іргелі еңбектерге Джордж Вашингтон университетінің жетекші саясаттанушы ғалымы Харрис Милонастың «The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities» және Колумбия университетінің ғалымы Андреас Виммердің «Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart» зерттеулерін атауға болады. Бұл аталған екі автор да өз еңбектерінде ұлт құрылысы процесіне қатысты өздерінің тұжырымдарын ұсынады.

Харрис Милонас өзінің еңбегінде I Дүниежүзілік соғыстан кейінгі Балқан түбегіндегі ұлт құрылысы процесін кешенді зерттеп, соның негізінде өзінің қорытынды тұжырымын жасайды. Ол бойынша, ұлт құрылысы дегеніміз мемлекеттің көпшілік бөлігін құрайтын топты құру процесі болып табылады [21, б. 17].

Ал Андреас Виммер болса, ол өзінің кітабында ұлт құрылысы мәселесін көбінесе мемлекет құрылысы ұғымымен байланыстырып, оның басты қозғаушы күшінің бірі ретінде ортақ тілді меңзейді. Яғни, ортақ тілдік ерекшеліктер арқылы адамдар тобы белгілі бір ұлтқа тиесілі болып, ұлтты құрайды. Ол кейіннен ұлттық бірегейлікті қалыптастыруға себепкер болады деген ойды айтады [22, б. 91-94].

Жоғарыда келтірілген еңбектердің барлығы ұлт құрылысы процесінің жалпы теориялық-методологиялық мәселелерін қарастырып, айшықты тұстарын айқындаса, оған қоса ұлт құрылысының аймақтық көріністері мен мысалдары арқылы оның ерекшеліктері мен сипатын ашуға тырысатын еңбектер де кездесетіні белгілі. Сондай-ақ ұлт құрылысы мәселесін тікелей зерттеу нысаны ретінде алмай, тек «ұлт», «ұлтшылдық», «ұлттық бірегейлік» сияқты мәселелер барысында қарастырған зерттеушілер де бар. Бұл ойымызға мысал ретінде К. Калхун [23], Дж. Комарофф [24], М. Хрох [25], Ю. Хаббермас [26], Э. Хобсбаум [27], О. Бауэр [28], К. Вердери [29] сияқты ғалымдардың еңбектерін келтіруге болады.

Осылайша, осы аталған зерттеулерді қарастыра келе, олардың ойларының алуан түрлігіне мән береміз. Оған қоса, барлық дерлік ғалымдар мысал ретінде батыстық ұлт құрылысы процесін қарастырғанын естен шығармауымыз керек. Сондықтан бұл белгілі бір деңгейде еуроцентристік көзқараста қалыптасқан ойлар деген ұстанымды жоққа шығармаймыз. Алайда, солай бола тұра бұл теориялық тұжырымдардың ұлт құрылысы мәселесі бойынша іргелі еңбектер екені сөзсіз.

Зерттеу нәтижелері

Жалпы ұлт құрылысы өте күрделі әрі өзекті мәселелердің бірі. Оның анықтамасына сай, ұлт құрылысы мемлекеттік ресурстарды пайдалана отырып, оның тікелей араласуымен ұлттық бірегейлікті құрау мен құрылымдау үрдісі болып табылады. Демек, ұлттың ұлт болып қалыптасуы мемлекеттің белгілі бір мақсаттағы әрекеттерінің жиынтығымен жүзеге асырылады.

Атап айтқанда, мемлекет белгілі бір адамдар тобын ұлт ретінде біріктіру үшін көптеген әдіс-тәсілдер мен құралдарды пайдаланады. Қазіргі заманғы мемлекетпен байланысты үдерістер, әкімшілік орталықтандыру, статистикалық деректерді жинау, салық салу, тілдік стандарттау, орталықтандырылған білім беру жүйелері, әскери және күштік құрылымдар ұлтты құру немесе өзгерту мүмкін. Ұлттық символдар ретінде қарастырылатын ұлттық әнұран, ту, ойындар мен салт-дәстүрлер, мейрамдар мен халық ауыз әдебиет материалдарын құрау ұлт құрылысына жатады. Оған қоса білім беру мен әскери борыш өтеу арқылы, халық санағын жүргізу мен ұлттық мейрамдарды құру, сондай-ақ ұлттық ерекшеліктерді насихаттау арқылы мемлекет тарапынан ұлт құрылысы процесі жүзеге асырылуы мүмкін.

Тарихтан білетініміздей, әлемдік тәжірибеде ұлт құрылысы процесі орын алған оқиғалар жеткілікті. Осы тарихи мысалдарды талдап, оларға ғылыми тұрғыдан баға беру қазіргі кезде өте өзекті. Содықтан да төменде осы аталған процеске қатысты әлемдік тәжірибелерге талдау жасаймыз.

Жалпы ұлт құрылысының әлемдік тарихта мысалдарының жеткілікті екені

сөзсіз. Бұл әсіресе XIX-XX ғасырлардағы еуропалық елдердің тарихтарында жарқын көрініс табады. Осыған байланысты ұлттық мемлекеттердің қалыптасуы мен дамуына байланысты зерттеулер жүргізген атақты американдық тарихи әлеуметтанушы Чарльз Тилли: «барлық дерлік еуропалық елдер ақыры соңында өздерінің халықтарын біртектілендіруге бағытталған қадамдар жасады: олар мемлекеттік дінді қабылдады, азшыл топтарды жойды..., ұлттық тілді қалыптастырды, ең соңында бұқаралық қоғамдық үйретулерді ұйымдастырды» деп ойын айтты [30, б. 75-78]. Атақты британдық тарихшы Эрик Хобсбаум да осы кезеңдерге қатысты алдыңғы пікірге ұқсас ой айтып, «елді басқарушылар мен ақсүйектер өздерінің ресми және мәдени тілін қоғамдық білім беру мен басқа да әкімшіліктік механизмдер арқылы мемлекеттің қолданыстағы нақты тіліне айналдыруға барынша тырысып бақты» деп ойын айтқан болатын [31, б. 151]. Бір қызығы, осы аталған шараларды еуропалық елдер ішкі саясатында жүзеге асыруға тырысқандарымен, олар өздерінің отарларында бұл саясаттарын мүлдем қолға алмады [32].

Сонымен ұлт құрылысының тарихи көріністеріне талдаулар жасағанда, бірінші кезекте, ойымызға бірден еуропалық елдердің тарихындағы мысалдар келеді. Әсіресе, бұл XIX ғасырдағы Франция мен Италияда орын алған ұлт құрылысы процестері ерекше назар аудартады.

Алдымен Франциядағы жағдайды алып қарайық. XVIII ғасырдың аяғында Францияның халқы тілдік тұрғыдан әр түрлі тілдерде сөйледі: ел ішінде түрлі тілдер мен диалекттер қолданылды. Ал француз тілінде сөйлейтін француздардың саны өте аз болды. Э. Хобсбаумның мәліметінше, Француз буржуазиялық революция кезінде француздардың тек 12-13 %-ы ғана француз тілінде сөйледі. Балалардың жартысынан көбі үшін француз тілі шетел тілі іспеттес болды. Сондықтан жағдайды оңалтпаса болмайтын болды. Бұл, тіпті, мемлекеттікке төнген қауіп ретінде қарастырылды. Осылайша, «француз азаматын», «француз ұлтын» қалыптастыру үшін мемлекеттің араласуы керек болды. Сол мақсатта білім беру жүйесін мемлекеттің бақылауына

өткізіп, бастауыш мектепте білім алуды жалпыға міндетті қылды; мектеп пен діни қызметтерде, әкімшілік басқаруда «ұлттық» тілден басқа тілдерге шектеу қойылды; міндетті әскери қызмет енгізіп, елдің түкпір-түкпіріндегі азаматтардың өзара сіңісіп кетуіне жағдайлар жасады; жолдар мен теміржолдар желілерін жақсартты. Осылайша, біртұтас француз халқының, француз ұлтының құрылуына байланысты шараларды атқарды.

Ал XIX ғасырдағы Италиядағы ұлт құрылысы мәселесі де ерекше қызығушылық тудыртады. Себебі 1860-жылдары Италияның халқы француздар тәрізді әр түрлі диалекттерде сөйледі. Британдық атақты зерттеуші Кристофер Дагганның мәліметінше, бұл кезде италиян тілінде сөйлейтін халықтың үлес салмағы шамамен 10 %-ды ғана құрады [33, б. 289]. Міне, осы кезде Италияның бірігуіне ат салысушы мемлекеттік қайратке Массимо д'Адзельо өзінің атақты «Біз Италияны құрдық, енді италиялықтарды құруымыз қажет» деген қанатты сөзін айтқан болатын [34, б. 101]. Осылайша, италиялық билік те ұлт құрылысы мәселесіне белсенді кірісіп, түрлі реформалар жасауға тырысады. Франция сияқты бұл елде де тіл саясатына қатты көңіл бөлінеді. Италияндық тілдің көптеген диалекттерінің ішінен тоскандық диалект таңдалынып алынады да, тілдік жүйе бірізділікке салына бастайды.

Ал осы атқарылған шаралардың ішіндегі ең сәтті жүзеге асырылғаны әскери реформалар болғаны сөзсіз. Себебі жалпыға бірдей әскери міндеттілік енгізу арқылы италиялық әскерді қалыптастыра бастады, ал ол өз кезегінде, италиялықтарды құруға жол ашты. Осыған мысал ретінде атақты қолбасшы Джузеппе Гарибальдидің досы Джузеппе Герцонидің 1879 жылы конференцияда сөйлеген сөзін келтіруге болады. Ол бойынша, Герцони: «Италияны құру арқылы, біздің әскер италиялықтарды құрайды» деп мәлімдеген [33, б. 283]. Сондықтан да болар, италиялықтарды құруда әскердің рөлі ерекше болды. Италияның бір бұрышынан әскерге алынған азамат әдейі елдің басқа бір жағына жіберіліп, өзара араласу болдырды. Осылайша құрылған әскери бөлімшелер түрлі

аймақтардан келгендерден құралды. Бұл италиялық ұлт құрылысын барынша тездетті.

Осылайша, осы жоғарыда аталған екі мысалдан көріп тұрғанымыздай, француздардың ұлт ретінде құралуына бастауыш мектеп мәселесі мен тіл саясаты басты фактор болса, италиялықтардың бірігуінде тілмен қоса әскери қызметке байланысты міндеттілік үлкен рөл атқарды. Сонымен қатар осы XIX ғасырдың екінші жартысында басқа да еуропалық мемлекеттерде ұлт құрылысы процесінің орын алғанын білеміз. Олардың бірігуінің факторлары әр түрлі болды. Осыған байланысты Эрнест Ренан 1882 жылы Сорбоннада сөйлеген сөзінде Голландия, Швейцария, Бельгия сияқты мемлекеттерде ұлт құрылысы қалай жүргенін айтып, олардың жекелеген провинцияларының өздерінің тікелей ниет білдіруінен ұлт ретінде олар қалыптасты деген ойды айтады. Бір қызығы, аталған мемлекеттердегі ұлттар өздерінің тілдік айырмашылықтарына қарамастан ұлт ретінде құралса, оларға қарағанда тілдік немесе басқа ерекшеліктері бойынша біртекті болып келетін Австрия, Парма, Ганновер халықтары ұлт ретінде құралмай жатқаны туралы ойын білдіреді [13, б. 44].

Сонымен қатар ұлт құрылысы процесі XX ғасырда да жалғасын тапты. Әсіресе, XX ғасырдың бірінші жартысында бұл үрдіс кеңінен етек алды. Бұл кезде ұлт құрылысы көбінесе қандай да бір идеологиялық жүйе шеңберінде және әлемдік диктаторлардың тікелей ұйытқы болуымен жүзеге асырылды. Екінші жағынан, ол диктаторлық жүйелердегі ұлт құрылысы мемлекет ішіндегі басқа да этностардың мүдделерін шектеу арқылы жүріп жатты. Бұған мысал ретінде коммунистік КСРО-дағы, нацистік Германия мен Мао Цзедун басқарған Қытайдағы және Франко басқарған Испаниядағы үрдістерді атауға болады.

Ресей империясының орнына келген большевиктер «орыстандыру» сияқты кешенді шараларды қамтитын саясатты жүргізу арқылы ұлт құрылысын жүргізді. Бұл XIX ғасырлардағы еуропалық тәжірибелерге қарағанда күштеп жүзеге асыру сипатына әлдеқайда көбірек

ие болды. Ал нацистік Германия ұлт құрылысы процесіне басты фактор ретінде өздерінің «нәсілдік тазалығын» алға тартты. Қытай ханьдік қатаң тәртіптегі баспа, кітап, газет-журналдарда қатаң тілдік саясат жүргізу арқылы халықты біртекті қылды. Ал Франко бастаған испаниялық билік елдің ішіндегі каталондық және баск мұғалімдерін қуғындау арқылы, мектептерде тек испан тілінде ғана оқытты. Мемлекет ішінде бір елде бір ғана ұлт болу керек деген ұстаным болып, Испанияда да КСРО мен Қытай, Германиядағыдай ұлт құрылысы күшпен жүзеге асырылды.

Кейіннен XX ғасырдың екінші жартысында әлемдік отарлау жүйесі күйреп, бұрынғы отар елдер ендігі жерде өздерінің тәуелсіздіктерін жариялап, егеменді ел бола бастаған соң олар осы ұлт құрылысы саясатымен бетпе-бет келгендері бар. Әсіресе XX ғасырдың 60-жылдары Африка елдері өз ішінде ұлт құрау қажеттіліктеріне тап болды. Сол уақыттан басталған бұл процестер кейбір африкалық елдерде әлі күнге дейін жалғасып жатыр деуге де болады.

Осындай жалғасып жатқан ұлт құрылысы процестеріне бұрынғы кеңестік елдердегі үрдістерді де жатқызсақ қателеспейміз. Бұл елдерде кеңестік империяның шырмауынан шығып, өздерінің ішкі саясатында түрлі этносаяси мәселелерге тап болады. Сондықтан да ұлт құрылысы саясаты кейбір ТМД елдерінде, соның ішінде Орталық Азия елдерінде түрлі формада көрініс табуады.

Орталық Азияның жаңа тәуелсіз мемлекеттері қазіргі уақытта өзара байланысты екі майданда (сыртқы саясатта және ішкі саясатта) өзінің мемлекеттілік заңдылығын нығайту мүддесінде өз ұлт құрылысын жасайды. Алдымен барлық мемлекеттер сияқты, посткеңестік елдер сыртқы легитимділікке ұмтыла білді. Бұл әр елдің қазіргі аумағының бірден-бір қожайын иегері ретінде аумақтық ұлт меншігіне алу үрдісінен байқауға болады. «Ұлттық» (национализм) теоретиктері ұлттық аумақтың мемлекеттік құрылыс үшін маңыздылығын бірнеше рет атап өтті [35]. Аумақты ұлттың меншігіне айналдыру билік тарапынан басталады, бірақ уақыт өте келе ол ұжымдық сананың бір бөлігіне айналады. Ұлт

құрылысын қалыптастыруда ұлттық мемлекеттің аумағын анықтайтын шекаралар идеясы ғана емес, сонымен қатар тарихи жады бар географиялық ландшафт маңызды рөл атқарады [35]. Ұлттық мемлекеттерде ландшафт көбінесе ұжымдық сәйкестіліктің элементіне айналады, ал ұлттық территория мен топ-понимдер саяси және идеологиялық өлшемдерге ие болады. Белгілі бір ұлттың этносоциі үстемдігін қалыптастыру «бөтен» халықтың саяси семантикасын өзгертіп, жекешелендірумен жүреді этноұлттық топтардың өз территориясын ұлттандырудың үш әдісін анықтайды:

1) Бұрыннан қалыптасқан қоғамдық жадтан бас тарту.

2) Оны сақтау.

3) Бұрыннан қалыптасқан жадты іріктеп жою.

КСРО құрамында болған тәуелсіз Орта Азия елдері сияқты Қазақстан мемлекет ретінде үшінші жолмен жүргені байқалады. Осылайша жаңа тәуелсіздік алған посткеңестік елдерде территорияны ұлттандыру немесе ұлттық территорияны қалыптастыру процесі жүргізілді.

Жалпы Орталық Азия халқының өз тарихнамасында шекара, аумақ, жердің қожайыны, иегері ретінде заңдастыру әрекетін, жерге деген көзқарасын ерекше екенін байқауға болады. Түрікменстандағы жылқының орны, Қырғызстанда Ыстықкөл, Өзбекстан рәміздерінің бірі ретінде мақта, Тәжікстандағы таулар, Қазақстанның шексіз даласы – осының барлығы Орта Азиялық ұлттығының жекелеген түрлерінің көркем бейнесі табылады. «Орталық Азия мемлекеттері үшін территория, жер, аумақ – ұлт орналасқан кеңістік ғана емес, ұлттық символдың, шабыттың негізгі байлық көзі. Оған ландшафт, климат, флора және фауна – барлығы жатады» [36]. Аумақ - ұлтты өз өлкесінің табиғатымен байланыстырады және адамдарға өз үйінде, ата-бабаларының жерінде, олар дүниеге келген және оларға тиесілі жерде өмір сүру сезімін береді.

Орта Азиялық посткеңестік елдер өздерінің тәуелсіздігін алысымен жаңадан ұлттық және мемлекеттік құрылысты қалыптастыруда кеңестік символдарды жаппай жоюмен айналысты. Посткеңестік елдер қалалар мен

көшелердің атын өзгертуден бастады. Коммунистік қоғам қайраткерлерінің есімдері бірте-бірте алмастырыла бастады. «Қала атауы» қоғамның дүниетанымын қалыптастыруға бағытталған репрезентация жүйесі ретінде жұмыс істейді [37, б. 220]. Қаланың атауын өзгерту «Халықтың географиялық естелігін қайта қалыптастыруда биліктің қоғамдық жадты қайта жаңғыртуы» болып табылады [38, б. 328]. Қырғызстанның астанасы Бішкек қаласының бұрынғы атауы Фрунзе болған. Қырғызстан тәуелсіздік алысымен, қалаға бұрынғы XIX ғасырдағы өз атауын берді. Тәжікстанның ірі қаласы Худжандтың бұрынғы атауы Ленинабад еді. Қазақстанның астанасы Нұр-Сұлтан қаласының бұрынғы атауы Целиноград болатын. Бұл символдар ұлттар мен халықтың тарихи және ұлттық санасының қайта оянуына үлесін қосады.

Қазақстан ұлт құрылысында халықтың санасынан кеңестік қалдықтардан тазарту мақсатында кеңестік символдардан деидеологизациялаудан бастады. Қазақстандағы ұлт саясатының ерекшелігі ол елдің сыртқы және ішкі саясатқа, қоғамдық санаға байланысты екені байқалады. Ресми билік тарихты саяси және қоғамдық, экономикалық шешімнің кілті ретінде қарастырады. Қазақстанда тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап ұлт құрылысы мәселелері ел басшылығының ерекше бақылауында болды. Қазақ халқының ұлт құрылысында негізгі ұйытқысы болатыны айтылады. Ұлт құрылысында негізгі бағытты билік элиталары беріп отырды. Қазақстанда жалғыз ұлт құрылысын «Мемлекет» қана іске асыру керек деген түсінік қалыптасты. Бұл жерде «мемлекет» - ұлт құрылысының бағытын беретін билік элиталарын айтамыз. Ұлт құрылысындағы негізгі міндеткерлікті мемлекет алғанын, жаңадан тәуелсіз алған елдерден немесе тоталитарлық режимнен демократиялық режимге өткен мемлекеттерден байқауға болады.

Қорытынды

Осылайша, жоғарыда аталған аргументтер мен фактілерді ой елегінен өткізе келе, осы зерттеу мәселесі бойынша төмендегідей тұжырымдар жасауға болады.

Біріншіден, ұлт құрылысы мәселесі XIX ғасырдан бастап қазіргі күнге дейін әлем бойынша өзінің өзектілігін жоғалтпаған проблема. Оны зерттеу мен оған тарихи баға беру ғылыми тұрғыдан өте өткір мәселе. Оған қоса оны толыққанды зерттеу үшін пәнаралық байланыста ғана барынша жан-жақты зерттеуге болады. Әсіресе XX ғ. 90 жылдары өз тәуелсіздіктерін алған посткеңестік елдердің ұлт құрылысы мәселесін күрделендіре түседі.

Екіншіден, ұлт құрылысы мәселесіне қатысты әлемдік ғылымдағы іргелі теориялық зерттеулердің барлығы дерлік еуропацентристік көзқараста тұжырымдалғанымен, олардың құндылықтары мен ғылыми негіздемелерін жоққа шығара алмаймыз. Олар көбінесе әмбебап сипатта, яғни, жалпы әлемдегі ұлт құрылысына қатысты құбылыстарға дұрыс баға беруге қолданылады.

Үшіншіден, XIX ғасырдың орта шенінен басталған ұлт құрылысы саясатының мысалдарын талқылау арқылы оның, бір жағынан, өте күрделі екенін байқасақ, екінші жағынан, ол процестің сан алуан түрде жүзеге асырылатынын көреміз.

Әр елдің өзіндік ұлт құрылысы ерекшелігі болады. КСРО құрамында болған посткеңестік елдер үшін шекараларын заңдастыру, халықаралық аренада мемлекеттілігін дәлелдеу, кеңестік символдардың орнына мемлекет құраушы этностың символдарын қалыптастыру, тарихын қайта жазу маңызды болды.

Жер мен рух арасындағы байланыс Қазақстанның ұлт құрылысының негізі ретінде қарастырылады. Бұл интерпретация мемлекеттің автохтонды халқы – тарихи сабақтастықтың және ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі мемлекеттердің мұрагері ретінде көрсетеді. Осылайша «орасан зор» деп айтылған аумағымыз қасиетті ландшафт, ұлттың денесі ежелгі рухымен үйлесетінін көрсетеді. Ұлт құрылысында мемлекеттер өзіндік тарихнама қалыптастыруда, әсіресе көпұлтты қоғамда анағұрлым сақ және икемді болуға мәжбүр. Бұрынғы Кеңестік Орталық Азия мемлекеттері ұлт құрылысында этникалық топонимдерді пайдалануда гегемонистік тарихнамаға

және «этникалық ұлт» процесіне бейімділігі көрінеді. Сондықтан ұлт құрылысында мемлекет аумағында тұратын бүкіл халықты бір арнада болу өте күрделі іс. Демек, көп мәдениетті елдердің элиталары үшін қиын міндет тұр:

- Көпті, азды біртұтас ұлт құру.

- Бір елде тұратын этникалық топтарға бір-біріне деген өткен реніштер мен жеккөрушіліктерді ұмытып кетуге көмектесу.

Бұл тұжырым бойынша, көпұлтты мемлекеттер этностарға байланысты жүргізетін саясатын сақ, түрлі этностардың көзқарасын мойындап, мәселелерді ұшықтырмай, ренжітпей жасауына тура келеді.

Қазақстан қазақ тілді, орыс тілді қоғамды Кеңес үкіметінен мұра етіп алды. Сонымен қатар қазақтар арасында өз тілін жетік білмейтіндер бар еді. Осындай шарттарда Қазақстан үшін біріншіден алғаш тәуелсіздік алған жылдарда ұлт құрылысында қазақтар тарихнамада түбірлі «ұлт» және мемлекеттіліктің негізін құраушы ретінде дәлелдеу маңызды болды. Екіншіден этнотілдік қауымдастықтардың арасындағы балансты сақтауға тырысты. Бұл әсіресе тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында этникалық және тілдік қарама-қайшылықтарды шиеленістірмеуге мүмкіндік берді. Тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан ұлт құрылысында азаматтықтың инклюзивті моделін қабылдады. Оған сәйкес этносқа байланысты немесе қазақ тілін меңгеріп-меңгермегеніне қарамастан, Қазақстанда тұрып жатқан халықтың барлығына азаматтық автоматты түрде берілді. Эстония мен Латвия сияқты елдер кеңес кезеңінде келіп, қоныстанғандарға, азаматтық құқығын алуға айтарлықтай шектеулер қойды. Этникалық емес эстондықтар мен латыштар ұзақ және күрделі процедурасынан өтуі керек еді. Қазақстан мен Орталық Азияның басқа елдері азаматтығын шектейтін Балтық моделін ұстанбады. Тәуелсіздігін алған Қазақстан этносаралық татулық – саяси тұрақтылықтың кепілі ретінде өз ұлт құрылысын бекітті. Этностар арасындағы ынтымақтастықты халықаралық аренада, ішкі және сыртқы саясатта ұлттар достығының мызғымас үлгісі ретінде мақтаныш тұтты. Ұлттық

брендинг дискурсының бір бөлігі болды. Ресми билік этносаралық жанжалдар орын алған бұрынғы Кеңес елдеріне қарағанда, барлық этностық топтар бейбіт қатар өмір сүретін тұрақты және үйлесімді қоғам ретінде Қазақстанның имиджін белсенді түрде ілгерілетті.

Ұлт құрылысы мәселесі зерттелуі тиіс тақырып. Зерттеушілердің тұжырымдамаларын анализ жасау, әлемдік тәжірибедегі ұлт құрылысы, дамыған елдерде жүргізілген, бұрынғы отар болған елдердің ұлт құрылысын қарастырып, салыстырған абзал. Өйткені көп ұлтты елде «сәтті ұлт құрылысын» жүргізу терең зерттеуді, жоспарлауды қажет етеді.

Әдебиеттер тізімі:

1 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / Под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. – 168 с.

2 Senggirbay, M. Ethnic Identity of Kazakhstani Russians: The Dynamics of Change and the Place of Russia as a Kin State // Journal of Nationalism. – 2019. – № 13. – С. 67-89.

3 Айтымбетов Н.Ы. Ұлттық бірегейлік – Қазақстанның саяси мәдениетінің қалыптасу факторы. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация – Алматы, 2015. – 124 б.

4 Нысанбаев А., Машан М., Мурзалин Ж., Турегулов А. Эволюция политической системы Казахстана. – Алматы, 2011. – 533 с.

5 Дунаев В.Ю., Курганская В.Д. Экология культуры в национальных картинах мира. – Алматы, 2014. – 280 с.

6 Мұсатаев С.Ш. Қазақстандық жалпыұлттық идеяның азаматтық қоғам қалыптастырудағы рөлі // Саясат. – 2003. – №10. – 24-27 б.

7 Diana, T. Kudaibergenova The Use and Abuse of Postcolonial Discourses in Post-independent Kazakhstan // Europe-Asia Studies. – 2016. – №5. – P. 917-935

8 Асылтаева Э.Б. Қазақстан қоғамының демократизациялануы контекстіндегі азаматтық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2013. – 142 б.

9 Байпаков К.М. «Известия национальной академии наук Республики Казахстан». Концепция становления исторического сознания в Республике Казахстан и задачи от-

ечественной археологии. К подготовке 10-ти томной истории казахов и Казахстана. Алматы, 2014. – 226 с.

10 Қойгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.

11 Masanov, N., Karin, E., Chebotarev, A., & Natsuko, O. The Nationalities Question in Post-Soviet Kazakhstan. – 2015. – №51. – Jetro, Istitute of developingeconomies. <https://www.ide.go.jp/English/Publish/Reports/Mes/51.html>

12 Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов / Ред. кол. Е.М. Арын и р. – 2-ое изд., доп. – Астана: Алтын кітап, 2007. – С.242

13 Renan, E. What is a nation? In becoming national: A Reader, ed. G Eley, RG Suny, New York // Oxford Univ. Press. – 1882. – PP. 41–55.

14 Геллнер Э. Нации и национализм: Пер. с англ. / Ред. и послесл. И.И. Крупника. – М.: Прогресс, 1991. – 320 с.

15 Лях К.И. Функционалистская теория национализма Эрнеста Геллнера. Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики Тамбов // Грамота. – 2014. – № 11. – СС. 124-128.

16 Палат Мадхаван К. Наследие Эрика Хобсбаума // Идеи и идеалы. 2017. – №3 (33). – СС. 9-33.

17 Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. В. Николаева; вступ. ст. С. П. Баньковской. — М.: Кучково поле, 2016. — 416 с.

18 Anderson B. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism / London; New York: Verso, 2006. – 240 p.

19 Брубейкер Р. Именем нации: размышления о национализме и патриотизме / Мифы и заблуждения в изучении империи и национализма (сборник). М.: Новое издательство, 2010. – С. 90-129

20 Альтерматт У. Этнонационализм в Европе. – М., 2000. – 366 с.

21 Mylonas, Harris. The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities // New York: Cambridge University Press. – 2012. – p. 255.

22 Wimmer, Andreas. Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart, Lawrenceville // Princeton University Press. – 2017. – p. 375

23 Calhoun C. Social Theory and the Politics of Identity. – Blackwell, Oxford, UK, 1994. 350p.

24 Комарофф Дж. Национальность, этничность, современность: политика самосознания в конце XX века // Этничность и

власть в полиэтнических государствах / отв. ред. Тишков В.А. – М.: Наука, 1994. – С. 35–70

25 Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // *Нации и национализм*. – М.: Праксис, 2002. – С. 121–146.

26 Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства // *Нации и национализм*. – М.: Праксис, 2002. – С. 364–381.

27 Хобсбаум Э. Принцип этнической принадлежности и национализм в современной Европе // *Нации и национализм*. – М.: Праксис, 2002. С. 332–347.

28 Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия./ *Нации и национализм*. – М.: Праксис, 2002. – С. 52–121.

29 Вердери К. Куда идут «нация» и «национализм»? // *Нации и национализм*. – М.: Праксис, 2002. – С. 297–307.

30 Tilly, C. The formation of national states in Western Europe. – Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, – 1975. – p. 3-83

31 Hobsbawm, E.J. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press, 1990. – 205 p.

32 Michaopolous S., E. Papaioannou. The Long-Run Effects of the Scramble for Africa // *American Economic Review*. – 2012. -№(7). – p. 1802-1848

33 Duggan, C. The Force of Destiny: A History of Italy since 1796: Penguin Books, London, 2007. – 652 p.

34 Князева С.Е. Итальянский либерализм в эпоху Рисорджименто // *Новый исторический вестник*. – 2001. – №4. – сс. 99-108.

35 Smith A.D. When is a Nation // *Geopolitics*. – 2002. – №2(7). – P. 5-32.

36 Abashin, S. Nation-construction in post-Soviet Central Asia. Soviet and Post-Soviet Identities. M. Bassin, C. Kelly (eds.) // Cambridge University Press. – 2012. – P.150–168.

37 Palonen, E. The City Text in Post-Communist Budapest: Street Names, Memorials, and the Politics of Commemoration // *Geo Journal*. – 2008. – № 73(3). – P. 219-230

38 Azaryahu, M. The Power of Commemorative Street Names // *Environment and Planning D: Society and Space*. – 1996. – № 14(3). – P. 311-333.

Transliteration

1 Kadyrzhанov, R.K. Jetnokul'turnyj simbolizm i nacional'naja identichnost' Kazakhstana [Ethno-cultural symbolism and national

identity of Kazakhstan] / Pod obshh. red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty: Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies. KN MES RK, 2014. – pp. 168. (in Russ)

2 Senggirbay, M. Ethnic Identity of Kazakhstani Russians: The Dynamics of Change and the Place of Russia as a Kin State // *Journal of Nationalism*. – 2019. – № 13. – С. 67-89.

3 Aitymbetov N.Y. Ul'tyк biregejlik – Kazakhstannyn sajasi madenietinin kalyptasu factory. [National identity is a factor in the formation of the political culture of Kazakhstan]. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD), 2015. – pp. 124. (in Russ)

4 Nysanbaev A., Mashan M., Murzalin Zh., Turegulov A. Yevoljucija politicheskoy sistemy Kazakhstana [Evolution of the political system of Kazakhstan]. Almaty, 2011. – pp. 533. (in Russ)

5 Dunaev V.U., Kurganskaja V.D. Yekologija kul'tury v nacional'nyh kartinah mira [Ecology of culture in national pictures of the world]. Almaty, 2014. – pp. 280. (in Russ)

6 Musataev S.S. Kazakstandyk zhalpyul'tyк idejanyн azamatтык kogam kalyptastyrudagy roli [The role of Kazakhstan's national idea in the formation of civil society]. *Politics*, no 10, 2003. – pp. 24-27. (in Russ)

7 Diana, T. Kudaibergenova The Use and Abuse of Postcolonial Discourses in Post-independent Kazakhstan // *Europe-Asia Studies*. – 2016. – №5. – P. 917-935

8 Asyltaeva A.B. (Kazakhstan kogamynyn demokratizacijalanuy konteksindegi azamatтык biregejliktin kalyptasu erekshelikteri [Features of the formation of civic identity in the context of the democratization of Kazakhstan's society] Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Almaty, 2013. – pp. 142. (in Russ)

9 Bajpakov K.M. «Izvestija nacional'noj akademii nauk Respubliki Kazakhstan». Konceptija stanovlenija istoricheskogo soznaniya v Respublike Kazakhstan i zadachi otechestvennoj arheologii [“Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan”. The concept of the formation of historical consciousness in the Republic of Kazakhstan and the tasks of national archeology]. To prepare a 10-volume history of the Kazakhs and Kazakhstan. Almaty, 2014. – pp. 226. (in Russ)

10 Koigeldiev M.K. Stalinizm i represii v Kazakhstane 1920-1940-h godov [Stalinism and repression in Kazakhstan in the years 1920-1940]. Almaty, 2009. – pp. 448. (in Russ)

11 Masanov, N., Karin, E., Chebotarev, A., & Natsuko, O. The Nationalities Question in Post-Soviet Kazakhstan. – 2015. -№51. – Jetro, Istitute of developing economies. <https://www.>

ide.go.jp/English/Publish/Reports/Mes/51.html

12 Argynbaev H.A. Istoriko-kul'turnye svyazi russkogo i kazahskogo narodov [Historical and cultural relations of the Russian and Kazakh peoples] Aryn, Astana, Altyn kitap, 2007. - pp. 242. (in Russ)

13 Renan, E. What is a nation? In becoming national: A Reader, ed. G Eley, RG Suny, New York // Oxford Univ. Press. - 1882. - PP. 41-55.

14 Gellner E. Natsii i natsionalizm [Nations and nationalism]: Per. s angl. / Red. i poslesl. I.I. Krupnika. - M.: Progress, 1991. - 320 s. (in Russ)

15 Lyakh K.I. Funktsionalistskaya teoriya natsionalizma Ernesta Gellnera [Ernest Gellner's functionalist theory of nationalism]. Istoricheskiye, filosofskiy, politicheskoye i yuridicheskoye nauki, kul'turologiya i iskusstvovedeniye. Voprosy teorii i praktiki Tambov: Gramota, 2014. - № 11 (49): v 2-kh ch. CH. I. ss. 124-128. (in Russ)

16 Palat Madkhavan K. Naslediye Erika Khobsbauma [Legacy of Eric Hobsbawm] // Idei i idealy. 2017. - №3 (33). ss. 9-33 (in Russ)

17 Anderson B. Voobrazhayemyye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneni natsionalizma [Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism] / Per. s angl. V. Nikolayeva; vstup. st. S. P. Ban'kovskoy. — M.: Kuchkovo pole, 2016. — 416 s. (in Russ)

18 Anderson B. Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism / London; New York: Verso, 2006. - 240 p.

19 Brubeyker R. Imenem natsii: razmyshleniya o natsionalizme i patriotizme [In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism] / Mify i zabluzhdeniya v izuchenii imperii i natsionalizma (sbornik). M.: Novoye izdatel'stvo, 2010. - S. 90-129 (in Russ)

20 Altermatt U. Etnonatsionalizm v Yevrope. [Ethnonationalism in Europe] - M., 2000. - 366 s. (in Russ)

21 Mylonas, Harris. The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities // New York: Cambridge University Press. - 2012. - p. 255.

22 Wimmer, Andreas. Nation Building: Why Some Countries Come Together While Others Fall Apart, Lawrenceville // Princeton University Press. - 2017. - p. 375

23 Calhoun C. Social Theory and the Politics of Identity. - Blackwell, Oxford, UK, 1994. 350p.

24 Komaroff Dzh. Natsional'nost', etnichnost', sovremennost': politika samosoznaniya v kontse XX veka [Nationality, ethnicity, modernity: the politics of self-consciousness at the end of the XX century] // Etnichnost' i vlast' v polietnicheskikh gosudarstvakh / otv. red. Tishkov V.A. - M.: Nauka, 1994. - S. 35-70. (in Russ)

25 Khrokh M. Ot natsional'nykh dvizheniy k polnost'yu sformirovavsheysya natsii: protsess stroitel'stva natsiy v Yevrope [From national movements to a fully formed nation: the process of building nations in Europe] // Natsii i natsionalizm. - M.: Praxis, 2002. - S. 121-146. (in Russ)

26 Khabermas YU. Yevropeyskoye natsional'noye gosudarstvo: yego dostizheniya i predely. O proshlom i budushchem suvereniteta i grazhdanstva [European Nation State: Its Achievements and Limits. On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship] // Natsii i natsionalizm. - M.: Praxis, 2002. - S. 364-381. (in Russ)

27 Khobsbaum E. Printsip etnicheskoy prinadlezhnosti i natsionalizm v sovremennoy Yevrope [The principle of ethnicity and nationalism in modern Europe] // Natsii i natsionalizm. - M.: Praxis, 2002. - S. 332-347. (in Russ)

28 Bauer O. Natsional'nyy vopros i sotsial-demokratiya. [The national question and social democracy./ Nations and nationalism] // Natsii i natsionalizm. - M.: Praxis, 2002. - ss. 52-121. (in Russ)

29 Verderi K. Kuda idut «natsiya» i «natsionalizm»? [Where are "nation" and "nationalism" going?] // Natsii i natsionalizm. - M.: Praxis, 2002. - S. 297-307. (in Russ)

30 Tilly, C. The formation of national states in Western Europe. - Princeton, NJ: Princeton Univ. Press, - 1975. - p. 3-83

31 Hobsbawm, E.J. Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality. Cambridge University Press, 1990. - 205 p.

32 Michaopolous S., E. Papaioannou. The Long-Run Effects of the Scramble for Africa // American Economic Review. - 2012. - №(7). - p. 1802-1848.

33 Duggan, C. The Force of Destiny: A History of Italy since 1796: Penguin Books, London, 2007. - 652 p.

34 Knyazeva S.Ye. Ital'yanskiy liberalizm v epokhu Risordzhimento [Italian liberalism in the era of the Risorgimento] // Novyy istoricheskyy vestnik. 2001. - №4. - ss. 99-108 (in Russ)

35 Smith A.D. When is a Nation // Geopolitics. - 2002. - №2(7). - P. 5-32.

36 Abashin, S. Nation-construction in post-Soviet Central Asia. Soviet and Post-Soviet Identities. M. Bassin, C. Kelly (eds.) // Cambridge University Press. - 2012. - P.150-168.

37 Palonen, E. The City Text in Post-Communist Budapest: Street Names, Memorials, and the Politics of Commemoration // Geo Journal. - 2008. - № 73(3). - P. 219-230

38 Azaryahu, M. The Power of Commemorative Street Names // Environment and Planning D: Society and Space. -1996. - № 14(3). - P. 311-333.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

<i>Досжан Сагидолдаевич Калиев</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы., Қазақстан
<i>Аймар Вентсель</i>	Профессор, аға ғылыми қызметкер, Тарту университеті, Тарту, Эстония
<i>Досжан Сагидолдаевич Калиев</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Аймар Вентсель</i>	Профессор, старший научный сотрудник, Тартуский университет, Тарту, Эстония
<i>Doszhan Kaliyev</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Aimar Ventsel</i>	Professor, Senior Researcher, University of Tartu, Tartu, Estonia

SYSTEMIC PROBLEMS OF CENTRAL ASIA COUNTRIES IN THE NEW ECONOMIC REALITY: APPROACHES AND SOLUTIONS

¹G.M. Duisen, ²D.A. Aitzhanova

ABSTRACT

The article presents the problems of finding balanced solutions in order to minimize risks for the partner countries of the Central Asian space in the conditions of growing external geopolitical turbulence. At the same time, the features of the new economic reality are revealed, namely: trends in global transformations, sanctions policies, a decrease in the degree of priority cooperation, an increase in the general economic crisis, etc. To ensure the security and stabilization of the national economies of the Central Asian countries, it is especially important to strengthen multilateral cooperation and interaction, especially in terms of industrial cooperation and integration, the resumption of ties in the fields of trade, science, transport and logistics, education and culture. In accordance with this, the necessity of solving systemic problems of a regional nature and scale with the coordination of efforts of all countries of the Central Asian region is justified.

Key words: Systemic Problems, Cooperation, New Kazakhstan, Central Asian Region, Changing World, Geopolitical Turbulence.

^{1,2}R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

Corresponding Author:
Aitzhanova D.
diat@inbox.ru

Reference to this article:

Duisen G.M., Aitzhanova D.A. Systemic Problems of Central Asia Countries in the New Economic Reality: Approaches and Solutions // Adam alemi. – 2022. – № 2 (92). – P. 115-124.

The article was prepared within the framework of the Targeted Financing Program "Kazakhstan's foreign policy in the context of development cooperation and regional security system formation in the Eastern countries" (OR11465457)

Жаңа экономикалық болмыстағы Орталық Азия елдерінің жүйелі проблемалары: шешу тәсілдері мен жолдары

Аңдатпа. Мақалада сыртқы геосаяси турбуленттіліктің өсуі жағдайында Орталық Азия кеңістігінің әріптес елдері үшін тәуекелдерді барынша азайту мақсатында сараланған шешімдерді іздестіру проблемалары қойылған. Бұл ретте жаңа экономикалық болмыстың ерекшеліктері анықталды, атап айтқанда: жаһандық трансформация үрдістері, санкциялық саясат, басым ынтымақтастық дәрежесінің төмендеуі, жалпы экономикалық дағдарыстың өсуі және т. б. Орталық Азия елдерінің ұлттық экономикаларының қауіпсіздігін қамтамасыз ету және оларды тұрақтандыру үшін көпжақты ынтымақтастық пен өзара іс-қимылды, әсіресе өнеркәсіптік кооперация мен интеграция, сауда, ғылым, Көлік және логистика, білім беру және мәдениет салаларындағы байланыстарды жаңғырту тұрғысынан нығайту аса маңызды. Осыған сәйкес Орталық Азия өңірінің барлық елдерінің күш-жігерін үйлестіре отырып, өңірлік сипаттағы және ауқымдағы жүйелі проблемаларды шешу қажеттігі негізделген.

Түйін сөздер: жүйелі проблемалар, ынтымақтастық, жаңа Қазақстан, Орталық Азия өңірі, өзгеріп жатқан әлем, геосаяси турбуленттілік.

Системные проблемы стран Центральной Азии в новой экономической реальности: подходы и пути решения

Аннотация. В статье поставлены проблемы поиска взвешенных решений с целью минимизации рисков для стран-партнеров центрально-азиатского пространства в условиях роста внешней геополитической турбулентности. При этом выявлены особенности новой экономической реальности, а именно: тенденции глобальных трансформаций, санкционные политики, понижение степени приоритетного сотрудничества, нарастание всеобщего экономического кризиса и т.д. Для обеспечения безопасности и стабилизации национальных экономик стран Центральной Азии особенно важно укрепление многостороннего сотрудничества и взаимодействия, особенно в части промышленной кооперации и интеграции, возобновления связей в сферах торговли, науки, транспорта и логистики, образования и культуры. В соответствии с этим обоснована необходимость решения системных проблем регионального характера и масштаба при координации усилий всех стран центрально-азиатского региона.

Ключевые слова: системные проблемы, сотрудничество, новый Казахстан, центрально-азиатский регион, меняющийся мир, геополитическая турбулентность.

Introduction

Modern realities in a changing world and geopolitical challenges and transformations dictate the need to develop a balanced course of state reforms and solve the tasks of the new order based on the existing areas of cooperation between Kazakhstan and Central Asia countries (CA). At the same time, it is legitimate to include the study of the main vectors of interaction and cooperation: a) trends and features of the functioning of the world economic system in conditions of geopolitical tension; b) opportunities for integration and cooperation, taking into account the realities of the economic, geopolitical and civilizational formats of the development of partner countries; c) prerequisites for the economic development of the countries of the Central Asian region; d) weakening of the security factors of the Republic of Kazakhstan and Central Asian countries, taking into account global storms, etc.

In these conditions, a special place is occupied by the issues of studying regressive processes of economic development and their consequences (destruction of the biosafety system and biorisk assessment, violation of established commodity-reproducing chains, rising prices for resources-goods-products-services, destabilization of resource-raw materials and commodity markets, weakening of security systems in general, etc.).

All this together determines the establishment of stable systemic ties in terms of comprehensive cooperation, ensuring effective political, economic and national security of countries, determining the configurations of their multi-vector policies, identifying external and internal risks and threats associated with the dynamics of geopolitical uncertainty. In other words, we are talking about the development of a new program of political, economic and social reforms of our country, which should be coupled with foreign policy initiatives and courses of partner countries in the region.

Methodology

In order to implement the security and development priorities of the countries of the Central Asian region, it is necessary to strengthen ties in the conditions of increasing competition of the countries of the region for attracting financial, investment, human and other resources; liberalization of foreign trade, development of foreign markets, etc. [1, 2, 3]. Competition between the countries of the region does not allow for effective use of its potential, as it stimulates their isolation and alienation, increasing differentiation in terms of development, as well as increased risks and security threats. In this regard, we are talking about the need to coordinate the efforts of the countries of the Central Asian region in ensuring their integration and cooperation.

In this case, in our opinion, it is necessary for the countries of the region to search for new economic models of development and security in a dynamically changing world order. At the same time, one of the possible promising directions is the development of a joint model of modernization and renewal of national economies within the framework of modern integration programs and cooperative ties.

Research results

The formation of a new formation on a regional/international scale affects almost all aspects of global economic development, taking into account the following main directions:

- stimulating the renewal and modernization of national economies;
- changing the structure of export-import policies in favor of import substitution;
- solving social problems and relieving social tension;
- improving the competitiveness of national economies;
- improvement of countries' foreign policies while ensuring national security and preventing possible threats and challenges;
- development of transport and logistics networks in the growth of regional and global trade;
- development of preventive biosafety programs and measures to counter biological threats, etc.

Taking into account the above, for the Central Asian countries, in order to ensure national security, strategic goals and objectives should take into account the priority of preserving state and national interests, the sovereignty of states and ensuring the standard of living of the population of the country. The implementation of these directions is the basis of the foreign policies of the Central Asian states and will contribute to achieving the goals of mutually beneficial cooperation and assistance in cooperation and integration. This is one of the ways to regional life support in post-crisis conditions, as well as regional alignment of

forms and models of interaction and cooperation of the participating countries.

Discussion of the results

In the conditions of a changing world, the need to assess global challenges and development trends taking into account regional and national peculiarities of their development is urgent for Kazakhstan and Central Asian countries. At the same time, in our opinion, it is legitimate to create institutions for solving joint tactical tasks and strategic areas of cooperation for the future, as well as regional-level bodies for finalizing programs (in terms of solving unforeseen problems and situations and taking emergency measures to eliminate them) and plans for cooperation and integration in interrelated industries and sectors of national economies.

It is important for the countries of the Central Asian region to overcome the overregulation on the part of the state in the modernization and industrialization of the branches of the real sector of the economy, as well as to develop opportunities and prospects for integration and cooperation for the development of business communities and their organic integration into the structure of the national economy. This, in turn, makes it necessary:

- formation of the sectoral and spatial framework of new models of national economies;
- creating a favorable business environment in the structure of the economies of the countries;
- stimulating demand and promotion of domestic goods and services in the domestic market and entering foreign markets;
- improving access to finance;
- development of human capital;
- improving the effectiveness of government programs;
- improving the regulatory framework and creating conditions for attracting foreign investment;
- overcoming the backlog of the corporate sector in the field of innovation, etc.

The implementation of these directions

provides for the use of a systematic approach to the development of a comprehensive strategy for mutually beneficial cooperation between the Central Asian countries, covering all levels and areas of development of the region-wide space.

The modern period of development of the world community is characterized by the aggravation of contradictions between the leading players, economic crises of a global nature. The growing tension of interregional and internal regional conflicts, environmental challenges, military conflicts and shocks [4,5]. All this is compounded by the deterioration of the sanitary and epidemiological situation in the world, as a result of which, according to WHO forecasts, the world expects a protracted crisis, despite all the efforts of the world community [6,7].

Under these conditions, the Central Asian countries should develop joint efforts to ensure stabilization and security. We are talking about the search for a new model of interaction and cooperation between the Central Asian countries, which are united by a common history, religion, culture, intellectual potential, communication links, etc. [8]. Over the 30-year period of independence, the Central Asian countries have used various forms of cooperation and integration. The activities of international organizations in Central Asia (UN, OSCE, CSTO, SCO, and EEU) do not always meet real conditions, and international programs are characterized by low efficiency, parallelism, competition, in other words, inconsistency with the principles of smart policy [9].

The geographical location forces the Central Asian countries to seek access to seaports, which causes an imbalance in the foreign policy relations of the Central Asian countries with strategic partners. The implementation of a coordinated trade policy is complicated, according to experts, by the theory of equal-speed integration and the spaghetti bowl effect [10], therefore it is necessary to coordinate issues regarding the identification and realization of the potential

of mutual trade, taking into account the regional and international division of labor.

Integration is ineffective without the creation of a joint production infrastructure and communication network for the sustainable development of the region. To expand the interconnections of the Central Asian countries, trade and industrial clusters should be created to provide the market with the necessary goods and services [11]. A mutually beneficial development strategy takes into account the interests of countries and focuses on sustainable development through expanding trade opportunities and building trade potential. In order to realize the economic potential of cooperation between the Central Asian countries:

- identification of competitive advantages of countries in order to effectively allocate resources;
- the creation of a sustainable infrastructure to provide industry with raw materials will strengthen the resistance to fluctuations in the global energy system;
- expansion of trust-based dialogue between partner countries on cooperation and integration.

Mechanisms of institutional, instrumental and infrastructural support are necessary for the development of the integration potential of the countries of the Central Asian region. We are talking about the development of strategic programs for the development and planning of integration processes, solving financial issues of comprehensive interaction and cooperation. There are favorable prerequisites and conditions for the implementation of the priorities of security and development of the Central Asian space, in particular:

- preserved territorial-industrial relations between them within the framework of the national division of labor;
- common infrastructure of the territory (resource, transport, energy, etc.);
- common problems in the development of countries, which is important for consolidating their potential in solving them;
- traditional historical, cultural, spiritual, social, etc. ties between peoples.

The development of the Central Asian region over the past decades has been characterized by a number of disintegration processes in its space. We are talking about the destruction of the economic and economic ties of the subjects of this territory that were formed during the USSR and their reorientation to foreign markets.

The Central Asian countries have huge economic and trade potential, but the share of intraregional trade in the total turnover of countries is insignificant. In addition, national economies vary greatly in terms of production. Since 2018, intraregional trade has grown by 12%. The trade turnover of Kazakhstan with the Central Asian countries has increased 1.5 times over the past 5 years and amounted to \$ 4.6 billion. According to UNCTAD and the World Bank, today the intraregional trade turnover in Central Asia is \$6.5 billion, or only 0.04% of all world trade. The share of mutual trade of the Central Asian countries, according to experts, accounts for only 9% of the total trade turnover of the countries, which does not correspond to the potential of the economies of the Central Asian countries and the market capacity (75 million people). In addition, Kazakhstan can increase exports to Central Asian countries up to \$ 1 billion. According to the World Bank estimates, the develop-

ment of transport communications in Central Asia will ensure GDP growth of all countries by 15%. Based on the common interests of the Central Asian countries, at this stage of development it is important to focus on: enhancing mutual trade and improving its structure, expanding the range of goods supplied. All this requires systemic transformations in the economies of the countries.

The relatively small volume of mutual trade between the Central Asian countries is due to the underutilization of the existing potential in this area. The use of the economic potential of the Central Asian countries will contribute to:

- creation of infrastructure for the real sector of the economies of the participating countries;
- improving the terms of trade for the Central Asian countries;
- creation of a transport and communication system for countries;
- improvement of the investment climate, etc.

All this is important for the optimal, mutually acceptable use of the potential of the economy by the Central Asian countries while respecting national interests. Table 1 presents the general socio-economic characteristics of the countries of the Central Asian region:

Table 1 – Socio-economic characteristics of Central Asian countries

Indicators	Kazakhstan	Kyrgyzstan	Tajikistan	Turkmenistan	Uzbekistan
The area of the country, thousand km ²	2725	198,5	142,1	451,2	447,4
Place in the world by area	9	86	93	53	56
Population, million people 2020	18,75	6,59	9,53	6,03	34,23
Place in the world by population	65	111	94	116	42
GDP, billion dollars, 2020	169,835	7,736	8,194	45,231 (2019)	57,107
GDP per capita (\$ PPP), 2019 r.	8680	1, 160	1,060	7,220 (2019)	1, 670
Trade volume (2019-2020)	13 %	19%	0,8%		13,1%
GNI per capita, US dollars (as of 2017)	8710	1100	1100	6670	2220
Life expectancy (2021)	73,18	71,6	71,097	68,191 (2019)	71,725 (2019)

Note. The table is compiled according to sources: Interstate Statistical Committee of the CIS [Electr. resource]. Access mode: <http://www.cisstat.com> (accessed 23.08.2018); GNI per capita by country of the world.

[Electr. resource]. Access mode: <http://gtmarket.ru/ratings/rating-countries-gni/rating-countries-gni-info> (accessed August 20– 2018)<https://data.worldbank.org>; <https://economy.kz/ru>; https://www.inform.kz/ru/na-3-9-vyros-ob-em-proizvodstva-v-obrabatyvayuschey-promyshlennosti-rk-v-2020-godu_a3757979; <http://www.stat.kg/ru/opensdata/category/361/>; <https://tj.sputniknews.ru/20210127/tovarooborot-Tajikistan-2020-1032705786.html>; <https://www.aa.com.tr/ru>

As follows from Table 1, the region has a large territory and a sufficient population. Kazakhstan occupies the 9th place in terms of territory, Uzbekistan is the leader in terms of population – 34.2 million people (42nd place in the world) with an annual increase of about 700 thousand people. More than 4% of the world’s proven gas reserves, which is about 8 trillion, are located on the territory of Turkmenistan, Uzbekistan and Kazakhstan. m3. The volume of gas exports will increase in the future. An analysis of the GDP growth rates of Central Asian countries over 30 years shows a positive long-term trend. According to the World Bank, in the near future, economic growth in Central Asia will average 2.7%.

As can be seen from Table 2, the resource potential of the Central Asian countries is very significant. Uzbekistan, Kazakhstan, Turkmenistan mainly export hydrocarbons, the Kyrgyz Republic and Tajikistan have huge hydropower potential. In terms of uranium and gas reserves, the region occupies a leading position in the world.

However, the main risks of achieving stability, security and sustainability of the region’s development can be called: a resource-based model of economies, dependent on the conjuncture in the world commodity markets; an irrational structure of economies with a predominance of primary

processing of raw materials; a high level of the shadow economy and unemployment, social problems, etc. In these conditions, it is relevant for the Central Asian countries to develop a unified development strategy for the main sectors of national economies (industrial, financial, natural resource, transport and logistics, infrastructure, etc.) with access to new optimal models of socio-economic development.

The overall security and development strategy of the Central Asian region countries determines the involvement of three main components (players) - Fig. 1:

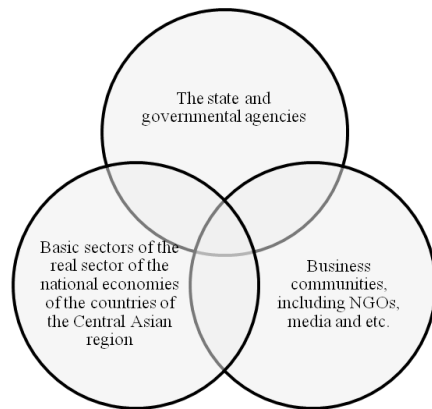

Fig. 1 – Components of the security and development strategy of the Central Asian region

Table 2 - Resource and export potential of Central Asian countries

A country	Export goods*	Resource potential of the country	Hydropower resources, billion kWh/year	Oil reserves, million tons	Gas reserves, billion m ³
Kazakhstan	Oil and petroleum products, gas, uranium products, copper, ferroalloys, iron ores, wheat, flour, zinc	Oil, natural gas, uranium, ores, rare earth elements, combustible and non-metallic minerals	40,2	4000	6800
Kyrgyzstan	Inorganic chemicals, textiles, raw cotton, copper and its scrap, fruits, electric energy, beans	Gold, mercury, antimony, rare earth metals, hydro-power potential	142,5	5	6

Turkmenistan	Natural gas, petroleum bitumen, lubricating oils, cotton yarn, electric energy, sulfuric acid, wheat	Oil, nature gas, sulfur, lead, bromine, iodine, granite, gypsum, refractory clays, quartz sand, gravel, mirabilite	2	300	23000
Tajikistan	Aluminum and aluminum products, raw cotton, nuts, grapes,	Uranium, silver, gold, precious stones, coal, poly-metallic ores, antimony, rock salt, granite, marble, hydropower resources	527	2 (53**)	– (3000**)
Uzbekistan	dried fruits, vegetables and root crops, mineral and metal ores, textiles, clothing	Gold, oil, natural	15	250	5900
Total			726,7	4557	37706
A place in the world			8	11	2

*The top ten commodity exports in recent years.

****According to preliminary estimates of exploration companies; Dadabaeva Z.A., Kuzmina E.M. The processes of regionalization in Central Asia: problems and contradictions: Scientific report. – M.: Institute of Economics of the Russian Academy of Sciences, 2014. – 55 p.

Note - the table is compiled on the basis of these sources: <https://www.bagsurb.ru/about/journal/o-zhurnale/Soliev.pdf> A. Soliev. The potential of the Central Asian countries in the economic integration of the SCO.

In order to achieve stability and security in the Central Asian region, a systematic dialogue and coordinated actions of the participating countries are necessary. At the same time, from the position of Kazakhstan [12,1314], it is possible to solve the following tasks:

- deepening multifaceted, mutually beneficial cooperation and mutual trust in the interests of all states and peoples of the Central Asian region;

- growth of trade between countries, improvement of its structure, expansion of the range of goods-products-services. Kazakhstan can increase export supplies to Central Asian countries up to \$1 billion, and other countries in the region also have reserves;

- creation of infrastructure in the format of a single commodity distribution network integrated into the transport corridors of Central Asia and including wholesale distribution and agro-logistics centers to coordinate the supply of goods and products to foreign markets (EAEU, CIS and other countries), as well as to provide domestic markets with domestic agricultural products;

- attracting investments in strategically important sectors of the regional economy, primarily in "anchor" investment projects in hydropower, industry, mining, agri-

culture, transport and communications;

- expansion of mutually beneficial cooperation in the development of transport communications in Central Asia. According to the World Bank estimates, the development of transport communications in Central Asia can ensure the growth of countries' GDP by 15%, etc.

Conclusions

Thus, in order to ensure and eliminate the factors hindering the integration and cooperation of the countries of the Central Asian region, it is necessary to implement an updated interstate policy providing for [15]:

- scientific substantiation of security priorities and development of mutually beneficial cooperation and integration processes;

- building smart specialization (modernization and development of new innovative growth points);

- inclusion in the development programs of the region on the basis of mechanisms for the development and implementation of interstate projects for the modernization of national ecosystems, taking into account integrated infrastructure, telecommunications, digital, etc. systems and platforms;

- implementation of a unified investment, scientific and technological, structural, infrastructural development policy of the region;

- development of interethnic institutions of innovative development of the region for the future, etc.

At the same time, the development of cooperation and integration ties and coordination institutions in all areas of the regional ecosystem in Central Asia are the basis for sustainable, stable and safe development of the economic space of the Central Asian region.

In addition, it is important that a well-thought-out, balanced course of forming the security priorities of the Central Asian space in the implementation of strategic development programs of the states of the region determines the coordination of the national interests of the main subjects of the participating countries, taking into account the assessment of factors and consequences of geopolitical tension and uncertainty in the present period and in the future. By and large, this means the need to: a) take into account the trends of global transformations and shocks, as well as their consequences; b) assessing the impact of sanctions policies on the state of national economies; c) searching for opportunities to counter the growing general economic crisis; d) developing measures against lowering the degree of priority cooperation of the participating countries, etc.

All this in general is important for solving the systemic problems of the Central Asian countries in the new economic reality of the modern world order and searching for balanced, comprehensively thought-out answers to eliminate and neutralize negative factors and consequences of global challenges and shocks.

References

1 Laumulin M., Aubakir A. European union and Central Asia: new horizons for enhanced cooperation // Central Asia's AFFAIRS 1/2021. – 35-43 pp.; Laumulin M.T. Central Asia in the era of transformation. – Nur-Sultan, 2020:

KISI under the President of the Republic of Kazakhstan, 2020. – 464 p.

2 Foreign policy of Central Asian countries and new global transformations Analytical study. / Duisen G.M., Aitzhanova D.A., Jalilov Z.G. – Almaty, 2020. – 92 p.

3 Central Asia 2027: A changing strategic landscape. Probable scenarios for ten years ahead / T.T. Shaimerzhanov, M.M. Abisheva. – Astana: Library of the First President of the Republic of Kazakhstan – Elbasy, 2017. – p. 33.

4 Karin E. Security Dilemmas of Central Asia. February 2017. – 34 p.

5 URL:http://forbes.kz/process/expertise/tentralnaya_aziya_riski_vyizovyi_i_vozmojnosti / April 12, 2019 Central Asia: Risks, Challenges and Opportunities. D. Satpayev

6 Central Asian countries during the COVID-19 pandemic in 2020: a view from Kazakhstan // Central Asia's AFFAIRS 2/2021. – 7-20 pp.

7 COVID-19 in Central Asian countries: consequences and policy responses // URL: www.oecd.com from June 4, 2020

8 Bisenbayev A. National interests and foreign policy // Mysl, 2020. - No. 2. – pp. 6-12; URL: <http://inozpress.kg/news/view/id/53300> Prospects for regional economic cooperation in Central Asia. "CAA Network". Yu. Yusupov. 14.09.2018

9 Foreign Policy Outlines of the Republic of Kazakhstan and Central Asian countries: multi-vector and security. Collective monograph /Ed. Duisen G.M. - Almaty: Publishing house "Daik-Press", 2020. – 372 p.

10 Report on research work on the topic: Multi-vector and security of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan and the Central Asian countries. State registration no. 0118RK01079. – Almaty, 2019. – 60 p.

11 Report on research work on the topic: Multi-vector and security of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan and the Central Asian countries. State registration no. 0118RK01079. – Almaty, 2018. – 53 p.

12 The unity of the people and systemic reforms are a solid foundation for the prosperity of the country. The message of the Head of State K. Tokayev to the people of Kazakhstan // URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048>

13 Pritchins S. Central Asia and the global international context. - Moscow: Valdai, 2017 / URL: <http://ru.valdaiclub.com> ; Coupling of the EAEU and the IPP: problems and prospects. Analytical Note of the RIAC and the Chinese Academy of Social Sciences. – 2020. – No.29. – 15 p.

14 URL: https://www.inform.kz/ru/opublikovan-polnyy-tekst-vystupleniya-prezidenta-rk-na-konsul-tativnoy-vstreche-glav-gosudarstv-ca_a3820940 The full text of the speech of the President of Kazakhstan at the Consultative Meeting of the Heads of Central Asian states on August 6, 2021 has been published

15 Economic view on cooperation between Kazakhstan and the East countries: Analysis and Perspectives (in order of posing and solving problems) / edited by G.M. Duisen. – Almaty: R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, 2021. 208 p.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Галымжан Мұстахимұлы Дүйсен* экономика ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор, Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының орынбасары. Алматы, Қазақстан
- Дина Альбиевна Айтжанова* экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, бас ғылыми қызметкері., Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
- Галымжан Мустахимович Дүйсен* доктор экономических наук, ассоциированный профессор, заместитель Генерального директора Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
- Дина Альбиевна Айтжанова* кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, главный научный сотрудник, Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
- Galymzhan Duisen* Doctor of Economical Sciences, Associate Professor, Deputy General Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
- Dina Aitzhanova* Candidate of Economical Sciences, Associate Professor, Chief Researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

LANGUAGE POLICY AND IDEOLOGY IN KAZAKHSTAN: ETHNIC RUSSIANS' ATTITUDES TOWARD THE STATE LANGUAGE USE

¹A.T. Turgaleyeva, ²M.K. Kakimzhanova, ³G.A. Tolymkhanova

ABSTRACT

After the collapse of the USSR, Kazakhstan began to build its own language policy. It was necessary to raise the status of the Kazakh language and at the same time maintain ethnopolitical and social stability. When determining the main priorities of language policy, one of the most difficult factors influencing this process was to take into account the ethnic and linguistic needs of the population. It is the language that is one of the most important factors of national identity. This study analyzes the attitude of ethnic Russians to the use of the state language and linguistic ideology in Kazakhstan. The study is aimed at identifying the attitude of ethnic Russians to the use of the state language in social communications and in the choice of education. In the context of ideology, the article uses the term «kazakhization», which was introduced in previous studies on linguistic ideology in Kazakhstan. Key research questions: how do Russians feel about the language ideology in Kazakhstan? How do they relate to the choice of education (teaching instruction) and what are the problems in social communication in Kazakhstan? A questionnaire survey was used as the main tool for collecting data for the research project. The research results showed that ethnic Russian respondents have a neutral attitude to the ideology of the Kazakh language.

Key words: Language Policy, Language Ideology, National Identity, Ethnos, Social Communications.

¹Yessenov University,
Aktau, Kazakhstan

²S. Seifullin Kazakh
Agrotechnical University,
Nur-Sultan, Kazakhstan

³S. Amanzholov East
Kazakhstan University,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

Corresponding Author:
Tolymkhanova G.A.
Tolymkhanova01@mail.ru

Reference to this article:
Turgaleyeva A.T.,
Kakimzhanova M.K.,
Tolymkhanova G.A.
Language Policy and
Ideology in Kazakhstan:
Ethnic Russians' Attitudes
Toward the State Language
Use // Adam alemi. – 2022.
– №2 (92). – P. 125-132.

Қазақстандағы идеология және тіл саясаты: мемлекеттік тілді қолданысқа енгізуге этникалық орыстардың көзқарасы

Аңдатпа. КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан өзінің тіл саясатын жүргізе бастады. Қазақ тілінің мәртебесін көтеру және этносаяси, әлеуметтік тұрақтылықты сақтау қажет болды. Тіл саясатының негізгі басымдықтарын айқындау кезінде осы процеске әсер ететін ең күрделі факторлардың бірі халықтың этностық және тілдік қажеттіліктерін ескеру болды. Тіл ұлттық бірегейліктің аса маңызды факторларының бірі болып табылады. Бұл зерттеуде этникалық орыстардың Қазақстанда мемлекеттік тіл мен тіл идеологиясын қолдануға қатынасы талданды. Зерттеу этникалық орыстардың мемлекеттік тілді әлеуметтік коммуникацияларда және білім беруді таңдауда қолдануға қатынасын анықтауға бағытталған. Идеология контекстінде, мақалада Қазақстандағы тілдік идеология бойынша алдыңғы зерттеу-

лерде енгізілген «қазақиландыру» термині қолданылды. Негізгі зерттеу сұрақтары: орыстар Қазақстандағы тілдік идеологияға қалай қарайды? Олар білім беру бойынша таңдау жасауға (оқыту нұсқаулығы) қалай қарайды және Қазақстандағы әлеуметтік қарым-қатынаста қандай мәселелер бар? Зерттеу жобасы аясында деректерді жинау үшін негізгі құрал ретінде сауалнама қолданылды. Зерттеу нәтижелері этникалық орыс респонденттерінің қазақ тілі идеологиясына бейтарап қатысы бар екенін көрсетті.

Түйін сөздер: тіл саясаты, тіл идеологиясы, ұлттық бірегейлік, этнос, әлеуметтік коммуникациялар

Языковая политика и идеология в Казахстане: отношение этнических русских к использованию государственного языка

Аннотация. После распада СССР Казахстан начал строить собственную языковую политику. Необходимо было поднять статус казахского языка и при этом сохранить этнополитическую и социальную стабильность. При определении основных приоритетов языковой политики, одним из самых сложных факторов, влияющих на этот процесс было учесть этнические и языковые потребности населения. Именно язык является одним из важнейших факторов национальной идентичности. В данном исследовании анализируется отношение этнических русских к использованию государственного языка и языковой идеологии в Казахстане. Исследование направлено на выявление отношения этнических русских к использованию государственного языка в социальных коммуникациях и в выборе образования. В контексте идеологии в статье используется термин «казахизация», который был введен в предыдущих исследованиях по языковой идеологии в Казахстане. Основные исследовательские вопросы: как относятся русские к языковой идеологии в Казахстане? Как они относятся к выбору образования (инструкция обучения) и какие есть проблемы при социальном общении в Казахстане? Для сбора данных в рамках исследовательского проекта был использован анкетный опрос в качестве основного инструмента. Результаты исследования показали, что этнические русские респонденты имеют нейтральное отношение к идеологии казахского языка.

Ключевые слова: языковая политика, языковая идеология, национальная идентичность, этнос, социальные коммуникации.

Introduction

The intensive Kazakh language revitalization process is named as “kazakhization” after the country’s independence by most Central Asian researchers [1-3]. In this study the term “kazakhization” regarded as ideology. The term language ideology can be defined as “sets of beliefs about language articulated by users as a rationalization or justification of perceived language structure and use” [4. p. 57]. Also, Rumsey [5, p. 12-13] identifies language ideology as “shared bodies of common-sense notions” where one language can be regarded as appropriate rather than the others. As De Jong interpreted language ideology as “what is and is not acceptable language and language use...” [5, p. 13]. In this study language ideology assists to describe the common feelings and attitudes

of ethnically Russians towards the Kazakh language ideology within the “kazakhization” [1-3], [6-7] or “kazakhification” process [8]. Thus, this study will analyze how minority ethnic Russians think about the state language ideology in social life. The study investigated only ethnic Russians beliefs because before independence they were majority and dominant language owners in Kazakhstan. Also, it is better to control one ethnicity beliefs and attitudes towards Kazakh language ideology within this small-scale research. The following paragraph analyses past research results to construct current research problem.

Earlier several studies had been carried out in order to regulate interethnic relationships and language attitudes. For instance, 1995-96 three surveys were conducted by a team of sociologists in the 5 main cities of Kazakhstan [9, p. 153]. They showed that

most ethnic Russians actively discourage the Kazakh language use. Vast majority of Russian respondents of the survey recognized themselves as the citizens of ex-Soviet Union or present Russian Federation whereas only few ethnic Russians identified themselves as the citizens of Kazakhstan. Equally on the basis of the investigation Olcott pointed out that the result of the poll which was conducted by Kazakhstan's Parliament Information Analysis Center in 1998 displayed that approximately 46 % of the country's Russian population regarded that their motherland was former Soviet Union [8]. Later, Nurseitova, Smagulova and Suleimenova conducted large-scale survey [7, p. 461]. The findings were collected from November 2005 till February 2007 measuring language attitudes, competence and performance [1]. The results of their survey stated that language use and attitudes towards the Kazakh language use tend to be more negative among minority ethnicities of Kazakhstan and that is why this study investigates current attitudes of ethnic Russians living in Nur-Sultan.

This exceptional diversity in Kazakhstan territory was very challenging issue in nation building. That is why from the beginning of the independence the state authorities understand that language is one of the major factors in national identity. National identity is "the subjective state of a sense of belonging, as a group phenomenon, in which the members of a group "identify" with one another" [10, p. 17]. In order to identify themselves people use different tools such as language, religion and culture. In that point, language plays an important role in the process of ethnic identification. Other authors consider language as an index, symbol or marker of ethnicity and culture [11]. As result of nation building process most researchers [1-3], [7] noted appearance of two opposing language ideologies in Kazakhstan society. About the existing language ideologies Smagulova mentioned in her paper "Multiplicities of language ideologies" [1]. The first is multilingualism and the second is monolingualism, "Russification" and "Kazakhization". Kazakhiza-

tion can be understood as the Kazakhstan's government policy and ideology to structure the national identity of Kazakhs and to raise the status of the titular language [1-3], [7]. Also, this policy shows the ideological language planning of Kazakh government. Webb interpreted the ideological language planning as the constituting belief, attitude and patterns by the hegemonic group [12]. It reflects to Kazakhstan as the government established the Kazakh language as the ascendant to set up new ethnic relations and nation building process in a young independent country [3].

The purpose of our research is to analyze ethnically Russians' attitudes towards the Kazakh language ideology. This study can identify ethnic Russians' attitudes towards the national language use in social communication and in educational choice.

We will focus ethnic Russians' attitudes about kazakhization ideology and the use of Kazakh in social communication and in educational choice. This study attempted to answer to the following research question:

What are the attitudes of Russian ethnicity towards the Kazakh language ideology?

What are their attitudes towards educational choice and social communication?

This study design is quantitative survey which replicates past empirical longitudinal survey design as it lasted nearly for two years [1]. It helps us to understand current opinions and general attitudes about the state language ideology. Descriptive statistics analyzed four sets of attitudinal items such as attitudes on learning the Kazakh language, attitudes on use Kazakh language for social interaction, attitudes on evaluation of Kazakh language ideology and attitudes on Kazakh language policy evaluation. Sets of attitudes were designed on the basis of the study of McCormick [13] on the evaluation attitudes and perceptions of Ontario workers about community economic development process. His example of grouping attitudes helped us to synthesize attitudes and revealed clear findings.

For data collection of our research project, we used questionnaires as our main

tool. We consider that questionnaire can help us to explore and study the attitudes of Russian ethnicity toward the Kazakh language ideology and use in Kazakhstan. As a rule, in small-scale research non-probability sampling can be appropriate [14, p. 155] specifically saying, convenience sampling method. It gives a researcher easy access to the researching sites because a researcher may know some people from the sites or she or he worked before [15, p.36] and it is not time. Similarly, we have chosen two universities and two Russian companies because some of us studied and worked in those universities; and in Nur-Sultan's two Russian companies' divisions there were some specialists whom we know before the study. In addition, convenience sampling method could save our time and money because we did not travel long time in looking for appropriate researching sites.

We prefer to develop our own questionnaire with specific items and based on the principles of the survey methodology. Before conducting our questionnaires, we did a piloting test to the content of questionnaire with several peer ethnically Russians cohorts for the accuracy and relevancy of the questionnaires. Hornberger's [16] and Smagulova's [1] empirical studies were the foundations in creating the questionnaire items for this study. For instance, Hornberger asks about motives and attitudes that direct them "to focus much on the acquisition of Spanish and minimizing their attention to the Quechua language". In the questionnaire there were some items too about Russians' attitudes which are used to identify the reasons for using and learning the state language (see Tables A in appendix). For data analysis the study used descriptive statistics. In the study descriptive statistics measured descriptively four sets of attitudinal items at a basic level [14]. As it was shown in the Figure C in the appendix C, it gave us attitudinal trends of frequencies and percentages of the Kazakh language ideology and use among the forty Russian respondents. Creation of bar charts could graphically present variations of attitudes within the four sets. And

the research could identify ethnic Russians common beliefs about the national language use in social communication and educational choice in Nur-Sultan sites. The main limitation for further analysis was small sample size as we mentioned above. That is why, the study could not do cross-tabulations and central tendency analysis within descriptive statistics.

Results

The findings of the study show the results of responses among Russian employers and students. The attitudes of Kazakhstani ethnically Russians toward state language use in our small-scale survey research are presented in this section. According to the features of questions, we grouped a set of attitudes: attitudes to learn the Kazakh language, attitudes toward use of Kazakh in social interaction, attitudes toward evaluation of Kazakh language ideology and policy. Generally, in accordance with the set of attitudes we could know how ethnically Russians in Nur-Sultan support and understand the Kazakh language ideology.

These set of attitudes were investigated by analyzing frequencies of responses from the questionnaires. The first set of attitudes include questions such as "do you currently wish to learn the Kazakh language?", "would you like to speak Kazakh fluently?", "did you learn the Kazakh language earlier?", "what do you think about your current Kazakh language proficiency level?", "can you mention the most significant reason for learning the state language?" and "do you recommend your children to learn the national language of Kazakhstan?". The second set of attitudes contain the questions such as "do you usually use the Kazakh language in daily conversation?", and "if you get an official response (orally/ written) in the Kazakh language, how do you react in such situation?". The third set of attitudes entail two items: "how do you evaluate the development of the Kazakh language in Kazakhstan?", and "the knowledge of state language is very important to integrate in the Kazakhstani society". The fourth set of attitudes involve questions such as

'how does the Kazakh language policy impact on your life in Kazakhstan?' and "what is your attitude towards teaching History of Kazakhstan and Geography in Kazakh soon in all Russian medium schools in Kazakhstan?"

The findings, which are generated from the analysis of frequency and percentage of response scores in the descriptive statistics, revealed the more neutral attitudes towards the Kazakh language ideology of ethnically Russian respondents in Nur-Sultan (Figure 1). For the first set of attitudes toward learning the Kazakh language, this study shows that 57 percent of ethnically Russians learn Kazakh because it is the national language of Kazakhstan, and 35 percent of respondents learn Kazakh for living in Kazakhstan. However, only few people (2,5 %) feel the necessity of learning Kazakh for career success and the same number people feel that they are forced to learn Kazakh. Moreover, the most Russians (85 %) prefer to send their children to Russian medium schools and encourage them to learn Kazakh as a school subject. Also, it is interesting to note that nearly all of them (92 %) have learned Kazakh as a subject at schools. But in another item about the Kazakh language proficiency level, we identified that nearly one third of respondents (30%) do not know Kazakh language at all; nevertheless, slightly more than 32 percent of them understand the Kazakh language but they find it difficult to speak. Only 37 percent of ethnically Russians have low Kazakh proficiency out of 40 respondents. In the following item it was clearly seen that approximately half of the

respondents (47 %) wish to speak fluently and learn Kazakh at present. Other 40 % feel less need to learn the Kazakh language taking neutral positions.

The second set of attitudes of ethnically Russians toward the use of Kazakh language for social interaction shows that slightly more than half of ethnically Russians (67 %) who live in Nur-Sultan rarely speak Kazakh in daily conversations. In most cases, Kazakhstani ethnically Russians do not receive official responses in the Kazakh language whilst 40 percent of them received responses in Kazakh. As a result, they need help for translating or interpreting the meanings in such situations. For the third set of attitudes findings shows that the vast majority of respondents (47 % strongly agree and 35 % agree) believe that the Kazakh language is important for them to integrate into Kazakhstani society. Also, the large numbers of ethnically Russians (67 %) pointed out that the Kazakh language is developing and predicted that it will have favorable future as well (Figures 2).

The frequencies and percentages of the fourth set of attitudes reveal negative and neutral attitudes of Russian ethnicities toward teaching "History of Kazakhstan and Geography" in Kazakh at Russian mainstream schools. The halves of them (50 %) absolutely disagreed of teaching "History of Kazakhstan and Geography" in the Kazakh language; slightly less half of people (40 %) hold neutral positions about this educational language policy. Moreover, almost all Russian ethnicities (90 %) in the survey did not feel any influences of language policy on their lives (Figures 3).

Figure 1
Attitudes of ethnically Russians on learning the Kazakh language

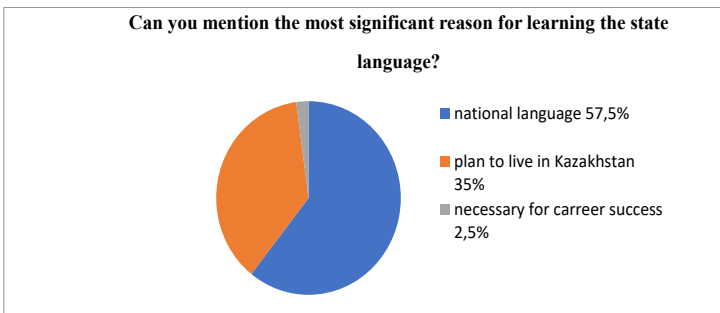

Figure 2
Attitudes of ethnically Russians on the Kazakh language ideology

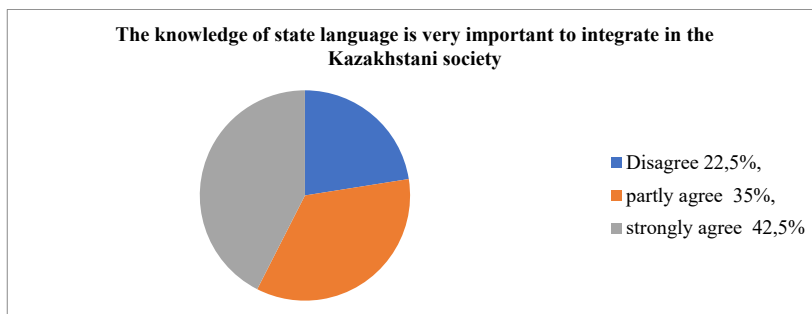

Figure 2. Pie-chart about attitudes of ethnically Russians on Kazakh language ideology about the role of Kazakh for integrating Kazakhstani society

Figure 3
Attitudes of ethnically Russians on the Kazakh language policy

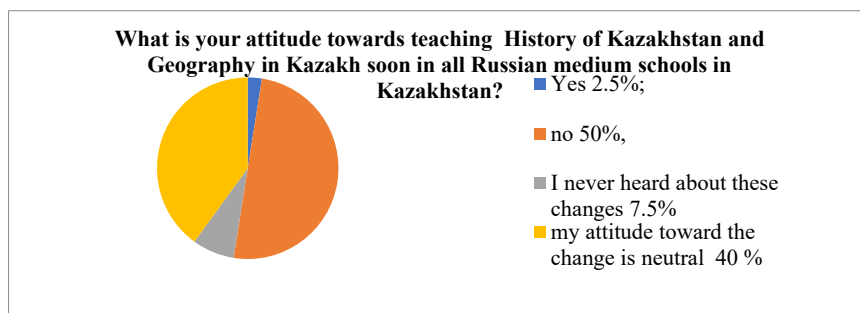

Figure 3. Pie-chart about ethnically Russians attitude toward teaching History of Kazakhstan and Geography in Kazakh in all Russian medium schools in Kazakhstan

Discussion

This study provides the analysis of the present attitudes of the ethnically Russians toward Kazakh language use and Kazakh language ideology. Findings of the study indicate that ethnic Russian respondents have neutral attitudes about the Kazakh language ideology. Generally, they understand the importance of learning Kazakh language and they encourage their children to learn Kazakh. However, they do not want their children to study the History of Kazakhstan and Geography in the Kazakh language because as we assume they do not have enough academic Kazakh language proficiency. Also, this study reveals that Russian ethnicity does not feel any language pressure in their social com-

munication. It means that both Kazakh and Russian equally exist in the official social communication. The study highlights that language ideology does not stress ethnically Russians who live in Nur-Sultan to use Kazakh actively in their social interactions in various spheres of their lives. This is akin to the point of Dave [17, p. 112], he states that people who do not know the state language can easily find jobs in major economic sectors such as industry, banking, transport and communication in Kazakhstan. Hence, the domination of Russian speaker in social domains lessens the need to learn or use Kazakh for ethnically Russians.

The attitudes of Russian ethnicity toward social communication and education choice climes as neutral because, on the

one hand, they believe that it is important to learn and use the state language, but on the other hand they are not ready to learn History of Kazakhstan and Geography in the Kazakh language. They don't completely accept new language reforms yet.

However, descriptive statistics within small-sized respondents (40) we could find out positive changes in common feelings and attitudes of ethnically Russians, who live in Nur-Sultan city, toward the Kazakh language ideology and the state language use. As the obtained data are very small the study cannot generalize them to all ethnically Russians living in Nur-Sultan or to other Russians who live in other parts of Kazakhstan. Overall, the study presents that ethnically Russians accept the state language ideology. They admit the legal position of the Kazakh language and attempt to learn the Kazakh language.

It is interesting to compare these data with the results of the survey conducted by J. Smagulova [1, p.462] eight years ago. According to that data, 48.4% of Russian ethnicity don't speak Kazakh and 36 % - with difficulty. In our survey, 30% of Russian ethnicity do not know Kazakh language at all; nevertheless, slightly more than 32 percent of them understand the Kazakh language but they find it difficult to speak. The comparison shows a little change of attitudes toward the Kazakh language. However, another data demonstrates that the attitude to use Kazakh is changed. Smagulova [1, p.465] presents that only 0.6% of ethnically Russians use Kazakh and in comparison with this results 67% of them rarely speak Kazakh in everyday conversations. But in our research, it is a small-scale research which conducted only in Nur-Sultan, thus the results can't be compared completely. Also, the findings show that all Russian ethnicity learnt Kazakh at schools before, but they can't speak. It also reveals the real quality of teaching the Kazakh language in Russian medium schools.

In general, more people reported a preference for learning Kazakh because of the promoting language policy. While

respondents of Kazakhstani ethnically Russians show the interest in Kazakh; however, they are not ready to exclude Russian, because it gives educational, economical, and informational opportunities.

Conclusion

The results of this study highlight the neutral attitudes toward Kazakh language ideology and state language use of ethnically Russian respondents in Nur-Sultan. They do understand the importance of the Kazakh language, and they encourage their children to learn Kazakh as a subject at schools. However, as for the educational choice of certain subjects which are clearly mentioned in the educational policy, that is, to teach History of Kazakhstan and Geography in the state language- Kazakh, vast majority of them showed negative attitude that they don't want their children to learn these subjects in Kazakh. Regarding the social interaction, they do not encounter language problem of low Kazakh competence, as we ascertain that Kazakh and Russian coexist in the official communication. Further research is needed to study general attitudes of Russian ethnicity toward Kazakh language use across all regions in Kazakhstan.

References

- 1 Smagulova J. Multiplicities of language ideologies. *Bulletin KazNU Filology series*. 2013. 4 (144), p.46-49. Retrieved from <http://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/download/331/317>
- 2 Fierman W. Language vitality and path to revival: contrasting cases of Azarbaijani and Kazakh. *International Journal Sociology of Language*, 2009. 198, 75-104. doi: 10.1515/IJSL.2009.028
- 3 Matuszkiewicz R. The language issue in Kazakhstan – institutionalizing new ethnic relations after independence. *Economic and Environmental Studies*, 2010. 2(10), 211-227. Retrieved from http://ees.uni.opole.pl/content/02_10/ees_10_2_fulltext_03.pdf
- 4 Woolard, K., & Schieffelin, B. Language ideology. *Annual Review of Anthropology*, 1994. 23, 55-82. doi: 10.1146/annur

5 de Jong E. J. Foundations for multilingualism in education: From principles to practice. Philadelphia: Caslon Publishing. 2011.

6 Pavlenko A. Multilingualism in Post-Soviet countries: language revival, language removal, and sociolinguistic theory. International Journal of Bilingual Education and Bilingualism, 2008. 4(3), 275-314, doi:10.1080/13670050802271517

7 Mehisto P., Kambatyrova A., Nurseitova K. Three in one? Trilingualism in policy and educational practice. In D. Bridges (Eds.), Educational reform and internationalisation. The case of school reform in Kazakhstan. 2014. p.152-177. UK: Cambridge University press.

8 Olcott M.B. Kazakhstan: Unfulfilled promise? USA, Washington DC: United Book Press. 2010.

9 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, language and power. USA/Canada: Routledge Publishing. 2007.

10 Bostock W.W., & Smith, G.W. On measuring national identity. Social Science Paper Publisher, 2001. 1(40), Retrieved from <http://eprints.utas.edu.au/788/1/OMNI>

11 Tsuda T. The benefits of being minority: The ethnic status of the Japanese-Brazilians in

Brazil. 2000. Working paper 21. Retrieved from https://castle.eiu.edu/.../Adachi_Studies_Fall14.

12 Baloc`kaite R. On ideology, language, and identity: language politics in the Soviet and Post-Soviet Lithuania. Lang Policy, 2012. 13, p. 41-61 doi 10.1007/s10993-013-9301-z

13 McCormick L.S. An attitudinal evaluation of collaboration in the community economic development process in southwestern Ontario. (Doctoral thesis) Ottawa, Ontario, Wilfrid Laurier University. 1994.

14 Cohen L., Monion L., & Marrison, K. Research method in education. Great Britain, Hamispire: Ashford Color Press Ltd. 2003.

15 Mujis D. Doing quantitative research in education with SPSS (2nd ed.). UK, London: Sage Publication Ltd. 2011.

16 Hornberger N.H. Language ideology in Quechua communities of Puno, Peru. Anthropological Linguistics, 1998. 2(30), 214-235. Retrieved from www.jstor.org

17 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, language and power. USA/Canada: Routledge Publishing. 2007.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Akmaral Turgaibekovna Turgaleyeva</i>	PhD, Yessenov University, Aktau, Kazakhstan
<i>Margarita Kabdulayevna Kakimzhanova</i>	Candidate of Philosophical Sciences, associate professor, S. Seifullin Kazakh Agrotechnical University, Nur-Sultan, Kazakhstan
<i>Gafura Aidarkhankyzy Tolymkhanova</i>	PhD student, S. Amanzholov East Kazakhstan University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
<i>Акмарал Тургайбековна Тургалеева</i>	PhD, Yessenov University, Ақтау, Қазақстан
<i>Маргарита Кабдулаевна Какимжанова</i>	философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор м.а., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
<i>Гафура Айдарханқызы Толымханова</i>	PhD докторант, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Университеті, Өскемен, Қазақстан
<i>Акмарал Тургайбековна Тургалеева</i>	PhD, Yessenov University, Актау, Казахстан
<i>Маргарита Кабдулаевна Какимжанова</i>	кандидат философских наук, и.о. ассоциированный профессор, Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан
<i>Гафура Айдарханқызы Толымханова</i>	PhD докторант, Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова, Усть-Каменогорск, Казахстан

THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN THE FOREIGN POLICY OF KAZAKHSTAN*

¹F.T. Kukeyeva, ²M.A. Augan, ³N.K.Nyshanbayev, ⁴N.I. Aitymbetov

ABSTRACT

The importance of international organizations has been significantly changed over the last century. The League of Nations, which proposed by then US President Woodro Wilson has laid foundation to the modern system of international organizations. International organizations these days one of the main legal and organizational forms of international cooperation in the modern world; voluntary organizations in various spheres of international relations (economic, political, cultural) International organizations play an important role in modern international relations. States consider membership in these organizations as one of the main directions of their foreign economic policies and activities. Such organizations are under the special care of governments: each country's Ministry of Foreign Affairs has departments dealing with international organizations, membership fees to international and intergovernmental organizations account for a significant part of the state budget's foreign policy and foreign economic activity. The importance of this category of international organizations lies in the formal participation of states and governments in their work. In this article authors analyses the role and impact of international organizations in the foreign policy agenda of Kazakhstan since the independence. Authors strongly believes that international organizations has become one of the important vectors of the foreign policy of Kazakhstan. In order to analyse the role of the International organizations of the foreign policy of Kazakstans, authors first will discuss conceptual definitions about foreign policy and its links with international organizations. Second, authors divide into three group organizations by their sphere of interactions with Kazakhstan. At last but not least, will be given a theoretical framework and analyses on the role of the regional, global, specialized international organizations on the foreign policy of Kazakhstan.

Key words: International Organizations, Multive-Vector Foreign Policy, Sovereign State, Liberal World Order, Regionalism, Globalization.

^{1,2,3}Al-Faraby Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

⁴Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

Corresponding Author:
Aitymbetov N.I.
aitymbetov_nurken@mail.ru

Reference to this article:

Kukeyeva F.T.,
Augan V.A.,
Nyshanbayev N.K.,
Aitymbetov N.I.
The Role of International
Organizations in the Foreign
Policy of Kazakhstan // Adam
alemi. – 2022. – №2 (92).
– P. 133-140.

* This work was supported by funding from the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Grant AP08857403 "The impact of transit of power on the foreign policy of the Republic of Kazakhstan: new opportunities and new challenges")

Қазақстанның сыртқы саясатындағы халықаралық ұйымдардың рөлі

Аңдатпа. Халықаралық ұйым, кем дегенде үш мемлекеттің мүшелігін қабылдайтын, бірнеше мемлекетте қызмет ететін және мүшелері ресми келісім бойынша біріктірілген мекеме. Халықаралық қатынастар жүйесінің жаңа заман кезеңінде ғаламдық мәселерді реттеу мен мемлекеттер арасындағы байланыстарды қалыптастыруда фундаменталды қызмет атқарып келуде. Мақала авторларлы тәуелсіздік алған кезеңнен бастап Қазақстанның сыртқы саясатындағы халықаралық ұйымдардың ықпалы мен рөлін концептуалды талдау негізінде талдайды. Мемлекеттер бұл ұйымдарға мүшелігін өздерінің сыртқы экономикалық саясаттары мен қызметтерінің басты бағыттарының бірі деп қарастырады. Мұндай ұйымдар үкіметтердің ерекше қамқорлығында: әрбір мемлекеттің сыртқы істер министрлігі құрамында халықаралық ұйымдармен шұғылданатын бөлімдер бар, халықаралық, үкіметаралық ұйымдарға төленетін мүшелік жарна мемлекеттік бюджеттің сыртқы саяси және сыртқы экономикалық, қызметіне арналған бабының қомақты бөлігіне ие болуда. Қазақстан тәуелсіздік алған кезеңнен бастап көпвекторлы сыртқы саясатты жемісті түрде жүргізіп келуде. Көпвекторлы сыртқы саясатта аймақтық, халықаралық ұйымдардың бағыты аймақағы Қазақстанның саяси рөлін құрылымдық тұрғыдан бекітуде аса маңызды рөл ойнады. Мақала авторлары біріншіден, халықаралық тәжірибеде халықаралық ұйымдардың саяси институт ретінде сыртқы саясаттағы рөлін, саяси маңыздылығын теориялық тұжырымдамалық тұрғыдан қарастырады. Екіншіден, «қазақстандық көпвекторлы сыртқы саясат» ұғымының ғылыми дискурстық қолданыс аясын зерттеп, ерекшеліктерін тоқталады. Үшіншіден, халықаралық тәжірибелерді ескере отырып, Қазақстан сыртқы саясатындағы аймақтық, халықаралық ұйымдардың соңғы отыз жыл көлемінде рөліне талдау жасалады.

Түйін сөздер: халықаралық ұйымдар, көпвекторлы сыртқы саясат, суверенді мемлекет, либералды әлемдік тәртіп, жаһандану.

Роль международных организаций во внешней политике Казахстана

Аннотация. Роль международных организаций значительно изменилось за последнее столетие. Лига Наций, которую предложил тогдашний президент США Вудро Вильсон, заложила основы современной системы международных организаций. Международные организации являются одной из основных правовых и организационных форм международного сотрудничества в современном мире; общественные организации в различных сферах международных отношений (экономических, политических, культурных) Международные организации играют важную роль в современных международных отношениях. Государства рассматривают членство в этих организациях как одно из основных направлений своей внешнеэкономической политики и деятельности. Такие организации находятся под особой заботой правительств: в Министерстве иностранных дел каждой страны есть отделы, занимающиеся международными организациями, членские взносы в международные и межправительственные организации составляют значительную часть внешней политики и внешнеэкономической деятельности государственного бюджета. Важность этой категории международных организаций заключается в формальном участии государств и правительств в их работе. В данной статье авторы анализируют роль и влияние международных организаций на внешнеполитическую повестку Казахстана с момента обретения независимости. Авторы твердо уверены, что международные организации стали одним из важных векторов внешней политики Казахстана. Чтобы проанализировать роль международных организаций внешней политики Казахстана, авторы сначала обсудят концептуальные определения внешней политики и ее связей с международными организациями. Во-вторых, авторы делятся на три групповые организации по сфере их взаимодействия с Казахстаном. Наконец, но не в последнюю очередь, будет дана теоретическая основа и дан анализ роли региональных, глобальных, специализированных международных организаций во внешней политике Казахстана.

Ключевые слова: международные организации, многовекторная внешняя политика, суверенное государство, либеральный миропорядок, регионализм, глобализация.

Introduction

The system of international relations has historically been formed by city-states, empires, sovereign states on the basis of the interstate relations of the state on a bilateral (between two states) "state-state" format. The need for the formation of multilateral diplomatic processes by the international community arose from the rapid development of economic ties, trade and economic ties between the states. As the number of states in the world increases, the measures to further grow the ties between each political actor and the implementation of political - economic ties have become the basis for creating a common institutional structure in order to strengthen international law, transport, communications, postal, financial and other areas. For the first time, in the early twentieth century, after the First World War, the establishment of the League of Nations was the first step in the formation of a "supranational" institution in international diplomacy. International relations in the XXI century are distinguished by their diversity. Countries of the world coexist in alliances that cover the whole world (UN or NATO) or unite countries in a particular region (EU or SCO). Having pursued a multi-vector foreign policy since the first years of independence, Kazakhstan was able to reach an agreement with the world's giants. Due to the fact that Kazakhstan is a region with abundant economic potential and a military-strategic region, the geographical political (geopolitical) situation was very difficult. That is why our country has made every effort to strengthen comprehensive relations with the world's leading countries. Kazakhstan's foreign policy has been multi-vector since independence. The essence of multi-vector policy is based on close cooperation with international organizations. In international practice, in all countries that prioritize multi-vector foreign policy, special attention is paid to international and regional organizations.

Methodology

One of the popular, credible ways of analyzing the issues of the political institute is the conceptual analysis. It assumes the study of the concept taking into account the peculiarities of its development and the current situation. With the help of conceptual analysis, authors can identify the first symptoms and manifestations of a specific problem or thesis, as well as establish the course of its development, starting from the original sources and ending today. This method allows you to connect and explain certain elements of linguistic ideas, to look at its internal structure and study it as a single system. The results of conceptual analysis must be clearly reflected. In fact, they represent such a qualitative processing of information sources and argumentative conclusions of the researcher, who adhered to certain views, theories and so on. Conceptual analyse works best on defining, analyzing the link between international institutions and foreign policy analyses in three ways. First, according to theory of neorealism international organizations play crucial role on defending national interest. Second, the varius interpretation of the concept of multivector foreign policy within context of "middle power state - international organizations". Third, analyzing in detail foreign policy implications of Kazakhstan helps to understand to what extend Kazakh government sees regional, global organizations as instrument of foreign policy.

Main part

In the post-Cold War period, as a result of globalization, the interdependence of states has increased, and the role of international factors and institutions in solving common problems of sovereign states has increased. The integration of states, not only economically, but also politically and ideologically, has helped to create an effective platform for states to address inter-

state issues. The current system of international relations is the institutional basis for bilateral, multilateral cooperation between sovereign states, regions, territories, global and regional international intergovernmental and non-governmental organizations and associations. These organizations cover not only the political direction, but also all-important areas of human life and activity, including the creation of a coordinated configuration of political, economic, military, social, cultural, scientific and technical and other formal and informal ties. Therefore, today international organizations and international non-governmental organizations have become an integral part of the modern system of international relations [1]. The growth rate of globalization and the process of internationalization of modern life is an important manifestation of the steady growth in the number and importance of formal and informal intergovernmental and non-governmental forums, institutions and organizations that serve and form the basis of these processes. In fact, we are talking about a deep qualitative restructuring of the entire system of international relations, under which the multilateral "players", which have become an integral and integral part of it, no longer complement and serve bilateral relations between states. becomes a key element of the whole system. Theoretical generalization of such phenomena allows us to predict the main directions of further development of the system of modern and future international relations. The formalized collective obligations of states to many multilateral intergovernmental and individual non-governmental organizations affect their bilateral relations with other states. The foreign policy course of any state will be closely linked to its national interests, as well as the geopolitical situation and the existing system of international relations. Since declaring its independence, Kazakhstan has expressed its readiness to comply with the principles of international law. The purpose of Kazakh-

stan's foreign policy doctrine was to create a favorable foreign policy environment for successful adaptation to the world economic system. This position is reflected in the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan, legislative documents, Presidential Addresses, strategic and policy documents. From the first days of the revival of statehood, Kazakhstan has been paying close attention to the principles of strengthening international security and confidence, developing political and economic cooperation. Since gaining independence, our country has been very active in foreign policy in partnership with international organizations and has gained great trust and respect from the international community. For example, over the past decade, Kazakhstan has partnered with international organizations, been elected a non-permanent member of the UN Security Council, hosted the international exhibition EXPO-2017, signed a partnership and cooperation agreement with the European Union, joined the Asia-Europe Meeting and the World Trade Organization. Kazakhstan has gained the trust and respect of the international community in world politics [2]. On November 15, at the 76th session of the UN in New York, the Republic of Kazakhstan was elected a member of the UN Human Rights Council (HRC) for 2022-2024. In addition, Kazakhstan was elected a non-permanent member of the UN Security Council in 2017-2018, and the UN Secretary-General drew the world's attention not only to Kazakhstan, but also to regional issues. On the eve of the 30th anniversary of independence of the Republic of Kazakhstan, the role and influence of the country in international and regional organizations in the field of foreign policy is growing and gaining high trust from the world community. Kazakhstan's foreign policy is based on the principles of openness, peace, balance and consistency. Diplomatic relations have been established with more than 100 countries. [3] Today,

Kazakhstan is a member of more than 40 authoritative international organizations and pursues a multi-vector foreign policy based on a comprehensive multi-structure. In this regard, we believe that the analysis

of the interaction of Kazakhstan's foreign policy with international organizations at the regional and international levels is very relevant.

1 table - The list of International organizations (IOs) which Kazakhstan had a membership

№	Global IOs	Regional IOs	Specialised IOs	The IOs initiated by Kazakhstan
1	United Nations	Shanghai Cooperation Organization (SCO)	The Collective Security Treaty Organization	Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia
2	Organization for Security and Cooperation in Europe	Eurasian Economic Organizations	Organization of Islamic Cooperation	Eurasian Economic Community
3	World Trade Organizations	Turkic States organizations	NATO's North Atlantic Cooperation Council	Central Asian Union
4	World Health Organization	Commonwealth of Independent States		

Kazakhstan's foreign policy is aimed at protecting the national interests of the state. The national interests of Kazakhstan are based on the national heritage and national values of the people of Kazakhstan, provided with economic opportunities, political and military organization of the state, the spiritual, moral and intellectual potential of Kazakhstani society. The system of national interests of Kazakhstan is determined by a set of basic interests of the individual, society and the state [4]. At the present stage, the interests of the individual are in the real provision of constitutional rights and freedoms, personal security, improving the quality and standard of living, physical, spiritual and intellectual development. The interests of the society include strengthening democracy, achieving and maintaining social harmony, increasing the creative activity of the population and the spiritual renewal of Kazakhstan. Of course, the priority of Kazakhstan's foreign policy is and will be to ensure the inviolability of borders and territorial in-

tegrity of the state, to protect its constitutional system from possible encroachment by other states. Kazakhstan's choice of a multi-vector foreign policy became known after the 1991 presidential election. President Kassym-Jomart Tokayev in his book "Light and Shadow" said: A multi-vector state should be understood as the independence of the foreign policy course of a state from the actions of any partner state, from the world market conditions. In practice, multi-vector cooperation will be the first cooperation with neighboring countries, CIS member states and leading countries of the West, Asia and the Middle East. Later, in the Concept of Foreign Policy of Kazakhstan of March 15, 2001, a multi-vector foreign policy was identified as a key priority. The document prioritizes the development of integration processes with the EAEU, CICA, Central Asia and the SCO. Attention was also paid to relations with Russia, China, CIS countries, the United States, the European Union, Japan, India, Turkey and Iran [5].

The priorities of Kazakhstan's domestic and foreign policy until 2050 are clearly stated in the President's Address to the Nation of December 14, 2012. "During the years of independence, Kazakhstan has become an equal participant in international processes, and we have managed to create a favorable external environment. Our priorities will not change - it is a matter of developing partnerships with our neighbors - Russia, China, Central Asia, as well as the United States, the European Union and Asian countries".

According to the "Concept of Foreign Policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030", bilateral cooperation with the main partners of Kazakhstan's foreign policy - Russia, China, the United States, the EU, a number of CIS countries - Ukraine, Belarus, Azerbaijan, Central Asia is strengthening. Kazakhstan's foreign policy can be divided into three conditional: Asian, European and post-Soviet [6]. Accordingly, in all three areas, foreign policy relations are institutionally interacting through international and regional organizations. In the Asian direction, we include activities within the Shanghai Cooperation Organization, in the European direction, active relations with NATO, OSCE in the region, post-Soviet relations, integration policy within the Eurasian Economic Union, diplomatic activities within the Collective Security Treaty Organization. That is, the multi-vector foreign policy of the Kazakhstan model is institutionalized at the required level for each vector. In addition, within the framework of these international organizations, we consider the diplomatic relations of Kazakhstan in international politics in three main directions. The first direction is the initiatives and initiatives of unilateral Kazakh diplomats. The second direction is Kazakhstan's cooperation with regional organizations in the framework of integration projects in Central Asia and Eurasia [7]. The third direction is integration with "Western" international organizations. During all the years of independence, there has been

an active political dialogue with the European Union. As a result of the implementation of the State Program "Path to Europe", Kazakhstan was able to raise cooperation with major European countries to a higher level of partnership. Today, the European Union is Kazakhstan's main trade and investment partner in the world. In order to implement the strategy of industrial and innovative development of the country, the attraction of advanced equipment and technologies from the EU countries has become an undoubted achievement of Kazakhstan [8]. Kazakhstan remains a strong and responsible energy partner of the EU. Kazakhstan is the third largest non-OPEC country in Europe after Russia and Norway. European partners were offered to develop and adopt the Energy Charter "Kazakhstan - EU: 2020" in multilateral or bilateral format. Our multifaceted cooperation with European countries should be reflected in the new framework agreement between Kazakhstan and the EU [9].

Successes in the European direction allowed Kazakhstan to decide to strengthen the Asian vector of foreign policy. Over the years of independence, Kazakhstan has strengthened its position in Central Asia. Our country pursues a policy of active investment in the regional economy and the joint efforts of Central Asian countries to jointly face current challenges and threats. Security, efficient use of water and energy resources, labor migration and other pressing issues of the region will not go unnoticed. Since then, Kazakhstan's aspirations to play an important role in the field of peaceful nuclear technology have led to the decision in 2015 to establish and locate the world's first low-enriched (LEU) international bank in Kazakhstan with the support of the IAEA. Also, in the early days of independence, Kazakhstan proposed the idea of the Conference on Interaction and Confidence Building Measures in Asia (CICA), which now has 26 member countries [10]. Kazakhstan has also become a driving force in the dialogue of civilizations

by convening the Congress of World Religions and playing a key role in intensifying cooperation between Turkic-speaking countries. Kazakhstan's institutional initiatives for regional integration have been systematic since independence. Given that the initiative for the Eurasian Economic Union was first proposed by Kazakhstan, it is clear that Kazakhstan is the only architect of the Eurasian integration project. The Central Asian Collective Forum, signed by Kazakhstan in 1998, marks the first step of Kazakhstan in the institutionalization of political processes in the region.

Conclusion

However, the establishment of the Eurasian Economic Community in 2005 diverted Kazakhstan's efforts to establish an independent Central Asian organization. Today Kazakhstan's diplomacy serves not only regional but also global organizations. Kazakhstan's election to the UN Human Rights Council for 2022-2024 is a great honor on the eve of the 30th anniversary of our country's independence. For more than a quarter of a century, Kazakhstan has established itself as a state worthy of trust and respect in world politics. From the first days, Kazakhstan's foreign policy, including multilateral relations, has expressed a clear logic of presenting itself as a reliable and constructive international actor.

References

- 1 S. Frederick Starr. First glimpses of Tokayev's Kazakhstan: the listening state? Atlantic Council, 17 Sept. 2019, <https://www.atlanticcouncil.org/commentary/long-take/first-glimpses-of-tokayevs-kazakhstan/>
- 2 Decree of the President of Kazakhstan on the Foreign Policy Concept of Kazakhstan for 2020-2030, 6 March 2020, https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazakhstan-na-2020-2030-gody; see also 'Kazakhstan prodlit mnogovektornuyu vneshnyuyu politiku' [Kazakhstan to extend multivector foreign

policy], RIA Novosti, 12 June 2019, <https://ria.ru/20190612/1555506307.html>

- 3 Erzhan Kazykhanov. Kazakhstan: building a nuclear-safe world // American Ambassadors Review, Fall 2017, <https://www.americanambassadors.org/publications/ambassadors-review/fall-2017/kazakhstan-building-a-nuclear-safe-world>.

- 4 İpek Pinar. The Role of Oil and Gas in Kazakhstan's Foreign Policy: Looking East or West? // *Europe-Asia Studies*, vol. 59, no. 7, [Taylor & Francis, Ltd., University of Glasgow], 2007, pp. 1179-99, <http://www.jstor.org/stable/20451434>.

- 5 Anna Hayes. Explainer: Who Are the Uyghurs and Why Is the Chinese Government Detaining Them? // The Conversation, February 14, 2019, <https://theconversation.com/explainer-who-are-the-uyghurs-and-why-is-the-chinese-government-detaining-them-111843> ; and Darkhan Umirkebov, "Kazakhstan: Chinese Kazakhs Arrested, Face Trial in Remote Location," Eurasianet, October 15, 2019, <https://eurasianet.org/kazakhstan-chinese-kazakhs-arrested-face-trial-in-remote-location>

- 6 George Voloshin. Kazakhstan Reaffirms Ties to Russia as It Enters the Final Stage of Leadership Succession // Eurasia Daily Monitor 16, no. 50, The Jamestown Foundation (website), April 9, 2019, <https://jamestown.org/program/kazakhstan-reaffirms-tiesto-russia-as-it-enters-the-final-stage-of-leadership-succession/>

- 7 Josephine Freund. Kazakhstan Now Chairs Group of Landlocked Developing Nations // Caspian Policy Center (website), January 30, 2020, <https://www.caspianpolicy.org/kazakhstan-now-chairs-the-group-of-landlocked-developing-countries/>

- 8 Dene-Hem Chen. The Country that Brought a Sea Back to Life // BBC, July 23, 2018, <http://www.bbc.com/future/story/20180719-how-kazakhstan-brought-the-aral-sea-back-to-life>

- 9 Analiticheskij doklad «Kazakhstan v novyh politicheskikh realiyah: trendy i perspektivy» (7.09.2019 g.) [Analytical report «Kazakhstan in new political realities: trends and prospects» (09/07/2019)] // Veb-sajt Kazahstanskogo Centra analiticheskikh issledovanij «Evrazijskij monitoring» (<http://ea-monitor.kz/novosti-evraziyskogo-soyuza/analiticheskij-doklad-kazakhstan-v-novyh-politicheskikh-realiyah-trendy-i-perspektivy>)

- 10 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot

6 marta 2020 goda № 280 «О Концепции внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы» [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 6, 2020 No. 280 "On the Foreign Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030"] // Информационно-правовая система «Adilet» (<http://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000280>)

INFORMATION ABOUT AUTHORS

<i>Fatima Kukeyeva</i>	Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Malik Augan</i>	Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Nurbolat Nyshanbaev</i>	PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
<i>Nurken Aitymbetov</i>	PhD, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan
<i>Фатима Тураровна Кукеева</i>	Тарих ғылымдары докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Малик Алишоразович Ауган</i>	Тарих ғылымдары докторы, Халықаралық қатынастар және әлемдік экономика кафедрасы профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Нурболат Кайратович Нышанбаев</i>	PhD докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
<i>Нүркен Исқакович Айтымбетов</i>	PhD, аға ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан
<i>Фатима Тураровна Кукеева</i>	доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и мировой экономики, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Малик Алишоразович Ауган</i>	доктор исторических наук, профессор кафедры международных отношений и мировой экономики, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Нурболат Кайратович Нышанбаев</i>	PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
<i>Нуркен Исқакович Айтымбетов</i>	PhD, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫН ОНОМАСТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТ САЛАСЫНДАҒЫ СТАНДАРТТАУ НЕГІЗДЕРІ*

¹Қ. Рысбергенов, ²Д. Пашан, ³З. Садырбаева, ⁴Н. Бармешова

АҢДАТПА

ҚР қолданыстағы ономастикалық атаулар, оның ішінде еліміздің жер-су атаулары, аты-жөндеріміз – ұлттық және мемлекеттік тұтастығымызды айқындайтын басты факторлардың бірі. Тәуелсіздік алған жылдардан бері ономастикалық атаулардың мазмұнын ұлттандыруға бағытталған көптеген іс-шара атқарылды. Солай бола тұра, әлі де шешімін таппаған мәселе көп. Соның бірі – стандарттау мәселесі. Ресми құжаттар мен бейресми құжаттарда бірнеше вариантта тек қана адам есімдері емес, жер-су атаулары да жазылып жүр. Осы мәселені қарастыру барысында ономастикалық стандарттау жүйесі бойынша дамыған елдердің тәжірибесі қарастырылды. Еліміздегі ономастика саласына қатысты заңдар, тұжырым, бағдарламалардағы нақты міндеттерді жүзеге асыру барысына тоқталдық. Себебі жазуымыз латынграфикалы әліпбиге өткенге дейін осы мәселелерді шешу басты міндет болып отыр. Латын әліпбиі енгізілген сәтте стандартталған ономастикалық атауларымыз халықаралық, әлемдік ақпараттық кеңістікке еш кедергісіз енсе, ономастика саласындағы біршама мәселе шешілген болар еді.

Түйін сөздер: ономастика, стандарт, вариант, транслитерация, ономастикалық стандарттау.

* Бұл зерттеу ҚР БҒМ ҒК-нің қаржыландыруымен OR11465483 «Мемлекеттік тілді латын-графикалы ұлттық әліпбиге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру бойынша зерттеу жобасы аясында жазылды.

^{1,2,3,4} Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Пашан Д.М.
pashan_dan@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Рысбергенов Қ.,
Пашан Д., Садырбаева З.,
Бармешова Н.
Қазақстан Республикасын
ономастикалық қызмет
саласындағы стандарттау
негіздері // Адам әлемі. –
2022. – No. 2 (92).
– Б. 141-152.

Основы стандартизации в области ономастической деятельности Республики Казахстан

Аннотация. Ономастические названия в Республики Казахстан, в том числе названия топонимов нашей страны, являются одним из главных факторов, определяющих национальную и государственную идентичность. За годы независимости было проведено множество мероприятий, направленных на национализацию содержания ономастических названий. Тем не менее, есть много проблем, которые еще не решены. Одна из них – проблема стандартизации. В официальных документах и неофициальных документах в нескольких вариантах пишутся не только имена людей, но и названия земель и вод. В ходе рассмотрения данного вопроса был рассмотрен опыт стран с достаточно развитой системой ономастической стандартизации. С этой точки зрения мы остановились на ходе реализации конкретных

задач в законах, концепциях, программах, касающихся сферы ономастики в нашей стране. Решение этих вопросов остается главной задачей до перехода нашего письма на латинографический алфавит. К моменту введения латинского алфавита наши стандартизированные ономастические названия беспрепятственно вошли бы в международное, мировое информационное пространство, была бы решена некоторая проблема в области ономастики.

Ключевые слова: ономастика, стандарт, вариант, транслитерация, ономастическая стандартизация

Fundamentals of Standardization in the Field of Onomastic Activity Republic of Kazakhstan

Abstract. Onomastic names, including the names of toponyms of our country, are one of the main factors determining national and state identity. Over the years of independence, many measures have been carried out aimed at nationalizing the content of onomastic names. However, there are many problems that have not yet been solved. One of them is the problem of standardization. In official documents and unofficial documents, not only human names are written in several variants, but also the names of lands and waters. During the consideration of this issue, the experience of countries with a sufficiently developed system of onomastic standardization was considered. From this point of view, we focused on the implementation of specific tasks in laws, concepts, programs related to the field of onomastics in our country. The solution of these issues remains the main task until the transition of our writing to the Latin alphabet. By the time the Latin alphabet was introduced, our standardized onomastic names would have entered the international, global information space without hindrance, and some problem in the field of onomastics would have been solved.

Key words: Onomastics, Standard, Variant, Transliteration, Onomastic Standardization.

Kіpіcne

Қазіргі қоғамда дәл және тиімді басқару мен коммуникацияны қамтамасыз ету үшін стандартты географиялық атауларды қолдану қажет. Ұлттық стандарттау бағдарламалары барлық деңгейлерде басқару, өнеркәсіп, сауда және білім беру салаларында тиімділікті арттыру арқылы уақыт пен қаражатты үнемдейді. Ономастикалық атауларды бірдейлестіру, бір ізге түсіру қажеттілігі, әсіресе, әртүрлі карталарды жасау және басып шығару; халық санағын жүргізу; ұлттық қауіпсіздік; ішкі және халықаралық әуе және теңіз қатынастары; гидрологиялық зерттеулер мен барлау, почта қызметі мен жүктерді тасымалдау; құрлықтағы және судағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету; сондай-ақ демографиялық, мәдени, әлеуметтік және ғылыми зерттеулер жүргізу кезінде анық байқалады.

Ономастикалық атаулар, атап айтсақ, жер-су мен адам есімдер³ ұлттық кодты

сақтап отырған саланың бірі. Тәуелсіздік алғаннан бері ономастикалық атаулардың мазмұнын ұлттандыруға, стандарттауға арналған бірнеше жұмыстар атқарылды. Сондықтан бұл ғылыми зерттеу проблемасының өзектілігі күмән тудырмайды.

ҚР ономастика саласындағы қызметтерді реттеуге қатысты төмендегідей нормативтік, заңнамалық құжаттар сараланды. Қазақстан Республикасындағы ономастикалық қызмет саласына қатысты бірнеше нормативтік құжаттар бар. Атап айтсақ, ең бірінші құжат – ҚР Тіл туралы Заңы (1997 жылғы 11 шілдедегі N 151 Заңы). Осы заңның 24-25 баптары ономастикаға қатысты.

Бұдан кейінгі құжат – ҚР заңнамалық актілеріне ономастика мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы (2013 ж. 21 қаңтардағы № 72-V заңы).

Ономастикалық атаулар, оның ішінде еліміздің жер-су атаулары, аты-

жөндеріміз – ұлттық және мемлекеттік тұтастығымызды айқындайтын басты факторлардың бірі. Ресми құжаттар мен бейресми құжаттарда бірнеше вариантта тек қана адам есімдері емес, жер-су атаулары да жазылып жүр. Осы мәселені қарастыру барысында ономастикалық стандарттау жүйесі біршама дамыған елдердің тәжірибесі қарастырылды. Осы тұрғыдан еліміздегі ономастика саласына қатысты заңдар, тұжырым, бағдарламалардағы нақты міндеттер жүзеге асырылды.

Сондай-ақ тілге қатысты екі бағдарлама бар, бұл бағдарламаларда да ономастика мәселелері басты назарға алынған. Олар: ҚР тілдерді дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (күшін жойған); Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (ҚР Үкіметінің 2019 жылғы 31 желтоқсандағы № 1045 қаулысы).

Әдіснамасы

Ономастикалық стандарттау негізін құрайтын нормативтік құжаттарды қарау барысында талдау, талқылау әдістері қолданылды. Басқа елдердің тәжірибесін көрсетуде сипаттау, салыстыру, коммуникативтік әдістер қолданылды. Бұл әдістерді қолдану жаңа гипотезалар немесе өсу мен жетілу теорияларын тудыруы мүмкін. Варианттарды ұсыну, нормалау барысында индуктивті әдіс қолданылды.

Негізгі бөлім

ҚР Үкіметінің нақты ономастика саласына қатысты екі қағидаты бар. Олар: Әкімшілік-аумақтық бірліктерге, елді мекендердің құрамдас бөліктеріне атау беру, оларды қайта атау, сондай-ақ олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту кезінде тиісті аумақ халқының пікірін ескеру

қағидаларын бекіту туралы (ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 24 ақпандағы № 138 қаулысы); Қазақстан Республикасының аумағындағы әуежайларға, порттарға, теміржол вокзалдарына, теміржол стансаларына, метрополитен стансаларына, автовокзалдарға, автостансаларға, физикалық-географиялық және мемлекет меншігіндегі басқа да объектілерге атау беру, сондай-ақ оларды қайта атау, олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту және мемлекеттік заңды тұлғаларға, мемлекет қатысатын заңды тұлғаларға жеке адамдардың есімін беру қағидаларын бекіту туралы (ҚР Үкіметінің 1996 жылғы 5 наурыз N 281 қаулысы).

Осы заңдар, қаулылар, бағдарламалар негізінде Республикалық Ономастикалық комиссия жұмысының нормативтік құқықтық базасы негізделді. Ономастикалық комиссия – ҚР аумағындағы әкімшілік-аумақтық бірліктерге, елді мекендердің құрамдас бөліктеріне, әуежайларға, порттарға, теміржол вокзалдарына, теміржол стансаларына, метрополитен стансаларына, автовокзалдарға, автостансаларға, физикалық-географиялық және мемлекет меншігіндегі басқа да объектілерге атау беру және оларды қайта атау, олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту және мемлекеттік заңды тұлғаларға, мемлекет қатысатын заңды тұлғаларға жеке адамдардың есімдерін беру, сондай-ақ ҚР тарихи-мәдени мұрасының құрамдас бөлігі ретінде тарихи атауларды қалпына келтіру және сақтау бойынша бірыңғай көзқарасты қалыптастыру жөніндегі ұсыныстарды әзірлейтін консультациялық-кеңесші орган. Республикалық ономастикалық комиссияның облыс, республикалық маңызы бар қалаларда да комиссиялары бар. Бұдан бөлек, жұмыс топтары да бар. Осы аталған комиссиялар нормативтік құжаттар негізінде жұмыстарын атқарады.

Қазақстан Республикасында тілдеді дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы-

ның үшінші бағыты - қазақстандықтардың тіл мәдениетінің деңгейін арттыру болатын. Онда «Қазақ тілінің лексикалық қорын жетілдіру және жүйелеу» бағыты бойынша ең алдымен, әкімшілік-аумақтық бірліктердің атауларын жүйеге келтіруді қамтамасыз ету көзделді.

Осы бағдарламада ономастика саласындағы жұмысты жетілдіру бойынша:

1. Ономастикалық жұмыстарды жүргізген кезде ашықтық қағидаттарын енгізу керек.

2. Қоғамдық пікірді ескеру, шешімдерді қабылдау процесіне азаматтық қоғам институттарын және бұқаралық ақпарат құралдарын кеңінен тарту қажет.

3. Ономастика саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіре түсу керек.

4. Географиялық объектілердің атауларын мемлекеттік тілде жазу, оны орыс және басқа да тілдерде транслитерациялаудың ережелерін әзірлеу талап етіледі.

5. Антропонимикалық атауларды және көрнекі ақпараттарды сәйкестен-

діруді жүзеге асыру керек

6. Мемлекеттік тілде антропонимикалық белгілеулерді жазу мен сәйкестендіру жөніндегі бірыңғай талаптарды әзірлеу қажет.

7. Көрнекі ақпаратты көркем ресімдеу туралы нормативтік құқықтық базаны жетілдіру талап етілген еді [1].

Осы талаптар негізінде бірқатар жұмыстар атқарылды. Атап көрсетсек:

- мемлекеттік тілдің ғылыми-лингвистикалық базасы құрылды;

- ортологиялық еңбектер әзірленіп, таратылды;

- терминологиялық жүйені реттеу бойынша жұмыстар басталды;

- ономастикалық кеңістікті реттеу шаралары қабылданды.

Шығарылған сөздіктер, жасалған интернет ресурстар, порталдар бар, ономастика саласындағы «Atau.kz» ономастикалық базасының жасалғандығы да айта аламыз.

Ономастикалық кеңістікті реттеу жұмысы жандандырылды (1-кесте).

1-кесте. Республика көлеміндегі аты ауысқан әкімшілік аумақтар

№	Бұрынғы аты	Қазіргі аты
1	Оңтүстік Қазақстан облысы	Түркістан обл.
2	Качир (Павлодар обл)	Тереңкөл ауд.
3	Лебяжі (Павлодар обл)	Аққулы ауд.
4	Чингирлау (БҚО)	Шыңғырлау ауд.
5	Зырян (ШҚО)	Алтай ауд.

Тәуелсіздік алғаннан бергі республика көлеміндегі жалпы атау ауыстыру көрсеткіші (2-кесте) берілді.

2-кесте. Тәуелсіздік алғаннан бергі көрсеткіш

	Атаулары	Саны
1	Облыс, қала, аудан	20
2	Елді мекен	1500
3	Объект (білім, мәдениет, спорт мекемелері және т.б.)	1400
4	Теміржол станциялары	85
5	Көше, даңғыл, шағын аудан және т.б.	25000

2014 жылғы 24 ақпанда Үкімет әкімшілік-аумақтық бірліктерге, елді мекендердің құрамдас бөліктеріне атау беру, оларды қайта атау, сондай-ақ олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту кезінде тиісті аумақ халқының пікірін ескеру қағидаларын бекітті. Бұл жоғарыда аталған бағдарламының 1 және 1 міндеттерін орындауға қатысты болып отыр. Ономастикалық жұмыстарды жүргізген кезде ашықтық қағидаттарын енгізу мен қоғамдық пікірді ескеру назарға алынатын болады. Енді билік көшенің, саябақтың және қаланың атауын өзгертуге қатысты азаматтардың пікіріне қызығушылық танытатын болады. Шенеуніктер атауын өзгерту туралы ұсыныс енгізген соң, мәслихаттарда қоғамдық тыңдаулар өткізілетін болады. Олар жергілікті БАҚ-та тіркеледі және жарияланады. Бұған әкімшілік-аумақтық бірліктерге, елді мекендердің құрамдас бөліктеріне атау беру, оларды қайта атау, сондай-ақ олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту кезінде тиісті аумақ халқының пікірін ескеру қағидаларын бекіту туралы (ҚР Үкіметінің 2014 жылғы 24 ақпандағы № 138 қаулысы) нормативтік құжаты дәлел [2].

Атқарылып жатқан шаралар екінші бағдарламымызда ары қарай жалғасын тапты. Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының 1 тармағы «Латын графикалы әліпби негізінде қазақ тілін жаңғырту» деп аталып осының 1.3 тармақшасы «*Ономастикалық кеңістікті латын графикалы әліпби негізінде реттеу және стандарттау*» деп көрсетілген. Біздің қағидат қызметтері осы тармаққа тікелей қатысты.

Бағдарламада қазақ тілінің грамматикалық, лексика-фразеологиялық, оның ішінде терминологиялық және ономастикалық ресурстарын зерттеу керектігі нақтыланған.

Ономастикалық қызмет аясында:

1. Идеологиялық жағынан ескірген ономастикалық атауларды өзгерту
2. Географиялық объектілерге ұлттық атау беру процесін жандандыру.
3. Берілген атаулардың осы объектінің функциясымен сәйкес келуі.
4. Траншекаралық аумақтардағы географиялық объектілердің тарихи атауларын қалпына келтіру
5. Атаулардың графикалық таңбалуындағы бірізділікті сақтау мәселелерін үйлестіру қажеттігін айтамыз.

Қазақстан Республикасында жоғарыдағы бағдарламаға сәйкес, қызмет атқаратын Ономастикалық комиссия бар екендігін айттық. Ономастикалық қызмет саласын жетілдіру қажет. Ол жолда ономастика саласы ілгері дамыған, стандарттары жүйеленген елдердің тәжірибесіне қарағанымыз жөн деп білеміз. Атап айтсақ,

- АҚШ-та «Географиялық атаулар кеңесі»
- Канадада «Географиялық атаулардың тұрақты комитеті»

АҚШ-тың географиялық атаулар жөніндегі кеңесі (BGN). АҚШ-тың географиялық атаулар жөніндегі кеңесі – Америка Құрама Штаттарының ведомствоаралық ұйымы. Ұйым 1890 жылы құрылған және 1947 жылы бүкіл федералды Үкіметте географиялық атаулардың біркелкі қолданылуын қамтамасыз ету үшін 1947 жылы заңмен бекітілген. Ол бүкіл федералды Үкіметте географиялық атаулардың біркелкі қолданылуын қамтамасыз ету үшін жасалған. Отандық және шетелдік географиялық атауларды пайдалану және қолдануды реттейтін рәсімдеу принциптерін әзірлейді.

BGN-де веб-сайт бар, ол географиялық атауларға қатысты бағытталған мәселелер, сұраулар, өзгерістер мен ұсыныстарды үйлестіру орталығы ретінде қызмет етеді. Халықаралық, федералды, мемлекеттік, жергілікті органдармен серіктестікте BGN географиялық атаулардың біркелкі

қолданылуы және қазіргі атаулар туралы мәліметтер жарияланатын сайтты ұсынады. Интернетте қолжетімді екі дерекқор бар, біреуі отандық атаулар, екіншісі шетелдік атаулар үшін әзірленген, екеуі де стандартталған географиялық атаулар туралы ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз етеді.

АҚШ-та Азаматтық соғыстан кейінгі зерттеулерде бірізділік сақталмауы жиі байқалған. Географиялық объектілердің атауларының қайшылықтары мен сәйкессіздіктері бірізді географиялық номенклатураны қажет ететін зерттеушілер, картографтар, мемлекеттік қызметкерлер және ғалымдар үшін маңызды болды. 1980 жылы АҚШ президенті Бенджамин Харрисон BGN-ны құрды және оған географиялық атауларға қатысты мәселелерді шешуге өкілеттік берді. BGN шешімдері әлі күнге дейін федералды үкіметтің барлық департаменттері мен агенттіктері үшін міндетті саналады. Бүгін АҚШ-ғы географиялық атаулар бойынша жұмысты Ұлттық атаулар комитеті (DNC) қолдайды. Жыл сайын DNC жүздеген жаңа атауларды қарастырады, ішкі атауларды ұсынады және жеке адамдарға және жергілікті, мемлекеттік, федералды және рулық атауларға өзгертулер енгізеді. DNC ешқашан жаңа атауды өзі ұсынбайды; керісінше, ол жаңа атаулар, оның принциптері, саясаты мен рәсімделуі туралы ұсыныстарға қатысты келіспеушіліктер мен ережелерді реттейтін делдал болып табылады.

Географиялық атаулардың ақпарат-тық жүйесі (GNS), (сайты: <http://geonames.usgs.gov/domestic>) жергілікті географиялық атаулардың ресми ақпарат қоймасы, онда штат, округ, USGS топографиялық картасы және географиялық координаттар бойынша федералды деңгейде әр объектінің атауы және орналасқан жері туралы ақпарат бар. Онда GNIS федералды, штаттық және жергілікті деректерді жинайды, нәтижесінде сіз агенттік ұсынатын көптеген веб-сайттар арқылы қосымшалар мен қызметтер туралы көбірек біле аласыз.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін шетелдік географиялық атауларды стандарттауға деген қызығушылық едәуір артты және BGN 1927 жылы шетелдік географиялық атаулар туралы алғашқы баяндамасын жариялады. 1947 жылы Конгресс қайта құрылып және осы қайта құрудан кейін шетелдік атауларды басқару жөніндегі Комитет (ШАБ) құрылды. ШАБ Қорғаныс министрлігінің құрамына кіретін ұлттық геокеңістіктік барлау агенттігінің (NGA) қолдауымен шетелдік атауларды стандарттау бағдарламасын жүзеге асырады. Шет елдердегі географиялық атаулар жөніндегі органдармен жұмыс істей отырып және өз қызметін Ұлыбританияда ресми пайдалану үшін географиялық атаулар жөніндегі тұрақты Комитетпен үйлестіре отырып, FNC араб және корей сияқты латын әріптерімен географиялық атауларды аударуға арналған жүйелерді реттеп, шеттілдік атаулармен жұмыс істеу саясатын айқындады.

BGN құрамына географиялық ақпаратпен, халықпен, экологиямен және мемлекеттік жерлерді басқарумен айналысатын федералды агенттіктердің өкілдері кіреді. Олар Ішкі істер министрлігімен өз міндеттерін бөлісе отырып, BGN географиялық нысандардың ресми атауларын, орналасқан жерін, сондай-ақ жергілікті атауларды, шетелдік атауларды, Антарктика және су асты нысандары атауларын пайдалануды реттейтін қағидаларды және рәсімдерді жариялайды. BGN мүше-агенттіктері және комитеттер: АҚШ ауыл шаруашылығы министрлігі, Орталық барлау басқармасы, АҚШ сауда министрлігі, АҚШ Қорғаныс министрлігі, Мемлекеттік баспа, АҚШ ішкі қауіпсіздік департаменті, АҚШ ішкі істер министрлігі, Конгресс кітапханасы, АҚШ пошта қызметі, АҚШ Мемлекеттік департаменті. Осы мекемелердің баршасы BGN бекіткен стандарттарды қолданады.

Бұл кеңестің электрондық поштала-ры: lyost@usgs.gov, trent.c.palmer@nga.

mil, сайты: <https://www.usgs.gov>; <http://geonames.usgs.gov>.

Қазіргі қоғамда дәл және тиімді басқару мен коммуникацияны қамтамасыз ету үшін стандартты географиялық атауларды қолдану қажет. Ұлттық стандарттау бағдарламалары барлық деңгейлерде басқару, өнеркәсіп, сауда және білім беру салаларында тиімділікті арттыру арқылы уақыт пен қаражатты үнемдейді. Бұл әсіресе әртүрлі карталарды жасау және басып шығару; халық санағын жүргізу; ұлттық қауіпсіздік; ішкі және халықаралық әуе және теңіз қатынастары; гидрологиялық зерттеулер мен барлау, пошта қызметі мен жүктерді тасымалдау; құрлықтағы және судағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету; сондай-ақ демографиялық, мәдени, әлеуметтік және ғылыми зерттеулер жүргізу кезінде анық байқалады. Ономастикалық атаулар, атап айтсақ, жер-су мен адам есімдер ұлттық кодты сақтап отырған саланың бірі. Тәуелсіздік алғаннан бері ономастикалық атаулардың мазмұнын ұлттандыруға, стандарттауға арналған бірнеше жұмыстар атқарылды. Солай бола тұра, бірізділік сақталмай жатқан тұстарымыз көп. Мысалы: *Сарыарқа* – Қазақстанның ірі физикалық-географиялық және табиғи-тарихи аймағының бірі (<https://kk.wikipedia.org/wiki>). *Сары-Арқа* мұрасының интерактивті картасы (<http://nasledie-saryarki.kz/kk>). *Сарарқа* ауданында тіл заңын бұзған жарнамалар алынды (<https://qazaqtimes.com/article/69872>). Қарағанды облысы Шет ауданындағы *Шерубай-Нұра* өзенінің суы тартылып барады, деп хабарлайды Atameken Business (<https://inbusiness.kz>); Қарағанды өңірінде *Шерубайнұра* өзені тартылып барады (<https://24.kz>); *Шерубай Нұра* болысы 1875 жылғы 29 тамызына дейін Қареке Алтай болысы (<http://wikipedia.kz.nina.az>). Бұл бағытта біздің институт мамандары 700 беттік, үш тілді «Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық бірліктер атауының қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалығын» (Казахско-

русско-английский справочник названий административно-территориальных единиц Республики Казахстан) әзірледі. Бұл еңбек республикамыздың әкімшілік-аумақтық бірліктеріндегі 19 мыңға жуық атауларды (елді мекен атаулары мен басқа да нысандарды) қамтып, олардың мемлекеттік қазақ тілі мен ресми орыс тіліндегі дұрыс жазылу нұсқаларын ұсынған. Еліміздегі ономастиканың бүгінгі таңдағы қолдану аясы мен жұмсалыу қызметінің арта түсуі, оның топонимия саласының мемлекеттік мекемелер мен акционерлік қоғамдар, ауыл шаруашылық саласы мен білім беру ісінде, ғылыми-зерттеу мекемелерінде, картографиялық, геодезиялық және әскери штабтар мен бұқаралық ақпарат құралдары және заң орындарында кеңінен пайдалануымен, әсіресе халықаралық мәнінің күшейіп, шетел мемлекеттерінде жиі қарым-қатынасқа түсуімен ерекше сипат алуда. Бұл анықтамалық – Республикамыздың елді мекен атауларын мемлекеттік қазақ тілі және ресми орыс тілінде көпшіліктің дұрыс жазуына арналған аса қажетті құрал болып табылады. Бұл еңбек tilalemi.kz, termincom.kz, atau.kz сайттарында ашық қолданыста тұр.

Ал, адам есімдерінде де бір есімнің бірнеше нұсқада жазылып жүргенін көптеп кездестіреміз. Мысалы, *Құлмұхаммед/ Құл-Мұхаммед/ Құл-Мұқамед/ Құлмұқамед/ Құл-Мұхаммет/ Құлмұхаммет/ Құлмұхаммет* есімі осылайша 7 нұсқада жазылып жүр. *Құлмұхаммед* елшілігі^[1] – 1594 жылы Тәуекел хан Мәскеуге жіберген елшілік (<https://kk.wikipedia.org/wiki>); Мемлекет Басшысының Өкімімен Мұхтар Абрарұлы *Құл-Мұхаммед* Қазақстан Республикасы Президентінің кеңесшісі қызметіне тағайындалды (<https://www.akorda.kz>); Мұқтар *Құл-Мұқамед* өзі көптен сұранып жүрген Шығыс Қазақстан облысына әкім болып бармақшы дейді (<https://qazaquni.kz>); Сөзі: Қайрат *Құлмұқамед*; Әні: Қажымұрат Шешенқұлұлы // (<https://t>.

me/s/kazhymurat); Сол мектептің қалыптасуында өз қолтаңбасын қалдырған адуынды айтыскерлердің бірі – Қайрат Құл-Мұхаммет болатын (<http://aitysker.org/?p=481>); Даласы Қойлыбай әулие мен Құлмұхаммет Ишанның мәңгілік мекеніне айналып, бір қасиет кезіп жүргендей // (<https://el.kz>); Алматы облысының ішкі істер басқармасының бастығы генерал Құлмұхаммет Қасымов тәркіленген есірткілерді көпшілік алдында өртеу шарасын өткізуді // (<https://www.azattyq.org>).

Айшабибі/ Айша бибі / Айша-бибі - *Айшабибі* ауылдық округіне қарасты *Айшабибі*, Қызылтаң ауылдарындағы көшелердің атауын өзгерту туралы // (<https://adilet.zan.kz>); 1997 жылы облыс әкімдігінің қолдауымен филармониядан «*Айша Бибі*» би ансамблі құрылып, жетекшісі ретінде Байдәулет Сазабеков тағайындалды // (<https://zhofil.kz/>); Тарихы тереңнен тамыр тартатын Әулиеата өңірі туралы сөз болғанда, көптің есіне әуелі *Айша бибінің* есімі түседі. // (<https://egemen.kz>); Сол аңыздың айтуынша, *Айша-бибі* Түркістанда жас батыр Қараханмен кездесіп, бірін-бірі ұнатқан екі жас бас қосып, өмірлік серік болуға уағдаласады // (<https://ummet.kz>).

Енді бұл мәселеде негізгі басылыққа алатын еңбек 2009 жылы «Арыс» баспасынан шыққан «Қазақ есімдерінің анықтамалығы» атты еңбек. Редакторы – Т.Жанұзақ. Бірақ, еңбекте көрсетілген кісі есімдерінің стандартты нұсқасы нормативтік құжатпен бекітілмегендіктен, кісі есімдері әртүрлі вариантта қолданылып жүр. Осындай мәселелер тек ұлттық ономастикаға қатысты емес, транслитерация мәселесінде де туындап отыр.

Шеттілдік атауларды таңбалау кезінде транслитерация мәселесі үнемі туындап отырады. Тілімізде *Венгрия-Мажарстан*, *Германия-Алмания*, *Си Цзиньпин* - *Ши Жыңпин*, *Хосни Мубарак* - *Ғұсни Мүбарек* сияқты қатар қолданылатын атаулар бар. Ресейде шетелдік атаулар мен есімдерді кириллицаға түсіретін транслитерация

жүйесі қалыптасқан. Ал, бізде осы жүйе де кемшін болып тұр. Мысал ретінде «Бүгін облыс әкімі Жансейіт Түймебаев *Венгрия* делегациясын қабылдады. *Мажар* елінен келген қонақтар аймақ ерекшеліктерімен танысып, жергілікті халықтың еңбекқорлығы мен қонақжай пейіліне тәнті болды» (<https://shymkenttv.kz>), «*Мажарстан (Венгрия)* Альпі, Карпат және Динар тауларының аралығында орналасқан» (<https://abai.kz>) деген сөйлемдерді көреміз. «ҚР Парламенті Мәжілісінің Халықаралық істер, қорғаныс және қауіпсіздік комитетінің төрағасы Серік Әбдірахманов бастаған делегация *Алмания* елінен оралды» (<https://www.parlam.kz>). *Германиядан* саяси баспана алғысы келіп жүрген Тәжікстанның оншақты азаматы өздерін еліне депортациялайды деп қауіптенеді (<https://www.azattyq.org>). *Пекинде* Қазақстан Премьер-Министрін ҚХР Төрағасы *Си Цзиньпин* қабылдады (<https://www.primeminister.kz>). *Бейжің* Олимпиадасы қарсаңында олимпиадалық спорт нысандарын тексеру 5 қазан мен 31 желтоқсан аралығында өткізіледі (<https://24.kz>). Египеттің бұрынғы президенті Хосни Мұбарак қайтыс болды ... *Хосни Мубарак* 30 жыл Египеттің президенті болды (<https://kk.teles-relay.com>). Биліктен кеткеніне екі ай өткенде Египеттің бұрынғы президенті *Ғұсни Мүбарак* өзіне тағылған айыптарды жоққа шығарып мәлімдеме жасады (<https://www.azattyq.org>). Байқағанымдай, бұдан басқа да интернет кеңістігіндегі ресми сайттардан көптеген деректер келтіруге болады. Шеттілдік атаулар тіліміздің ішкі айналысына күннен-күнге қарқындап еніп жатыр. Экзонимдерді қазақ тілінде транслитерациялау мәселесі дүниежүзілік саяси картаны, мектеп оқулықтарын, энциклопедия және басқа да анықтамалықтарды жасау барысында туындайды. Экзонимдік атаулар деп тіліміздегі әлемдегі барлық мемлекеттер мен олардағы көптеген қала, елді мекен, жер-су атауларына қатысты айтылады. Өзге мемлекеттерде экзонимдік атауларға қатысты заңнамалық құжаттар,

ережелер бар. Ал бізде экзонимдік атаулар жөнінде ереже жоқ, бекітілген ресми тізім болмағандықтан шет мемлекет атауларын транслитерациялауда қазақтілді дерек көздері әртүрлі жазады. Оларды біріздендіру үшін арнайы ереже жасалуы тиіс. Осы мәселені шешу жолында біздің А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты «Мемлекеттік тілді латынграфикалы ұлттық әліпби-ге көшіруді қамтамасыз ететін жаңартылған нормативтік сөздіктер мен академиялық басылымдар сериясын әзірлеу» бағдарламалық-нысаналы қар-жыландыру бойынша зерттеу жобасы аясында «Латын графикасы негізінде қазақ тілінде шеттілдік атауларды (экзонимдерді) сондай-ақ шет мемлекеттер, әлем елдері астаналарының, мұхиттардың, теңіздердің және Дүниежүзінің саяси картасының» басқа да объекті атауларын транслитерациялау ережелерін әзірлеу» бойынша ереженің жеке тармақтарын негіздеп жазып жатырмыз.

Ағылшын, орыс тілдерінде шет тілден экзонимдерді транслитерация жасау жүйелері әбден жүйеленген. Мысалы, қытай атауларын латын мен кириллицаға аударатын Палладия жүйесі бар. Палладия «это разговорное название традиционной практической транскрипции, с помощью которой можно записать любое китайское слово на русском языке. Ее применяют для передачи имен собственных и китайских реалий, например, названий блюд. Смотрите: 惠州 — Хуэйчжоу, 习近平 — Си Цзиньпин, 锅包肉 — гобаожоу. Палладица — общепринятая система. Она указывается в китайско-русских словарях, ее используют при переводе официальных и юридических документов, бизнес-писем, справок, виз и художественных произведений» деп көрсетілген [3]. Қазақ тілінде де осындай дүниежүзіндегі тілдерден транслитерация жасау жүйесін қалыптастырсақ. Ал қазіргі таңда біз, өкінішке қарай, дүниежүзі емес өзіміздің ономастикалық атауларымызды латынша транслитерациялау,

халықаралық стандартқа сай рәсімдеуді де бірізге түсіріп, заңдастыра ала алмай отырмыз. Транслитерация жасаудың толымды жүйесін қалыптастыру ісіне тек Біріккен Ұлттар Ұйымының жанындағы географиялық атаулар жөніндегі сарапшылар тобы (United Nations Group of Experts on Geographical Names, UNGEGN) мен осы шаруаға жауапты UNESCO құрамындағы арнайы құрылымдардың ғана әлеуеті жетеді деп есептейміз.

Ономастикалық атауларымызды шеттілде транслитерациялау, қазақшаға аудару мәселелері де шешімін таппай отыр. «Халықаралық стандарт бойынша атауларымыз кез келген тілде ұлттық нормаға сай бірдей оқылатын болса ғана ең тиімді әліпби болып есептеледі. Бұл көп жағдайда «қайтарымдылық» қағидасына байланысты. Қайтарымдылық дегеніміз – латынша таңбаланған атауды кері ретранскрипциялағанда қазақ тіліндегі түпнұсқасының қаз қалпында сақталуы. Өкінішке орай, қазіргі қолданыстағы стандарт кирилл жазуына негізделген. Өйткені кириллицаға кері ретранслитерациялағанда қазақ тілінің қ, ң, ғ, ө, ә дыбыстары жоғалып кетеді де, орнына орыс тіліндегі к, н, о, а графемалары жазылады. Сондықтан қазақ ономастикалық атауларын бірізге түсіру мәселесі өзекті күйінде қалып отыр. Мәселен, жер-су атаулары, азаматтардың аты-жөндері латын негізді қазақ жазуының тек ұлттық стандарты қабылданғанда ғана адекватты көрініс табатындығы анық, яғни төл дыбыстардың жазылуы, айтылуы сақталмақ» [4]. Бұл турасында географиялық атауларды стандарттау ұйымы да айтқан екен. 2007 жылы шыққан ұлттық стандарттауға қатысты еңбекте латын әліпбиіне өтпеген елдердің географиялық атауларын халықаралық стандарттау қиындық туғызатыны айтылған.. Латын әліпбиіне өткен соң, халықаралық стандарттау мәселесі де оңтайлы шешіледі деп ойлаймыз [5, 89].

Қорытынды

Әртүрлі елдерде географиялық атауларды стандарттау әр түрлі болады. Шындығында, стандарттауға көзқарас бірдей болатын, бағдарламаларды тиімді жүзеге асыратын бірдей елдер жоқ, олар қабылдаған принциптер, саясат және рәсімдеу айтарлықтай ерекшеленеді. Себебі, әр елдің өзіндік ұлттық ерекшелігі әртүрлі. Ал ономастикада ауызша сөйлеу мен жазбаша тілдің нормаларына сәйкес келетін ұлттық деңгейде қабылданған және атаулардың біркелкі жазылуын қамтамасыз ететін кез-келген әдіс тиімді болмақ. Географиялық атауларды стандарттау жөніндегі Біріккен ұйымдардың конференцияларында қабылданған бірнеше қарарларда топонимикалық нұсқаулықтар халықаралық дәрежедегі картографтар мен редакторлар үшін қажет екендігі айтылған болатын және шамамен 35 ел осындай нұсқаулықтарды ұсынған екен. Алайда, бұл елдердің 23-і Еуропада орналасқан. Олардың тек 6-ы Азияда, 3-і Америкада, 2-і Африкада және 1-і Австралияда [5].

Атауларды стандарттау жергілікті географиялық нысандардың мәселелерін шешуге көмектеседі. Көптеген атаулар, жазбалар мен қосымшалар арасындағы сәйкессіздіктер мен қарама-қайшылықтар бірыңғай, дәйекті географиялық номенклатураны қажет ететін зерттеушілер, картографтар мен ғалымдар үшін тиімді болар еді.

Қазақстан Республикасындағы тіл саясатын іске асырудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасындағы «Ономастикалық кеңістікті латын графикалы әліпби негізінде реттеу және стандарттау» міндетін іске асыру осы стандарттардың мәртебесін бекітетін нормативтер әзірлеуді болжамдайды.

Ол нормативтерді әзірлеу барысында мыналарды басты назарға алу керек деп есептейміз:

- Қалалардың халықаралық атаулары мен кодтарын латын графикалы

атауларға сәйкес келтіру (атап айтқанда, әуе және теміржол қатынастары саласында);

- Отандық және шетелдік коммуникация алаңдарында қазақстандық ономастикалық кеңістіктің ортологиялық нормаларының сақталуын қамтамасыз ету;

- Навигация жүйелері мен сервистерінде, халықаралық дерекқорларда географиялық объектілердің жаңа атауларын ілгерілету;

- Жаңа атауларды танымал ету;

- Географиялық объектілерді және олардың құрамдас бөліктерін атау және қайта атау қағидалары мен стандарттарын әзірлеу, жариялау және қоғамдық талқылау;

- Ономастикалық бірліктердің электрондық базасын кеңейту және сервистік қамтамасыз ету.

- Стандарттау процесінде бірнеше ұйым мен мекемелер қатысып, атаулардың дұрыс және біркелкі қолданылуын анықтап, өз беттерінше стандарт жасауына болмайды. Бұндай істі бірлесе, ақылдаса атқару керек. Шешім шығаратын бір ғана ұйым болуы қажет.

Жұмысты қорытындылай келе, Қазақстан Республикасында ономастикаға қатысты біршама нормативті құжаттар бар екендігін көрдік. Ономастикалық комиссия да біршама жұмыстар атқарып отыр. Атауларды стандарттау жүйесі еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін біршама реттеліп қалды. Сонда да әлі де реттейтін тұстары көп екенін көрдік. Ономастикалық атауларды стандарттау арқылы неге қол жеткіземіз:

Атаулардың бірнеше вариантты болмай, стандартты бір ғана атауы алынса, дәйекті географиялық номенклатураны қажет ететін зерттеушілер, картографтар мен ғалымдар үшін үлкен көмек болар еді.

Ономастикалық комиссия бекіткен стандарттарды еліміздің барлық атқарушы органдары міндетті деп қабылдайтын болса, құжаттарда бірізділік болар еді.

ҚР қолданылатын географиялық ны-

сандардың атауларына немесе шеттiлдік географиялық атауларға қатысты ақпараттар Ономастикалық комиссия сайтында қолжетiмді болса екен.

Мемлекеттік немесе жеке тұлға, кезкелген ұйым Ономастикалық комиссияға ресми шешiмдер қабылдау үшін ұсынылған жаңа атаулар, атау өзгертуге ұсыныстар немесе бiрiздi емес атаулар туралы сұрау жiберсе алса.

Ономастикалық комиссия көпшiлiк үшін әрқашан ашық болса, сайттан бәрiн ашық оқу мүмкiндiгi берiлсе.

Ономастикалық кеңiстiктi реттеу және стандарттау мiндетi бойынша мынандай iс-шаралар ұйымдастырсақ:

- Тарихи-диахрондық әдiстi пайдалану арқылы ономастикалық атауларды жүйелендiрсек;

- Алдағы латын графикасына өтуге халықты дайындау аясында латын графикасында Қазақстан азаматтарының тегi мен есiмдерiн дұрыс жазу жөнiндегi iс-шаралар өткiзу (акциялар, флешмобтар, семинарлар және т.б.)

- Ономастика мәселелерi бойынша iс-шаралар ұйымдастыру

- Латын графикалы әлiпби негiзiндегi Қазақстан Республикасының аумағындағы географиялық объектiлер және олардың құрамдас бөлiктерi атауларының стандартын әзiрлеу және бекiту.

Әдебиеттер тiзiмi

1. Қазақстан Республикасында тiлдердi дамыту мен қолданудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттiк бағдарламасы туралы - «Әдiлет» АҚЖ (zan.kz)

2. Әкiмшiлiк-аумақтық бiрлiктерге, елдi мекендердiң құрамдас бөлiктерiне атау беру, оларды қайта атау, сондай-ақ олардың атауларының транскрипциясын нақтылау мен өзгерту кезiнде тиiстi аумақ халқының пiкiрiн ескеру қағидаларын бекiту туралы // URL: <https://adilet.zan.kz>

3. Палладий, великий и ужасный. Почему нужно знать китайско-русскую транскрипцию // URL: <http://ekd.me>.

4. Ономастика – әлемдiк мәселе // URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/22450> – 11.09.2014.

5. Руководство по национальной стандартизации географических названий. – Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк, 2007. – 181 с.

6. Қазақ жазуының ұлттық стандарты керек // URL: <https://www.azattyq.org>

7. Ономастикалық атаулар бiрiздiлiктi талап етедi // URL: <https://tilalemi.kz/article/2053-.html>

8. Атауларды латынша қалай жазамыз? // URL: <https://tilqazyna.kz/article/1340>

Transliteration

1. Kazakstan Respublikasynda tilderdi damyту men koldanudyң 2011 - 2020 zhyldarға арналған мемлекеттiк бағдарламасы туралы - «Әдiлет» АҚЖ (zan.kz) [On the state program for the development and functioning of languages in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020 - IAS "Adilet" (zan.kz)] (in Kaz)

2. Akimshilik-aumakyk birlikterge, eldi mекenderdin kuramdас boliklerine атау беру, olardy kajta атау, sondaj-ақ olardyn атауларынын transkripциясын нақтылау мен озгерту кезiнде тиiстi аумақ halkынын pikirin eskeru kagidalарын бекiту туралы [On approval of the rules for naming administrative-territorial units, constituent parts of localities, renaming them, as well as taking into account the opinion of the population of the relevant territory when clarifying and changing the transcription of their names] // URL: <https://adilet.zan.kz> (in Kaz)

3. Palladij, velikij i uzhasnyj. Pochemu nu-zhno znat' kitajsko-russskuju transkripциju [Palladium, great and terrible. I need to know the Chinese-Russian transcription] // URL: <http://ekd.me>. (in Kaz)

4. Onomastika – әлемдiк маселе [Onomastics – a global problem] // URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/22450> – 11.09.2014. (in Kaz)

5. Rukovodstvo po nacional'noj standartizacii geograficheskikh nazvanij. – Organizacija Obedinennyh Nacij [Management of the national standardization of Geographical Names. – Organization Of United Nations]. – N'ju-Jork, 2007. – 181 с. (in Russ)

6. Kazақ zhazuynyn ulttyk standarty керек [Need a national standard of the Kazakh script] // URL: <https://www.azattyq.org> (in Kaz)

7. Onomastikalық атаулар bиrizzdiliktі талап етедi [Onomastic names require consistency] // URL: <https://tilalemi.kz/article/2053-.html> (in Kaz)

8. Атауларды латынша kalaj zhazamыз? [How do we write names in Latin?] // URL: <https://tilqazyna.kz/article/1340> (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

- Қыздархан Рысберген* филология ғылымдарының докторы, ономастика бөлімінің меңгерушісі, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
- Дана Пашан* филология ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
- Зубайра Садырбаева* ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
- Назира Бармешова* ғылыми қызметкер, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан
-
- Кыздархан Рысберген* доктор филологических наук, заведующий отделом ономастики, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
- Дана Пашан* кандидат филологических наук, старший научный сотрудник, Институт языкознания имени А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
- Зубайра Садырбаева* научный сотрудник, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
- Назира Бармешова* научный сотрудник, Институт языкознания им. А. Байтұрсынова, Алматы, Казахстан
-
- Kyzdarkhan Rysbergen* Doctor of Philological Sciences, Head of the Department of Onomastics, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
- Dana Pashan* Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
- Zubayra Sadyrbaeva* Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan
- Nazira Barmeshova* Researcher, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

SECULAR AND RELIGIOUS VALUES: FOREIGN EXPERIENCE

¹A. Altaikyzy, ² K. Tskhvariashvili

ABSTRACT

The article considers the problem of correlation between secular and religious values in the context of the experience of Western and Eastern countries. The authors analyze the cultural and historical aspects of the formation of religious and secular values, describe value orientations in the context of religious pluralism. The main reasons for the radicalization of the system of religious values in a secular state, as well as the specifics of the manifestation of religious radicalism, are considered. Opinions of various scientists are systematized. The negative consequences of various historical and political events on the religious life of secular societies and on the effectiveness of confessional politics are determined. The purpose of the article is to determine the features of the correlation of religious and secular values, as well as the interaction of the state with religious and confessional structures.

Key words: Secular Values, Religious Values, Value System, Secularism, Modern European States, Public Consciousness.

This research was funded by the CS MES RK №AP09260036 "Secular and Religious Values in Modern Kazakhstan: Interaction and Influence on the Policy of RK in the Sphere of Religion".

^{1,2}Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

³ Ivane Javakhishvili Tbilisi State University

Corresponding Author:
Altaikyzy A.
aikerim.altaikyzy@gmail.com

Reference to this article:
Altaikyzy A., Tskhvariashvili K.
Secular and Religious Values:
Foreign Experience // Adam
alemi. – 2022. – No. 2 (92).
– P. 153-162.

Зайырлы және діни құндылықтар: шетелдік тәжірибе

Аңдатпа. Мақалада Батыс және Шығыс елдерінің тәжірибесі контекстінде зайырлы және діни құндылықтардың арақатынасы мәселесі қарастырылған. Авторлар діни және зайырлы құндылықтардың қалыптасуының мәдени-тарихи аспектілеріне талдау жасайды, құндылықтар бағдарларын діни плюрализм аясында сипаттайды. Зайырлы мемлекеттегі діни құндылықтар жүйесінің радикалдануының негізгі себептері, сондай-ақ діни радикализмнің көрініс беру ерекшеліктері қарастырылады. Бірқатар ғалымдардың пікірлері жүйеленген. Өртүрлі тарихи-саяси оқиғалардың зайырлы қоғамдардың діни өміріне және конфессиялық саясаттың тиімділігіне тигізетін кері салдары айқындалады. Мақаланың мақсаты – діни және зайырлы құндылықтардың арақатынасының ерекшеліктерін, сондай-ақ мемлекеттің діни және конфессиялық құрылымдармен өзара әрекеттесуін анықтау.

Түйін сөздер: зайырлы құндылықтар, діни құндылықтар, құндылықтар жүйесі, зайырлылық, қазіргі Еуропа мемлекеттері, қоғамдық сана.

Светские и религиозные ценности: зарубежный опыт

Аннотация. В статье рассмотрена проблема соотношения светских и религиозных ценностей в контексте опыта западных и восточных стран. Авторы анализируют культурно-исторические аспекты формирования религиозных и светских ценностей, описывает ценностные ориентиры в условиях религиозного плюрализма. Рассмотрены основные причины радикализации системы религиозных ценностей в светском государстве, а также специфика проявления религиозного радикализма. Систематизированы мнения различных ученых. Определены негативные последствия разных исторических и политических событий на ре-

лигиозную жизнь светских обществ и на эффективность конфессиональной политики. Цель статьи – определить особенности соотношения религиозных и светских ценностей, а также взаимодействия государства с религиозными и конфессиональными структурами.

Ключевые слова: светские ценности, религиозные ценности, система ценностей, секуляризм, современные европейские государства, общественное сознание.

Introduction

After the collapse of the communist system of values in Russia, as well as in Kazakhstan, a spiritual vacuum formed, in connection with which the state faced the most important task of forming a new ideology and spiritual guidelines for social development that would meet the challenges of the modern world and democratic values. In these countries, two contradictory trends are observed: 1) the development of liberal ideas and values associated with the formation of a secular state and democratic transformations; 2) activation of traditional values and religious worldview, which is associated with spiritual revival and the search for a new identity and cultural code.

Today we are witnessing the emergence of cultural antagonism between various confessional groups and supporters of liberal values. Although the gap in values is not critical, according to the Russian scientist Z.M. Murtuzova, today scientists and thinkers need to develop models of conflict-free coexistence of secular and religious values. "In this regard, the study of the problem of the relationship between secular and religious in modern Russian society and the search for ways to solve it seems extremely relevant. The solution of this problem will make it possible to determine the prospects for gaining socio-cultural stability, the formation of the social structure of the Russian Federation in accordance with the principles of civil society" [1, P. 114]. Thus, in the post-Soviet space, the balance of secular and religious in the paradigm of civic values remains one of the most important issues of the political and socio-cultural structure.

Methodology

In the study, comparative studies were used as the main methodology, which is

determined by the subject of the study. The article also used: a systematic approach, a comparative historical method, which allowed us to study the main problem of scientific work and consider it in a specific historical context.

Main part

Kazakhstani and Russian societies, in an attempt to build a mature civil society, are faced with such problems as the "permissible" boundaries of individual freedom and civil culture, the crisis of traditional values and morality. Apologists for the religious and traditional values of Kazakhstan and Russia resist and even take an aggressive stance against liberal values, which presuppose the widest possible freedom of the individual in all spheres of society.

Such phenomena are especially pronounced in Kazakhstan. The leaders of public opinion (popular users of social networks) believe that this is due to the fact that patriarchal consciousness is more characteristic of modern Kazakh culture. For example, the movement for the rights of sexual and gender minorities and feminism is perceived as an ideological threat. Radical groups disrupt events and demand restrictions on the activities of such organizations, in some cases they use physical force. The discourse analysis conducted within the framework of the scientific project "Secularism and religion in modern Kazakhstan: the need to modernize spiritual and cultural meanings and strategies (an interdisciplinary approach)" shows that "in discussions about offenses against women, there is a high degree of victimblaming and bullying, an increase in views of extreme patriarchy, marginalization of the male population. In this connection, in 2020, groups for the protection of women's rights, communities of feminist views became more active" [2, P.

169]. Despite this, feminism and other liberal ideas are unpopular among Kazakhstanis and are still on the periphery of public consciousness. Most are focused on the preservation and reproduction of established norms and lifestyles.

However, global processes show the opposite picture. There is a growing number of secular/liberal humanists who support the right to absolute freedom, "which, in their opinion, should extend to all spheres of life and elements of public consciousness, even such sacred ones as religion, God, the Holocaust, etc." [1, P. 115].

As an example, Z.M. Murtuzova cites such events as a) the situation around the French satirical weekly "Charlie Hebdo", which became famous for depicting obscene caricatures of the Holy Trinity, the Prophet Muhammad, etc.; 2) the case of the group "Pussy Riot", accused of hooliganism after performing the so-called "punk prayer" on February 21, 2012 in the Cathedral of Christ the Savior; 3) the Novosibirsk production of the opera *Tannhäuser*, which caused a wide public outcry after the Orthodox community saw in it a public insult to religious symbols, this position was supported by Muslims and Jews; 4) the event in the summer of 2015 in Moscow's Torfyanka park, which became the arena of confrontation between supporters of the Orthodox church construction project and local residents who are in favor of preserving the green area [1, P. 115]. On the example of these resonant precedents, it can be concluded that the freedom of expression of the individual extends within certain boundaries and must be subject to the principles of the common good and responsibility.

Modern European states are undergoing profound transformations of public consciousness. For several centuries now, the West has been moving away from traditional Christian culture, giving preference to relativistic liberal values. Contrary to the historical experience of mankind, the fundamental foundations of human existence, the understanding and model of family relations and gender roles are changing; the legalization of same-sex marriage and

prostitution, juvenile justice are an integral part of Western democracy. However, such issues as euthanasia, abortion, surrogate motherhood and others cause controversy in the public discourse of Western countries. Despite this, for young Kazakhstanis and Russians, the Western model of life is the most attractive, in our opinion, this is due to scientific and technological progress and the level of well-being.

A.N. Shalamova [3, P. 19-21] explores the legal aspects of the implementation of religious values in the social practices of Kazakhstan and Russia; the following conclusions can be drawn from the analysis of the author:

1) Secularism of the state structure of Kazakhstan is proclaimed in the Constitution of the Republic [4] along with other characteristics, and in the Constitution of the Russian Federation [5] secularity is highlighted in a separate article of the constitutional text;

2) The Constitution of the Republic of Kazakhstan defines more detailed constitutional and legal regulation of religious structures and activities of religious organizations. In the Russian Federation, the relevant relations are regulated by administrative law, and not constitutional;

3) The provisions of the Constitutions of the two countries establish the principle of political and spiritual-ideological pluralism, and also contain exclusive prohibitive anti-extremist regulations. However, it should be noted that there is a norm in the Constitution of the Republic of Kazakhstan that reflects the Kazakhstani historical and ethnic specificity, which differs from the Russian one: in the Russian Federation, organizations whose activities are aimed at inciting social, racial, national and religious hatred are prohibited, and in the Republic of Kazakhstan, moreover, tribal and class;

4) Kazakhstan defines constitutional values, such as Kazakhstani patriotism, protection of interethnic and interfaith peace and harmony, there are no such norms in the Russian Constitution;

5) The author includes in the value range the norms of the Constitutions,

which regulate the issues of the state and national languages;

6) A significant difference is that the provisions of the Russian Constitution, in connection with the federal structure of the country, dedicated to the national subjects of the federation, reflect the cultural values of indigenous peoples;

7) The Constitution of the Russian Federation emphasizes the national value character of land and natural resources, the Constitution of the Republic of Kazakhstan reflects in detail the national and ethnic aspects in the system of formation of state structures;

8) according to the author, in the Constitution of the Republic of Kazakhstan the norm "everyone has the right to freedom of conscience" is more concise than the wording in the Russian Federation "everyone is guaranteed freedom of conscience, freedom of religion", which causes controversy among scientists regarding the two terms "freedom of conscience" and "freedom of religion".

In general, the era of "religious renaissance" and the formation of national-cultural identity continues in Russia and Kazakhstan, in connection with which religious values are an important part of the socio-cultural space of the two countries. And in European countries, on the contrary, since the end of the 20th century, there has been a decrease in the importance of Christian culture and a weakening of institutional religion. V.V. Baryshnikova [6, P. 258] associates this trend with changes in the economy. In developing countries, religious values occupy an important place, while in developed societies they fade into the background. Since the improvement of socio-economic conditions contributes to an increased sense of personal independence, a sense of control over the conditions of life and freedom of choice, the importance of authorities is lost. That is, the progressive development of Western European states has led to a shift in "values of survival towards values of self-expression" [7, P. 42-52].

However, according to some scientists, a new identity is emerging in Europe,

which is formed on the basis of secular and religious values [8]. And the combination of religious and secular values is called spiritual values. This cultural syncretism of the secular and the religious arose as a result of the individualization of religious beliefs. In Europe, agnosticism, atheism and people who believe in divine power, but deny religion and the institutionalization of faith, are becoming more and more popular. Another European phenomenon is interesting, which is associated with the experience of people who profess several religions or practice the rituals of two or more religions at the same time. The results of the discourse analysis of social platforms demonstrate that a similar trend is developing in Kazakhstan: "agnosticism is a relatively new philosophical concept and atypical worldview for Kazakhstanis. However, the analysis of social networks in the current year shows a certain level of growth and distribution in Kazakhstani society. If in religious science there are two categories of agnostic – 1) a person who does not deny the existence of gods, but does not take the side of any religion or faith; 2) a person who does not deny the existence of gods, but does not affirm it either, because he is convinced that the primary beginning of things is unknown, since it cannot be known – either at the moment of human development, or in general [9], - then for Kazakhstan is characterized by the first. Such people usually turn to the Universe instead of God, that is, the global universe is the divine center. Among some of them (mainly women), various spiritual practices, meditations are common, in which there are elements of yoga and, less often, Hinduism" [2, P. 172-173].

The above processes led to the development of the New Age movement, which arose at the end of the twentieth century in Western countries and has recently been actively spreading in Kazakhstan. The idea of this ideology is to unite all religions and prevent religious conflicts based on differences in cultures and values. However, here a new crisis of values arises: 1) the idea of the New Era is aimed at strengthening

the personality and potential of a person, which gradually leads to the indifference of the individual to the world around him, ceases to be interested in what goes beyond his personality; 2) and also generates religious/ideological indifference, since the followers of the movement believe that every religion has the right ideas, and there is no point in looking for the truth in a particular religion.

In the framework of sociological research (The World Values Survey - the study of world values), conducted by R. Inglehart and K. Welzel in Western countries, the values of pluralistic societies were studied. The results showed that, despite the fact that religions have historically contributed to the formation of ethnic cultures, the belief system and values of people are more influenced by life in a certain country [10]. For example, the basic values of Catholic Germans are much closer to the values of German Protestants in Germany than to the outlook of Catholics in other countries. The main reason for this phenomenon in modern Europe is the withdrawal of religious issues into the private sphere, as well as multiculturalism based on liberal values. However, Islam in European countries is characterized by a different trend. Muslims are consolidated not on the basis of ethnic and civic values, but on a religious basis. This is due to the following factors: 1) rejection of Christian and liberal democratic values by Muslims/immigrants; 2) unlike adherents of Christianity, Muslims often do not separate the secular and religious spheres of life.

If we are talking about the fundamental difference between religious and Western liberal values, it lies in the fact that democratic culture does not establish moral norms and restrictions, or rather does not participate in their formation. A.V. Lukin believes that the adoption of Western values for all countries of the world is a utopian idea [11, P. 104]. Because, as we know, the cultural and historical experience of mankind is diverse.

In this sense, the experience of the countries of the Far East, such as Japan, South

Korea, Singapore, China, etc., is interesting. The model of these states is unique in that it demonstrated the possibility of preserving traditional values during the modernization and scientific-innovative processes that led to progressive development. An analysis of the experience of these countries is important for Kazakhstan, due to the fact that some features of the mentality and worldview of the countries of this region are closer to the Kazakh (Kazakhstani) understanding of the world than Western European ones. As an example, it can be cited such cultural aspects as the importance of family relations and the connection between generations, filial piety, the formation of social relationships and roles depending on age and status, the dominance of collective interests over individual ones, adherence to social constructs, obedience to elders and the cult of ancestors, etc.

The economic achievements of China and Singapore, according to a number of experts, were largely facilitated by the observance of traditional moral and ethical norms and the preservation of the Confucian value system in the minds of society for many centuries. An important role was played by such fundamental values of Confucian ethics as justice, hard work and devotion to the country. Partial export of global transformations in the world and the preservation of traditional values made it possible to build a modern progressive society.

If we talk about the countries of the Islamic world, then the most relevant example is Turkey. For the Kazakhstani socio-humanitarian science, the study of the Turkish experience in the formation of religious and secular values is always of great interest. Firstly, Kazakhstan and Turkey are historically fraternal countries with a similar mentality, language and culture. The Hanafi school of Sunni Islam is the traditional worldview of the Turkish and Kazakh people. Secondly, the years of independence laid the foundations for relations and cooperation in various fields, Turkey is one of the strategic partners of Kazakhstan. The two countries are important cen-

ters for strengthening friendship and the union of the Turkic countries. Thirdly, the Turkish state has a century-old history of building a secular state and civil society, it has also achieved a number of achievements in this direction. And Kazakhstan is a country that received such an opportunity only after gaining independence.

After the establishment of the Republic of Turkey in 1924, a number of laws were passed to direct the cultural policy of the regime. The idea of the formation of secular values and the necessary legal basis for this seemed attractive. The state apparatus, based on the idea of Kemalism, implemented various reforms to create a homogeneous nation-state, which were aimed at suppressing religious identity and religious values. In this political sense, secularism became the ideology of a positivist state that could ensure the absolute separation of religion and politics. Thus, Turkish laicism formed a legal basis for religious politics that was closer to the French legal system than to the Anglo-Saxon concept.

Turkish laicism assumed complete state control over religion and a legal system free from religious content. When the Office for Religious Affairs of Turkey (Diyanet İşleri Başkanlığı) was established in 1924, it was previously called Evkaf-y Humayun Nezareti (Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti), then Sheriye ve Evkaf (Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti) – institutions that united funds (waqf) and the Department for Religious Affairs. Instead of a sheikh ul-Islam structure that included the right to issue fatwas, what was needed was a structure that would serve the concept of secularism and help the state take control of religion.

The 1930s were a period of ideological domination not only in Turkey, but also in Europe and in the socialist camp. Just as fascism and communism wanted to introduce a homogeneous ideology, the Kemalist ideology in Turkey also participated in the construction of a homogeneous society. The Kemalists pursued a radical policy that "brought to naught the influence of religion on the state and largely reduced its social role" [12, P. 44].

The reforms carried out at the first stage of the establishment of the Republic formed the basis for the formation of the secular values of modern Turkey, these include: abolition of the Ministry of Sharia Affairs and Religious Courts and the introduction of secular judiciary; formation of a secular education system; overcoming medieval institutions in the field of everyday life and the development of bourgeois orders; closure of the tekke (dervish abode) and turbe (tomb); ban on wearing medieval and religious headdresses and clothing; registration of the act of marriage by the state; transition from the Arabic alphabet to the Latinized one; granting women the right to elect and be elected to government bodies; issue of money and creation of the state Central Bank; active participation of state capital in the creation of the most important sectors of the economy; translation of religious books into Turkish, reading the khutbah, reading the Quran, the call to prayer azan; cleaning the Turkish (Ottoman) language from many Arabic and Persian words, introducing ancient Turkic words from ancient texts (Orkhon, Uighur) or artificially creating new ones based on Turkic roots; strengthening Turkish nationalism instead of religious ideology.

The main principles of Kemalism were fixed in the Constitution of the Turkish Republic, secularism is a priority along with republicanism, nationalism, nationality, etatism, revolutionism. However, the tough policy of Ataturk, implemented in the first years of the republic, caused a clash of religious and secular values, a conflict of interests between believers and the secular regime. The reason for the strong resistance from the Turkish public was the restriction of the rights of believers and religious practice. If in democratic countries with the Anglo-Saxon legal system freedom of religion was one of the main conditions of secularism; in Turkey, extreme secularism as a system of deliberate oppression of Muslims has led to a clash of Islamic and Kemalist ideologies, a crisis of values.

The reason for the strong resistance from the Turkish public was the restric-

tion of the rights of believers and religious practice. If in democratic countries with the Anglo-Saxon legal system freedom of religion was one of the main conditions of secularism; in Turkey, extreme secularism as a system of deliberate oppression of Muslims has led to a clash of Islamic and Kemalist ideologies, a crisis of values.

But with the transition to a multi-party parliamentary system, the parties that formed the government began to pursue a soft policy in the field of religion. After the Democratic Party came to power in the 1950s, the *adhan* (call to prayer), which had been recited in Turkish since 1932, was recited in Arabic. Barriers to pilgrimage were removed and shrines were opened. Many imam-khatib schools have been opened, which have the status of lyceums. Religious education began to be introduced in general education schools, and in the period from 1973 to 1983, graduates of imam-khatib schools were given the opportunity to enter higher educational institutions on an equal basis with secondary school graduates.

It is obvious that in the country that switched to a multi-party system since the 1950s, there was a lack of coordination of religious and confessional policy with the conditions of a particular society and the absence of dialogue mechanisms. This, in turn, led to the radicalization of religious groups, the weakening of rational decisions in religious policy, the revanchism of religious groups and leaders who were under pressure and discrimination, as well as the formation of doctrines that further demonize the power of a particular religious group. Thus, the clash of religious and secular values led to the February 28 coup in 1997.

It was not until the 2000s that religious groups and Turkish citizens who were harassed to defend laicism were granted their rights and began to participate in public life. The government formed by the Justice and Development Party (*Ak Parti*), which came to power in the 2002 elections, first passed a resolution to reduce the military's influence on public policy; then worked on elim-

inating the socio-political consequences of the February 28 crisis. The Turkish government has recognized the right of Muslims to wear headscarves in public places, as well as the property and temples of non-Muslim minorities and the opening of churches, etc. After these measures, the discriminatory situation against the Alevis (a Shiite group in Turkey) and the Kurdish ethnic group, which had remained an unresolved issue for many years, was seen as a "topical agenda" and the government took steps to address it. During this period, a new "soft" form of secularism emerged in Turkey.

It is known that the legal basis for religious and confessional policy, as well as religious and secular values in Turkey is the Constitution, and the policy towards religious minorities is regulated by the Treaty of Lausanne. The main state structures for regulating religious issues in Turkey are the Department for Religious Affairs (*Diyanet*) and the Foundation for Religious Affairs. We believe that the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan, as well as the Department for Religious Affairs of Turkey, with state support, is capable of pursuing a religious and confessional policy that does not contradict historical consciousness and contributes to the protection of national and spiritual continuity. To do this, it is necessary to analyze the experience, structure and activities of the Office of Religious Affairs in Turkey.

As the Turkish model shows, based on the partnership of the state with public organizations, the religious sphere can be improved and correspond to the processes of development of rational and national culture. In Turkey, the Department for Religious Affairs is a state institution, so the Fund for Religious Affairs works on its behalf, and the Kazakh Ministry of Social Development does not take on the function of controlling or spreading Islam, so we believe that this function can be implemented by the Spiritual Administration of Muslims of Kazakhstan. This does not harm secular principles and values, but we can make religion a factor in the development of national culture, based on historical experience. We will note the main

directions of the Turkish Foundation for Religious Affairs, so that we can think about how to develop this practice in Kazakhstan: organizing pilgrimages and umrah; organization of religious holidays; publication of religious literature and organization of fairs; awarding scholarships to students receiving a religious or even any other education; construction of student hostels; assistance to orphans, the poor, the sick; activities in foreign countries; Islamic encyclopedia; Center for Islamic Studies [13, P. 161-162].

At various times, the Republic of Turkey has been widely criticized by the European Union and the United States, as well as by various human rights organizations, for allegedly violating the rights of both religious minorities and Muslims in the country. When the Justice and Development Party came to power, there was no need to restrict the rights of minorities and the dissemination of religious values, since the activities of the Office of Religious Affairs and the Religious Affairs Foundation began to develop in the above areas. This is due to the fact that the scientifically and culturally established religious policy and the tradition of religious continuity leave no grounds for fear of radical religious values, the activities of religious minorities and sects. Developed countries that respect their history and culture adopt this form of secularism, which is able to preserve and transmit the traditional values of the people.

G. Zhusipbek believes that Turkey is still undergoing a fundamental transformation – transition from active to passive secularism, which involves a balance of secular and religious values and in this regard would be the best choice for building a tolerant, stable and viable society in the Central Asian countries [14, P. 32]. The scientist defines the active type of secularism as militant secularism, which involves the introduction of secular values by force, and the passive type as democratic secularism – balance of secular and religious values. Thus, Turkey can be considered a good example for Muslim countries that experienced a policy of forced secularization and was later able to liberalize political Islam.

For the modern countries of Central Asia, Islamic values are an integral part of the worldview and culture, in connection with which, according to G. Zhusipbek, it is very important for the elites of Kazakhstan/Central Asian countries to conclude a social contract with Islam in the public sphere. This is due to the following factors: resolution of the problem of politicization of religion and religious radicalism, since aggressive secularism in an attempt to eliminate religion from public life aggravates relations with religious groups, as a result, they will seek to politicize their activities in order to protect the interests of believers; stable relationship between the state and religious structures.

After all, the threat of aggressive introduction of secular ideas and values can become a prerequisite for the radicalization of religious views. Another reason for the effectiveness of the passive type of secularism is political and religious pluralism, which creates a competitive environment for religious ideas, moderate forms of religious rhetoric and interpretation, and also softens the extremes of religious radicalism. However, it should be noted that active secularism is not the only reason for the radicalization and politicization of religious ideas. The low level of literacy, education, culture and well-being of the population can become fertile ground for extreme views and lead to the radicalization of religious values. An integrated approach will allow Kazakhstan to maintain a balance of secular and religious values, to build rational state-confessional relations.

From the experience of Turkey in the formation of secular and religious values, the following conclusions should be drawn:

Secular values and principles are not the same in all countries. Each state must take into account its historical experience and relations with national and religious minorities, taking into account the threat posed by religious groups to statehood. However, we must understand that secularism and formation of corresponding values is not an absolute dogma.

Conclusion

Secularism is the implementation of political and legal decisions that take into account the interests of the state in meeting the religious and spiritual needs and expectations of people. That is, secularism and secular values are a living organism that is constantly in motion, modernized if it is necessary. When the state forcibly establishes the principles and values of secularism, restricts the freedom of religion of citizens, it can be said that a political and ideological conflict arises between the government and religious groups. On the contrary, if the principles of secularism and secular values are defined taking into account the needs of citizens and the interests of society, it is possible to rationally combat religious influence that threatens the state apparatus and political-spiritual security.

What type of secularism will be effective for maintaining the balance of secular and religious values in a particular country depends on the cultural characteristics of the society that have been formed as a result of specific historical events. However, in the modern world, the principle of protecting freedom and human rights should become the main criterion of policy in the religious sphere. It is important to understand the difference "between the separation of religion from the state as a constitutional norm regulating relations between the state and religion, on the one hand, and secularism as an ideology that generates an aggressively anti-religious nature of the state, on the other" [14, P. 41]. That is, Kazakhstan should not take an anti-religious position, but it is necessary to ensure neutrality in relation to the secular and religious lifestyle.

References

- 1 Муртузова З.М. Соотношение светских и религиозных ценностей в контексте проблемы построения гражданского общества в России // Манускрипт. – 2016. – № 4 (66). – С. 114-117.
- 2 Алтайқызы А. Дискурс-анализ медиа и сетевых ресурсов в условиях коронавируса //

Светскость и религия в современном Казахстане: модернизация духовно-культурных смыслов и стратегий: Коллективная монография. Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2020. – 278 с.

3 Шаламова А.Н. Сравнительный анализ религиозных ценностей в конституциях России и Казахстана // Пролог: журнал о праве. – 2018. – № 4. – С. 18-22.

4 Конституция Республики Казахстан, 30.09.1995 г.

5 Конституция Российской Федерации, 12.12.1993 г.

6 Барышникова В.В. Традиционные религиозные ценности в современных мультикультурных обществах // Вестник Русской христианской гуманитарной академии. – 2018. – № 4(19). – С. 255-261.

7 Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: Последовательность человеческого развития. – М.: Новое издательство, 2011. – 464 с.

8 Casanova J. Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective // The Hedgehog Review. – 2006. – Vol. 8, N1, 2. – P. 7-22.

9 Huxley T.H. Agnosticism and Christianity. – Paris: Editions Le Mono, 2016. – 372 p.

10 Inglehart R., Norris P. Muslim Integration into Western Cultures: Between Origins and Destinations. – Harvard Kennedy School, 2009. – 40 p.

11 Лукин А.В. Столкновение ценностей в современном мире и перспективы евразийской интеграции // Полис. Политические исследования. – 2014. – № 6. – С. 102-113.

12 Кириллова Н.С. Эволюция турецкого общества в эпоху Кемаля Ататюрка. – Бийск: Алтайская государственная академия образования имени В.М. Шукшина, 2015. – 97 с.

13 Алтайқызы А., Тасболат А.Ф. Діни және зайырлы құндылықтарды қалыптастырудағы мемлекеттік саясаттың рөлі: Қазақстан және Түркия тәжірибесі // Әл-Фараби. – 2021. – № 3(75). – С. 154-164.

14 Жусипбек Г. В поисках приемлемой модели отношений между государством и религией для постсоветской Центральной Азии: уроки Турции // Центральная Азия и Кавказ. – 2013. – № 4 (16). – С. 32-45.

Transliteration

- 1 Murtuzova Z.M. Sootnoshenie svetskikh i religioznyh cennostej v kontekste problemy postroenija grazhdanskogo obshhestva v Rossii [Correlation between secular and religious values in the context of the problem of building a civil society in Russia] // Manuscript. – 2016. –

№ 4 (66). – S. 114-117. (in Russ).

2 Altaikyzy A. Diskurs-analiz media i setevykh resursov v usloviyah koronavirusa [Discourse analysis of media and online resources in the context of coronavirus] // Svetskost' i religija v sovremennom Kazahstane: modernizacija duhovno-kul'turnyh smyslov i strategij: Kollektivnaja monografija. Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2020. – 278 s. (in Russ).

3 Shalamova A.N. Sravnitel'nyj analiz religioznykh cennostej v konstitucijah Rossii i Kazahstana [Comparative analysis of religious values in the constitutions of Russia and Kazakhstan] // Prolog: zhurnal o prave. – 2018. – № 4. – S. 18-22. (in Russ).

4 Konstitucija Respubliki Kazahstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan], 30.09.1995 g. (in Russ).

5 Konstitucija Rossijskoj Federacii [Constitution of the Russian Federation], 12.12.1993 g. (in Russ).

6 Baryshnikova V.V. Tradicionnye religioznye cennosti v sovremennykh mul'tikul'turnykh obshhestvah [Traditional Religious Values in Modern Multicultural Societies] // Vestnik Russkoj hristianskoj gumanitarnoj akademii. – 2018. – № 4(19). – S. 255-261. (in Russ).

7 Inglehart R., Vel'cel' K. Modernizacija, kul'turnye izmeneniya i demokratija: Posledovatel'nost' chelovecheskogo razvitija [Modernization, Cultural Change and Democracy: the Human Development Sequence]. – M.: Novoe izdatel'stvo, 2011. – 464 s. (in Russ).

8 Casanova J. Rethinking Secularization: A Global Comparative Perspective // The Hedgehog Review. – 2006. – Vol. 8, N1, 2. – P. 7-22.

9 Huxley T.H. Agnosticism and Christianity. – Paris: Editions Le Mono, 2016. – 372 p.

10 Inglehart R., Norris P. Muslim Integration into Western Cultures: Between Origins and Destinations. – Harvard Kennedy School, 2009. – 40 p.

11 Lukin A.V. Stolknovenie cennostej v sovremennom mire i perspektivy evrazijskoj integracii [The clash of values in the modern world and the prospects for Eurasian integration] // Polis. Politicheskie issledovanija. – 2014. – № 6. – C. 102-113. (in Russ).

12 Kirillova N.S. Jevoljucija tureckogo obshhestva v jepohu Kemalja Atatjurka [The evolution of Turkish society in the era of Kemal Ataturk]. – Bijsk: Altajskaja gosudarstvennaja akademija obrazovanija imeni V.M. Shukshina, 2015. – 97 s. (in Russ).

13 Altaikyzy A., Tasbolat A.G. Dini zhane zaiyrly qundylyqtardy qalyptastyrudagy memlekettik sajasattyn roli: Qazaqstan zhane Turkiya tazhiribesi [The role of state policy in the formation of religious and secular values: the experience of Kazakhstan and Turkey] // Al-Farabi. – 2021. – № 3 (75). – 154-164 b. (in Kaz).

14 Zhusipbek G. V poiskah priemletoj modeli otnoshenij mezhdz gosudarstvom i religiej dlja postsovetskoj Central'noj Azii: uroki Turcii [In Search of an Acceptable Model of Relations between State and Religion for Post-Soviet Central Asia: Lessons from Turkey] // Central'naja Azija i Kavkaz. – 2013. – № 4 (16). – C. 32-45.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Aikerim Altaikyzy

PhD, Leading Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studie, Almaty, Kazakhstan

Ketevan Tskhvariashvili

PhD, Professor, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Tbilisi, Georgia

Айкерім Алтайқызы

PhD, жетекші ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Кетеван Цхвариашвили

PhD, профессор, Иване Джавахишвили атындағы Тбилиси мемлекеттік университет, Тбилиси, Грузия

Айкерим Алтайқызы

PhD, ведущий научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Кетеван Цхвариашвили

PhD, профессор, Тбилисский государственный университет им. Иване Джавахишвили, Тбилиси, Грузия

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДІНДАРЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ЗОРОАСТРИЗМ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

¹С.Т. Сейдуманов, ²Е.Қ. Қасабекова

АҢДАТПА

Мақалада қазақ халқының діндарлық дәстүрлеріндегі зороастрлық элементтері сондай-ақ, қазақ халқы мен зороастрлардың мәдени және рухани байланыстары, ұқсастықтары, ерекшеліктері жайында сөз қозғалады. Зороастрлық элементтердің мән-мағынасына көңіл бөлінеді. Жаһандану заманында ұлттық кодты сақтап қалу, ұлттық және рухани құндылықтарды жоғалтпай оларды дамыту және зерттеу-зерделеу жарқын болашаққа апарар маңызды мақсат-мүдделердің бірі болып отыр. Өткенге оралу, тарихты зерттеу, тарихи жәдігерлерді қайта қарастыру, рухани жаңғыру және жаңа әрі тың көзқарастарға бет бұру ізденістер мен уақыт талабы десек те болады. Кез келген халықтың өзіндік мәдениеті, рухани болмысы, рухани әлемі болары хақ. Әсілінде, ешқандай халық жеке дара тарихи, саяси-экономикалық байланыстарсыз оқшауланып өмір сүре алмайтыны секілді, мәдениет те өзара ықпалсыз, байланыссыз бола алмайды.

Түйін сөздер: зороастризм, элемент, түркі, қазақ, рухани әлем, мәдениет, дәстүр.

Мақала №AP08855962 «Заманауи ислам философиясы жаңа гуманитарлық білім ретінде: дискурс және праксис» (2020-2022) ғылыми жобасы аясында орындалған.

^{1,2} Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Қасабекова Е.
enlik78@rambler.ru

Мақаланың сілтемесі:
Сейдуманов С.Т.,
Қасабекова Е.Қ.
Қазақстанның діндарлық
дәстүрлеріндегі зороа-
стризм элементтері // Адам
әлемі. – 2022. – No. 2 (92).
– Б. 163-172.

Элементы зороастризма в религиозных традициях Казахстана

Аннотация. В статье рассмотрены элементы зороастризма в религиозных традициях казахского народа, а также культурные и духовные связи, сходства, особенности казахского народа и зороастрийцев. Особое внимание уделяется значению зороастрийских элементов в казахской культуре. Одной из важнейших целей в эпоху глобализации является сохранение национального кода, а также его развитие с учетом национальных и духовных ценностей, которое ведет к светлому будущему общества. Возвращение в прошлое, изучение истории, переосмысление исторических реликвий, духовное возрождение и прийти к новым взглядам – это требование времени. У каждого народа своя особенная культура, духовный быт и идеологический мир. Известно, что ни один народ не может существовать изолированно без отдельных исторических, политических и экономических связей, точно также ни одна культура не может существовать без взаимного влияния и взаимосвязи. Если посмотреть на значение слова “культура, то культура - это совокупность духовных ценностей, накопленных человечеством на протяжении веков.

Ключевые слова: зороастризм, стихия, тюркский, казахский, духовный мир, культура, традиции.

Zoroastrian Elements in the Religious Traditions of Kazakhstan

Abstract. The article examines the elements of Zoroastrian in the religious traditions of the Kazakh people, as well as cultural and spiritual ties, analogies, features. Special attention is paid to

the importance of Zoroastrian elements. One of the most important goals in the era of globalization is the preservation of the national code, as well as its development, taking into account national and spiritual values leading to a bright future. Returning to the past, studying history, rethinking historical relics, spiritual rebirth and turning to new views are requirements of the time. Each nation has its own special culture, its own spiritual life and ideological world. It is known that no nation can exist in isolation without separate historical, political and economic ties, just as no culture can exist without mutual influence and interconnection. If you look at the meaning of the word «culture», then culture is a set of spiritual values accumulated by mankind over the centuries.

Key words: Zoroastrism, Element, Turkish, Kazakh, Spiritual World, Culture, Traditions.

Kіpіcne

Еліміздің тәуелсіз ел болғанына 30 жыл толды, осы уақыт аралығында ғылым-білім саласы мен басқа да даму барысында қандай жетістіктерге қол жеткізгенімізді зерделейтін уақыт жетті. Еліміздегі «Рухани жаңғыру» сынды бағдарламалар өткенімізбен қауыштырып, тарих қойнауынан сыр ақтарып, өткенге бұрылып жаңа көзқарастарға қол жеткізуге өзіндік үлесін тигізді. Қазақ халқының рухани әлеміндегі діндарлық дәстүрлерінің ішіндегі зороастрлық элементтер мен олардың қазақ халқының ұстанатын салт-дәстүрлері ұқсастықтары мен ерекшеліктері тақырыбы да осы бағдарламасының аясындағы өзекті тақырыптардың бірі екенін ескере отырып, аталмыш тақырып тұрғысында сөз өрбітіп, ой толғауды жөн көрдік. Қазақ халқы мен қазақ тілінің қазіргі жай-күйі, қазақ халқының мәдениетінің қазіргі деңгейі, діни көзқарасы мен оның тарихи өткені толыққанды әрі сындарлы зерттеулерді қажет етеді. Көшпелі қазақ елінің біртұтас халық болып қалыптасуына дейін, яғни монотеистік дін исламның таралуына дейін немесе мұсылмандыққа толық мойынсынғанға дейін бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткерді. «Қазақтардың тарихының арғы түркілік кезеңінде әртүрлі діни наным-сенімдердің орын алғанын жасырын емес, өйткені нақты тарихи дәлелденген фактілерге жатады. Сонау Шамандық (бақсылық) пен Тәңіріге сенуге арқа сүйеген кезеңінен басқа Зороастризм, Будда, Христиан діндері қазақтың кең даласында өзінің кейбір

көріністерін танытып отырған дәуірлер болғанын айта кету керек. Ал әруаққа сену, қасиетті жерлер мен аңдарды қадірлеу дәстүріміз үшін өзінше бір төбе» [1]. Исламның келгеніне дейін қазақ жерінде бірқатар діни наным-сенімдер қазақ халқының ұстанатын дәстүрлі ислам дінінде жоғарыда айтылған діни сенімдердің элементтері де аз емес. Осы этно-зерттеуші, ғалым Шоқан Уәлиханов тәңіршілдік пен шаманизмді ұқсас сенімдер деп қарастырған, оған дәлел ретінде келесі тұжырымдарды оның жазбаларынан байқауға болады: «Тәңіршілдіктің бойында түркі халықтарының көптеген діни тәжірибесі ұштасқан. Олар Тәңірі мен құдайлардың айтқанымен жүріп қана қоймай, қоршаған әлемнің мәнін де тануға тырысты. «Табиғат пен адам, өмір мен құпияға толы дүние. Адам мен табиғаттан асқан қандай керемет бар?», [2] – дейді.

Жоғарыда тоқталып өткеніміздей, мақаланың негізгі тақырыбына арқау болып отырған ұзақ уақыттан бері зерттеліп келе жатқан барлық түркі халықтарына ортақ ежелгі діндердің бірі – Зороастризм мен Авестада кездесетін түркілік элементтер мен тілдік ұқсастықтар. Зороастризмді зерттеуші ағылшын ғалымы Мэри Бойс «Зороастрийцы. Вера и обычаи» атты кітабында: «Зороастризм шамамен 3500 жыл бұрын Азия елдерінде пайда болған бұл үш қуатты Иран империясының мемлекеттік діні болды және көптеген ғасырлар бойы билік жүргізді» [3. 4 б.], – деп сипаттама береді. Мэри Бойс «Зороастризм діні қаншалықты құдалауда болса да, дін ретінде өзін сақтап қалған

діндердің бірі ретінде мәні орасан зор, сондай-ақ Таяу Шығыста пайда болған иудаизм, христиандық және исламға өзіндік ықпалы болды» [3. 4 б], - дейді. Осы орайда қазіргі заманауи тілдегі «дәстүрлі ислам» ұғымын мысалға алуға болады. Яғни қолданыстағы кейбір салт-дәстүр, жоралғылардың ислам дінінде жоқтығы және оның сонау зороастризм, шаманизм, тәңіршілдік элементтері екенін байқауға болады. Мысалы, отпен аластау, жеті шелпек пісіру, әруақтарға табыну, суға, айға, аспанға қатысты наными-сенімдер жоғарыдағы діни сенімдердің элементтері болып табылады. Осылардың біраз бөлігі исламдағы «ширк» ұғымы «Аллаға серік қосу» болып саналса да, еліміздегі заманауи термин «дәстүрлі исламда» қолданыстағы жоралғылар болып табылады. «Дәстүрлі ислам» – деп ислам үрдістерінің қазақи салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарының үйлесімді қолданыс табуын айтады. Мысалы, отпен аластап, отқа май құю, Тәңіріге табыну және тағы басқалар исламда жоқ, дегенмен халық арасында кеңінен кездесетін элементтер. Кез келген халықтың рухани құндылықтары өз алдына жеке мәселе. Осындай рухани құндылықтарымыздың бірі ол діни көзқарастар мен діни түсініктер екені даусыз. Авестадағы зороастрлық элементтердің, исламдағы рухани құндылықтардың зерттеліп, зерделенуі де бекер емес екені де оның ұлттық кодты, бірегейлікті, құндылықтарды танудағы рөлін ел басындағы басшылар айтып келеді. Еліміздің Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің қазіргі тарихи кезеңдегі тәуелсіздік мәселесінің тарихи маңызына арнаған тұжырымдамалық мақаласында жоғарыдағы іргелі рухани құндылықтарға ерекше маңыздылық береді [4]. Рухани құндылықтарды зерделеу арқылы халықтың болмысын, тарихын, сырға толы құпияларын ашуға болады.

Қазақстанда осындай мәселелерді зерттеуге, тарихтың сырлы қойнауын ақтаруға бағытталған Рухани жаңғыру,

Ұлы даланың жеті қыры секілді бағдарламалар осындай тарихы терең келелі мәселелерді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақалада: «Біздің кіндігіміз жеті атамызбен ғана жалғасып жатқан жоқ, онан арғы Үнді мен Ніл, Еділ мен Дон жағалауларына қазақ даласының рухын жеткізген бабаларымызбен жалғасып жатыр. Осынау қанатын кең жайып, жанарын алысқа салатын қазақ рухы әзірге өз деңгейінде парақталмай келеді. Арийлер деген атпен ұлы мәдениеттер жасап, ұлы мемлекеттер құру үшін бір кезде Үндістанға қарай бет алған тайпалар», - деп жазылған [5]. Осы орайда шығатын негізгі түйін қазақ халқының тамыры мен тарихы өте тереңде жатқандығында болып отыр.

Авеста мен Зороастризм тақырыбы сан ғасырлар бойына зерттеліп келе жатқан ауқымды әрі маңызды тақырыптардың бірі. Дегенмен де аталмыш тақырып әлі де жан-жақты зерттеліп, зерделеніп, сараланып отырған жайы бар. Тақырыпты зерттеуші-ғалымдар шетедік және отандық ғалымдар: Х. Бартоломе, М. Бойс, А. Дюпперон, Е.Э. Бертельс, И.С. Брагинский, В.С. Соколов, Е.А. Дорошенко, В.И. Абаев және отандық ғалымдардан Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, С.А. Қасқабасов, Р.А. Алшанов, А.М. Қыраубай, С. Оспанов, М.С. Орынбеков, Е. Тоқболат, С. Ақатай, М. Бұлытай, Е. Оңғаров, А. Әбдірасилова және т.б. жатқызуға болады.

Әдіснама

Ғылыми таным құбылысының құрамдас бөлігі болып табылатын қоғамдық-саяси үдерістерді, діндарлық дәстүрлері құбылысын талдауда тарихи сананың қалыптасуы мен дамуын байыптаудың маңызы әдіснамалық бағдар етіп алынады және қазіргі кезеңдегі жаңғыру үдерістерді байыптаудағы кейбір әдіснамалық жаңашылдықтар орын алады. Мәселен, әлеуметтік зерттеулерде соңғы уақытта кеңінен қолданыла бастаған институционалдық және

факторлық талдау әдістерінің өзара синтезі қоғамдағы этносаралық және конфессияаралық қатынастардың өзара әрекеттестігін айқындайды және олардың рухани-мәдени жаңарудың барысына тигізетін әсер ету үдерістерін зерттеуде жан-жақты зерделеу әдісі ретінде пайдаланылады. Мақалада зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін құратын тәсілдерге – дін философиясындағы сыни сараптау, салыстырмалы талдау және өркениеттік мәселелік-теориялық зерттеу әдістері жатады. Мақалада отандық ғалымдардың діндарлық жөнінде жасаған зерттеу жұмыстарының нәтижелері мен діндарлық жөнінде берген әлеуметтанулық және статистикалық материалдары қолданылады.

Негізгі бөлім

Негізінен діндарлық дәстүрлер мен жалпы мәдени, рухани ұқсастықтар мен ерекшеліктер тартымды әрі қызықты тақырыптардың бірі. Исламға дейінгі қазақ даласын мекендеген тайпалар туралы көптеген тарихи деректерде беріледі, оған дәлел ретінде келесі ғалымның пайымына назар аударсақ, ғалым, философ М.С. Орынбеков: «Мәдени мұраны зерттеушілердің анализі бойынша қазақ топырағында түркілер, парсылар, соғдылар, моңғолдар мен басқа да халықтардың өмір сүрген. Түркі қағанаты осы тайпалардың басын қосып оның дамуына зор үлес қосты» [6], –дейді. Осы сөздерге көз жүгірте отырып, қазақ даласын мекен еткен тайпалардың арасындағы мәдени, тілдік, тарихы ұқсастықтар мен ерекшеліктердің болуы заңды құбылыс екені мәлім. Олай дейтін себебіміз сайын даланы мекен еткен халықтар арасындағы тілдік, мәдени, рухани құндылықтар байланыстардың болуы орынды жайт. Зерделеуімізді ары қарай Зороастризм дінінің ұғымдары Авеста, Заратуштра секілді бірқатар сөздермен өрбіте отырып, Авеста тілі мен қазақ тілін байланыстыратын тілдік үндестіктер, діни, мәдени ұқсастықтарға тоқталамыз.

Авеста – зороастрлық дін өкілдерінің қасиетті діни кітабы. Зороастрлықтардың өмір сүру үрдісі, тыныс-тіршілігінің, салт-дәстүрлерінің жиынтығы. Авеста тарихын зерттеген мамандардың ішіндегі қазақ ғалымдарының арасынан алғашқылардың бірі болып қалам тартқан Әлкей Марғұлан. Ә.Марғұлан өзінің «Ежелгі жыр-аңыздар» атты еңбегінде: «Авеста шығармасы көне түркілерге тікелей ортақ мұра. Бұл қасиетті кітапқа бастан-аяқ арқау болған Тұран даласының тыныс-тіршілігі. Ондағы дәуір тынысы, өмір болмысы, оқиғалар желісі қазіргі қазақ халқының дүниетанымы мен мәдениеті, дәстүр-салты, әдеп-ғұрпы сабақтасып жатқаны байқалады» [7], – деп тұжырымдама жасайды. Авеста сөзінің мағынасына зер сала отырып, оның қазақ тілінде абаста, ал баста яғни «Авеста» сөзінің өзі бастау дегенді білдіреді деген пайымдар бар. «Авеста» «әу баста», «ау баста» деп «басын» білдіреді. Философия ғылымының докторы Сапар Оспанов «Авеста» атауына «Ескі түркі тілінде көбіне сөз 2-3 дыбыстан аспаған. Бұны «түбір сөздер» немесе «моносиллабтар» дейді. Біздің сөздеріміздің түбірі өзгермейді, ал жалғаулықтар түбірдің ыңғайына қарай өзгереді. Бізде түбірді өзгертпеу үшін жалғаулар -лар, -лер, -дар, -дер деп келеді. Сондықтан біз тіл археологиясын қазуымыз керек. «А» деген дыбыс ертеде «шексіз», «ұзақ» деген сөз. Біз айтып отырған «Абастаның» біріншісі «А», «анооу басынан» басталатын нәрсе. «Бастау» деген басы. Енді «Абастаның» соңғысы «шексіз уақытқа кететін» деген мағына. Сонда «Абаста» баяғыдан жаралған, қазіргі бар нәрсе, шексіз болатын нәрсе туралы ұғым. Тәжіктер «Авеста» деп емес, «Абаста» [8] деген пікір айтады. Яғни мәңгіден басталып, мәңгіге жалғасуы деген мағынаны білдіреді деседі. Келесі тоқталатын маңызды Зороастризм дінінің басты қаһарманы – Заратуштра.

Заратуштра – кім деген сұраққа жауап іздесек, Зороастризм дінінің абызы, пайғамбары, адамның әлемдік

тәртіп пен әділеттілік, оның жақсылық жағындағы белсенді күресіне тәуелділігі туралы зороастризм дінінің негізін қалаушы. Заратуштра әділдік іздеуші, жақсылықтың жаршысы болуға үндейдін, жамандықпен күресуге шақырады. Зороастризм дінінің қасиетті символы от болған. Осы тұрғыда профессор Алшанов Р.А «Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: Ізденістер мен ашылымдар» атты кітабында жалпы әлемнің пайда болу тарихындағы табиғи апаттарға тоқталып, зороастрлардың қасиетті деп танитын стихияның бірі отқа ерекше көңіл бөледі. Осы тақырыптарды зерделей келе, қазақ халқының дәстүрлі исламының зороастрлық элементтермен үндестігі бар екенін айқындауға тырысады. Заратуштраның ілімінше өмір ақ пен қарадан тұрады, жақсылық пен жамандық. Сол жамандық құдайы – Анхра Майню, жақсылық құдайы – Ахура Мазда. Анхура Мазда адамның жақсы қасиеттерін ашуға тырысса, Анхра Майню жамандыққа, зұлымдыққа итермелеген деседі. Мұндағы сәйкестікті қазақ халқының діни сенімдеріндегі оң иықта отыратын періштемен сол иығында отыратын шайтанмен байланыстыруға болады. Ахура Мазданы ғалым Алма Қыраубаева – ақыры мазда – оттың лаулау үрдісі деп интерпретация жасайды. Анхра Майнюді –Аңыра-боздау, майна қой, маңыраған отар қой деп алады [9, 31 б.]. Яғни маздап жану деген мағына береді. «Маздау» ұғымы өшпес от алауын білдіреді. Зороастрлардың қасиетті символы, табынатын атрибуты – от. Авеста бойынша от қасиетті болып саналады. Қазақ тіліндегі «От» сөзіне назар аударсақ, парсы тіліне «отәш» деп аударылады [9, 510 б.]. Мағыналық жағынан да үндес әрі екеуінің түбірі бір екенін пайымдауға болады. Осы тұста Қызылорда халқының тұрмыс-тіршілігінде қолданатын «отәшгір» немесе «әтешгір» сөзінің мағынасына тоқталсақ, отты қысып алатын «от қысқыш» немесе ауызекі тілдегі «қысқаш» сөзін мысалға алсақ болады. Бұдан шығатын пайым со-

нау Авеста кезеңіндегі сайын даланы мекен еткен тайпалардың мәдениеті мен тілдік ұқсастығы айқын. Сонымен Заратуштраға тағы да оралсақ, ол – ең алғашқы пайғамбарлардың бірі, ойшыл ғұлама. Заратуштра шамамен үш мың жылдай бұрын Ұлы Тұран жазығында дүниеге келген. Ол әлемді Жаратушы Ахура-Мазданың аян беруімен отыз жасынан бастап Ұлы Шындықты насихаттай бастайды. Заратуштраның уағыздарын дала көшпелілері қабылдамай, өзін қуғынға ұшыратады. Еділ бойынан бас сауғалай қашқан дала пайғамбары Бактрия (қазіргі Түрікменстан, Ауғанстан аумағы) билеушісі Виштаспаға барып паналайды. Осы тұрғыда назар аударар кететін маңызды жайт, Заратуштраның Тұран жерінде дүниеге келуі, және құдалауға ұшырап Иран тарапына жер ауып кетуі. Кейіннен Иран патшаларының қолдауымен Заратуштра ілімі танылып, бірте-бірте ежелгі Иранға таралады. Заратуштраның діни уағыздары бірнеше ғасырдан соң ғана ескі парсы тіліне аударылып, «Авеста» атты кітап болып жинақталады. «Заратуштра» парсы тілінде «Зардошт» деп дыбысталады. «Осы сөзінің түп-тамырына келсек, парсы тіліндегі екі сөздің қосындысынан тұрады «шотор» түйе, «зард» сары деген сөздердің қосындысынан туған», - дейді Рахман Алшанов. Заратуштра сөзі «Зар айтушы» мағынасында береді [10]. Жалпы келесі нұсқаға зер сала отырып, «Зар» сөзін тура мағынасында зар деп алсақ, «доштан» сөзін бар болу деп аударсақ, зары бар адам мағынасын береді. Кейбір ғалымдар «жаратушы» деген дыбыстық нұсқасы бар екенін де айтып жүр. Жоғарыда айтқанымыздай оның уағыздарын, зарын Тұран даласының көшпенділері қабылдамады, құдалады, қуды сол себепті зар айтуы мүмкін деген пайым бар. Осылайша Заратуштра Ауғанстан, Пәкістан, Үндістан жерлерін аралап ары Иран жеріне өтеді. Қазіргі қазақ даласындағы зороастрлық салт-дәстүр, тілдік, мәдени ұқсастықтар сақталған соларға келесі бөлімде кеңірек тоқталамыз.

Зороастрлықтардың екінші қасиетті сенімдерінің бірі «фраварх» немесе арвах яғни қазақ тілінде «әруақ» мағынасын береді. Ең қызығы Авеста тілінде де дәл осы мағынасында қолданылған. «Фраварх» – әруақ, өлген адамның рухы деп аударылады. Зороастрлар фравархтардың келгеніне разы екендерін осы үй төбесіне от жағу рәсімі арқылы білдіреді екен. Сондай-ақ қазақ мәдениетіндегі «От анасы» – әйел адам, «Отағасы» – ер адам деген түсініктер бар. Зороастрларда да дәл осындай түсініктер болған. Наурыз мерекесіне бір күн қалғанда от анасы алдын ала дайындалған ағашты ошақтың ішінен алынған қызыл шоқпен үй төбесіне алып шығады. Үй төбесіне бір ыдысқа су, жасыл-желең, көкөністер, май шам немесе балауыз, ыдысқа салынған жеміс-жидектер апарды. Отбасының барлық мүшелері үй төбесіне шығып, Фравахарды шығарып салу құрметіне арналған рәсімдерді орындайды. Олар жемісті бөлер алдында оқитын «Авеста друды» оқып, осылайша жемісті фраварх жолына құрбан етіп, отбасы мүшелеріне теңдей бөліп береді. Осы рәсім кезінде Авестаны мадақтайтын өз гимндерін дауыстап айтады. «Наурыз» мерекесі келген күні Авестадағы мәңгі отты қорғаушылар «мабедтер» алау жағып, жаңа жылдың келгенінен халықты хабардар етеді, осы сәтте олар үй төбесіндегі оттарын тұтатып шат-шадыман наурызды қарсы алады. Жанған от сөнгенше зороастрлар құдайларына сиынып, қалған шоқты әкеліп үйлерін аластап, қалғанын жергілікті «сөнбес алауға» немесе «аташкадеге» әкеледі. Міне осылайша олар отпен бір жағынан үйлерін аластаса, екінші жағынан хош иісті ағаш шоқтарын жұпар иіс алу үшін пайдаланды [11, 52 б.]. Осы тұстан шығатын түйін қазақ халқының әруақтарға бағыштап жеті шелпек пісіріп, иіс шығарып, өлген адамның рухына бағыштап құран оқуы мен отпен үйді аластауында өзара үндестіктің бар екенін байқауға болады.

Зороастрлықтар жаратушыға сыйынуды күніне 5 реттен Авеста бойын-

ша оқуы керек. Мұндай дұғалар Ахура-Мазда Құдайының өсиеті мен Авеста әнұраны сыйынушылардың аузынан бірнеше мәрте қайталануы керек еді. Зороастрлықтардың балиғат жасқа толғанда киетін киімі немесе жейдесі кушти деп аталады. Таңертең және кешке үйге кіргенде және шыққанда, «кушtidі» шешкен кезде, тазалану және өзге де жоралғыларды жасағанда зороастриялықтар осы сыйынуларды тағы да қайталап отырулары керек еді. Зороастрлық нанымның канондарына сәйкес, кез келген жерде сыйыну керек: шіркеуде, үй ішіндегі ошақ басында, табиғатта және т.б. жерлерде. Сонымен қатар Иран зороастрларының жүзі сыйыну кезінде оңтүстікке бағытталуы керек, ал индиялық зороастрлардың жүзі солтүстікке қарап тұруы керек. Сыйыну шаралары көптеген дәстүрлі белгілерді сақтай отырып, қоршаған адамдарға қатты әсер қалдыратын [11, 80 б.], - деседі.

Келесі тоқталатын ұғым Авестада «Дию» қазақша «дию», «сиқыршылар». Зороастрлықтардың діни сенімдерінде ұлттық сенімнің, магияның және демонологияның іздері табылды. Осылайша, зороастрларға ұрпақтан ұрпақ диюлардың (демондардың) алдындағы қорқыныш беріліп отырды; олардың алдындағы қорқынышты жою үшін зороастрлықтар ерекше жалбарыну сөздерін оқып, амулеттер мен талисмандар тағатын болған. Олар жанұя мен оның туыстарын жың, аурулардан сақтайтын болған. Зороастрлық канондарда «таза» және «лас» заттар, жануарлар, жәндіктер, өсімдіктер және де адамдар тізіліп көрсетілген. Бақсылар өз қолдарымен адамдар мен иттерден басқа жануарларды өлтіретін. Олар тіпті құмырсқаларды, жыландарды және зиянды ұшатын жануарларды өлтіруді қасиетті іс санайды деп жазады. Зороастризм доктринасына сәйкес, «тазаларға» адамдар, жануарлар (әсіресе, иттер, кірпілер, сиырлар мен қойлар) және өсімдіктер жатады. Туған күнінен бастап өлген күніне дейін зороастрлықтар тазалану іс-шарасын

қатаң ұстап, өздері айналасын түбегейлі тазалықта ұстаулары қажет. «Таза емес кір» заттарға қол тигізу күнә ретінде қарастырылатын болған [12].

Зороастризмдегі дию мен Шаманизм ілімі мен бақсылық екеуі егіз ұғымдар ма деген сұраққа жауап іздесек, Шаманизмде ерекше қасиетке ие «шаман» немесе «бақсы» адамдар. Ондай адамдар тек қана адамдарды емдеп қоймай, сонымен қатар олардың өмірін өзгерту үшін әртүрлі әдістерді қолданған. Мысалы, адамды айналып дұға секілді мәтіндерді оқыған, отпен аластаған, адамды жатқызып қойып арнайы емдер жасаған. Олар осындай ем шара үстінде еліріп, билеп, айғайлап, жануарлардың дауысын салып терең трансқа түсетін еді. Бақсының мақсаты адамдар мен әруақтар арасында елші болып, бір процесті өзгертуге өз күшін салу еді. Диюлар, жындар, мен бақсылар мен албастылар қазақ фольклорының басты кейіпкерлерінің бірі екені шүбәсіз.

Зороастрлықтар діни рәсімдерді өткізетін жерді «пескаме» деп атайды. Мұндай рәсім өткізетін жерлер таза әрі жарық болуы шарт. «Пескаме» бөлме деген мағынаны береді. Алдымен бұл бөлмеге су шашып, артынан топырақ араласқан су шашады. Иранның Йезд қаласында осындай рәсімдерді өткізуге арналған төрт бөлмелі «пескамелер» сақталған, оларды «чахар пескаме» яғни төрт бөлмелі пескаме деп атаған. Дастархан жасалатын көлемі жағынан үлкен бөлмені «пескаме-е мае» деп атайды. «Мае» үлкен деген мағынаны береді. Мұндай бөлмелердің кіре берісі шығысқа қаратып жасалған. Топырақ қосылған суды бөлме қабырғалары мен жерге, үйдің кіре берісіне шашады [13]. Қазақ тілінде «Мая» деген сөз бар, ол шөмеле деген мағынаны береді. Немесе үлкен дегенді білдіретін де мағыналары кездеседі. Бір мая шөп. Үлкен бір шөмеле шөп.

Келесі тоқталатын қызықты мәселе. Екі мәдениетке ортақ ит тұрғысында болмақ. Ит – екі мәдениетте де киелі жануар болып саналады. Ит қазақ фольклорына сай жеті қазынаның бірі. Итке

деген қазақ халқының ықыласы ерекше, итті ер азаматтардың серігі, жеті қазынаның бірі деп қабылдайды. «Ит» Авеста тілінде «саг». Осы орайда итке қатысты қарастыратын бөлімшеміз зороастрлықтардың өлімді жөнелту дәстүрі. Өлімге аяқ басушының жанында ит отыратын, себебі зороастрлықтарда ит киелі жануар саналатын. «Сагдид» жоралғысы «саг» және «ит» сөздерінің қосындысы. Итті сеніміне бола жақсы көретін, оның болуы барлық лас, нас заттардың қуылуын білдіретін, сондай-ақ ол тағамның қалдықтарын жеп қоятын. Тіпті ерте кезеңнің өзінде зороастрлықтар иттің көз жанарының өзі ерекше қасиетке ие дегенге сенген. Иттер барлық лас заттарды өзінің бір ғана көз салуының нәтижесінде жояды деп қабылданатын. Зороастрлардың «сагдид» жоралғысы тығыз байланысты бұған сәйкес өлейін деп жатқан адамның жанында міндетті түрде иттің болуы. Осы тұрғыда көптеген көзқарастар бар, кейбір зерттеушілер осы жоралғыны төрт көзді ерекше иттері болған және оны Йима атты мифологиялық батырмен байланыстырған. Ойға қонымды теориялар соңғы демді және жан тапсырушының соңғы жүрек қағысын болжай алатын иттің ерекше сезгіш қасиетімен байланыстырады. Ерте кезден сақталып келген зороастрлық дәстүрге сәйкес, жан тапсырушының айналасына және үстіне нан қоқымдарын себетін, кейін оларды ит жейтін. Егер бұрындары осы жоралғылар үшін ерекше тұқымды иттер қолданылса, IX ғасырға қарай Йезд қаласында «сагдид» жоралғысын қарапайым көше иттері атқаратын болған. Жан тапсырушының бөлмесіндегі барлық нан қоқымын иттер жеп біткен соң ғана туған-туыстарына жақындарының қайтыс болғандығы мәлімденетін болған. Өлі денеге тек қана «нассалар» олар өлімді ана өмірге аттандырушы, өлікті күзетушілер ғана қол тигізе алатын. Олар өлікті жуып, оған ақ түсті саван және кушти белбеуін тағатын, қолдарын омырауларына қоятын. Егер өзге тараптың қол тигізгені анықталса,

оны ұзақ уақыт бойы тазалайтын, жақындары өлікті тек алыстан көре алатын. Өлі дене жерге көмілгенге дейінгі үш күн мен үш түн бойы діндарлар мен туған-туыстары тағам мен ішімдікке байланысты шектеулерді ескере отырып, сыйыну шараларын жүргізетін. Өліктің о дүниеге аттанғандығы мәлім болған төртінші күні ғана күн атысымен Авестадағы тәртіп сақтала отырып, жерге көму дәстүрі басталатын [16]. Қазақстанның кейбір жерлерінде өлім шыққан 3 күн бойына үйден тағам әзірлемейтіні, өлікті күзететіні секілді ортақ элементтерді байқауға болады.

Авестадағы өмірге келу. Өмір немесе ғұмыр немесе «зендеги», қазақ тілінде де, парсы тілінде де қолданылады. Бала өмір сүрген үйде күні-түні от жанып тұратын, ал от әрдайым жақсылықтың нышаны ретінде қабылданатын. Бала туылған кезде от бірқалыппен тік жануы керек, және осы жағдайдың орын алуын отбасы мүшелері қатал бақылап отыратын. Бұл сенімнің пайда болуы келесі жағдаймен түсіндіріледі: бала туылған кезде оған ібіліс пен өзге насжандар келеді және солардан нәрестені қорғау үшін бірқалыпты жанатын отты қоя керек. Қазақ мәдениетіндегі 40 күн күтіну, жың, перілерден қорғау үшін бөлмені аластап, тазартып тұру, балаңы 40 күн бойы таза суға салу тұрғысында осындай ұқсастықтарды көруге болады. Бала туылған соң тазалану дәстүрі 40 күн бойы анасы үшін де, баласы үшін де жасалып өтеді. Бала туылғаннан кейінгі алғашқы күндері анасы таза су іше алмайтын, оттың қасында жылына алмайтын, мейлі ол қыс мезетінде босанса да, ал бұл баланы сақтап қалу үшін де аса қиынға соғатын. Сол үшін де зороастрлықтардың арасында баланың да, ананың да өлімі жиі кездесетін. Ал енді осы тұста шілдеhana той, шілде тер ұғымдарының мағынасы «чеһел» деген 40 санынан шыққанын байқауға болады. Жаз айының атауы 40 күн аптақ ыстық дегенді береді. Ал «Аптап» сөзі шақырайған, ыстық күн мағынасында қолданылып отыр. Ендеше

бұл ұқсастықтардың бекер емес екенін білдіреді. «Бекер» сөзінің мағынасы «бей» болымсыздықты білдіретін жұрнақ «кар» іс деген ұғымдарды білдірсе, қазақ тілінде «жұмыссыз» дегенді білдірсе, орыс тіліне «без повода, без дела» деп аударылады. Алайда зороастрлық әйел сау болған кезде ол тіпті мұсылман әйеліне қарағанда өте үлкен еркіндікке иеленетін. Кейбір жағдайда үй шаруасына байланысты сұрақтарды шешуде ол табандылық танытатын, және оның ойымен отбасының барлық мүшелері санасатын. Егер индиялық зороастрлар бала туылуы алдында оның тағдырын айту үшін парсы астрологтарға жүгінетін болса, ирандық зороастрлар ешқашан да астрологтардың көмегіне жүгінбейтін. Себебі Иран зороастрларының арасында олар мүлдем болмайтын, ал мұсылмандар арасында астрологтарға бару деген сөз мүлдем қозғалмайтын. Зороастрлықтар кейде тіпті баланың туу айы, күні, жылын шамамен де білмейтін, сол себепті оның туған күнін атап өту сияқты шаралар мүлдем болмаған. 7 мен 15 жас аралығында (кейбір деректер бойынша 12 жастан 15 жасқа дейін) конфирмация немесе инициация шарасы өтетін-жасөспірімді зороастриялық нанымға баулу. Инициация кезінде жасөспірімнің санына киелі күшті белбеуін тағатын, оны мейлі әйел, мейлі еркек болсын өмір бойы тағып өтуі керек. Зороастрлық еркектер киелі саналатын жейдені киюге міндетті болған. *Кушти* алатын, қасиетті *жейде* де нанымға сенудің, Авестаға сәйкес өмір сүрудің және өзінің құдайы саналатын Ахура-Маздаға бас июдің бастамасы деп қабылданды. Индиядағы парсылардың дәстүрін өткен ғасырда зерттеген әйгілі Америкадан шыққан ирандық Джексон осы жоралғының парсылар мен зороастриялықтардың арасында орындалуының ерекшелігін атап өткен. Бұл жоралғы Гуджерат парсыларында «ноузад» деп аталады («жаңа туылған»), ал зороастриялықтар оны «серда пушун» деп атап кеткен («қасиетті жейдені кию») [14, 87 б].

Жалпы алғанда, зороастрлықтар мен тәңіршілдіктің ұқсастықтары жөнінде жоғарыдағы мысалдардан-ақ байқауға болады, зерттеулердің нәтижесінде Зороастрлықтар мен Тәңіршілдердің ортақ элементтердің көп екенін байқауға болады. Тәңіршілдік пен Зороастрлық мен ұқсастықтары туралы зерттеуші-ғалым Мұхаммадияр Орынбеков «Түркілер әлемі әртүрлі наным-сенімдермен қаныққан Тәңіршілдіктен Зороастризмге дейін, олардың мәнін түсіну кезінде олардың арасындағы терең байланыс шығу тегі мен мәні бойынша бұл нанымдар бір-бірінің жалғасы және толықтыруы болды» [15], – дейді. Екі нанымда да от, су мен жер қасиетті саналатын. Қолды жумай су құю, жаңбырлы күндері далаға шығу күнә болып саналған. Жаңбырлы күні далаға шыққан адам табиғат пен жерді ластайды деп қарастырылған. Еттен алдын-ала қан алынып тасталмаса оны жеуге тыйым салынатын. Тамақ ішер кезіндегі «қатал» сақталуы керек тәртіптер зороастрлықтардың өзге ұлттар арасында тамақ ішуге болмайтындығын көрсетеді: мұсылмандардың арасында олар тамақ ішуден мүлдем бас тартаын. Қоқысты отпен өртеуге тыйым салынатын, себебі от киелі саналатын. От тұтату үшін үйде таза, кептірілген ағаш қолданылатын; тамақ пісіру кезінде оның бірде-бір тамшысы тамаққа түспеуі керек. Қоқыс пен өзге кір заттарға үйде бөлек бөлме тағайындалатын. Қоқыс толып кеткен кезде оған арнайы даярланған қоспа құйылып, жерге төгілетін. Осындай дәстүрлер әлі күнге дейін тұрғындар арасында сақталып келеді.

Қорытынды

Сонымен мақаланы қорытындылай келе, мәдени байланыстар мен жалпы рухани сабақтастықтардың түп-тамыры тереңде екеніне оның мән-мағынасы мен астарын ақтаруға зор ықылас таныта отырып, жоғарыда сіздерге ұсынылған материалдар зерделенеді. Сондай-ақ, бүгінгі таңда қолданыстағы дәстүрлі исламдағы салт-дәстүрлер мен

зороастрлық элементтердің ұқсастықтары мен ерекшеліктері баса назар аударлық мәселе болып отырғанын байқауға болады. Зороастрлықтардың мәдениетіндегі қызықты жайттар әлі де болса өз құндылығын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа өзіндік ерекшеліктерімен жете отырып, өзектілігін жоғалтпай келеді. Қазіргі таңдағы исламдық дәстүрлермен қатар халықтың рухани санасы мен болмысында бірге жасасып келеді. Қазақ халқының діндарлық дәстүрлері зерттеуді қажет ететін тылсым құпияларын айшықтай түсетін сырға толы құмыра іспеттес.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Религия в Казахстане [Электронды ресурсы] URL [https:// http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/duhov_culture/religia/religia_in_kz.htm](https://http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/duhov_culture/religia/religia_in_kz.htm).
- 2 Уәлиханов Ш. Қырғыздардағы шамандықтың іздері. – Алматы. 1980. – 560 б.
- 3 Бойс М. Зороастрийцы: Вера и обычаи. – Москва, 1987. – 303с.
- 4 Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // Егемен Қазақстан. 5 қаңтар. 2021.
- 5 Назарбаев Н.Ә. Ұлы Даланың жеті қыры. <https://anatili.kazgazeta.kz/news/51162>
- 6 Орынбеков М.С. Генезис религиозности в Казахстане. – 2-е изд., перераб. и доп. – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2013. – 204 с.
- 7 Әлкей М. Ежелгі жыр аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар / Құраст. Р. Бердібаев – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
- 8 Оспанов С.Е. Жаратушы әлде Заратуштра қалай деді? – Алматы, 2003.
- 9 Алшанов Р.А. Жиырма мыңжылдықтың құпиясы: Ізденістер мен ашылымдар. – Алматы: ҚР ЖОО қауымдастығы, Тұран университеті, 2019. – 316.
- 10 Русско-персидский словарь. Сост. И.К.Овчинникова, Г.А.Фуругян, Ш.М.Бади. Тегеран. 2005. – 1061 с.
- 11 София Кутлаки. Среди Иранцев. Путеводитель по нравам и обычаям. – Тегеран, 1999г. – 264 с.
- 12 Куруш Никнаме «Наурыздан наурызға» 1379, Тегеран
- 13 Альберт Олмстед. История персидской империи. – Тегеран, 1395 г.
- 14 Хаджифируз. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Зороастризм>
- 15 Е.А. Дорошенко. Зороастрийцы Ирана. – М., 2000. – 133 с.

Transliteration

1 *Religiya v Kazahstane* [Religion in Kazakhstan] [Elektrondy resurs] URL https://http://old.unesco.kz/heritagenet/kz/content/duhov_culture/religia/religia_in_kz.htm.

2 Ualikhanov Sh. (1980) *Kyrgyzdardaghy shamandyktyn izderi* [Traces of Shamanism in Kyrgyz]. – Almaty. – 560 b.

3 Bois M. *Zoroastriicy: Verovanie i obychai* [Zoroastrians: Beliefs and Practices]. – Moskva, 1987. – 303 s.

4 Tokaev K.K. *Tauelsizdik barinen kymbat* [Independence is More Expensive Than Anything Else] // *Egemen Kazakstan*. 5 kantar.2021zh.

5 Nazarbaev N.A. *Uly Dalнын zheti kyry* [Seven Aspects of Great Plain]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/51162>

6 Orynbekov M.S. *Genezis religioznosti v Kazahstane* [Genesis of religiosity in Kazakhstan]. – 2-e izd., pererab. i dop. – Almaty: IFPR KN MON RK, 2013. – 204 s.

7 Alkei M. *Ezhelgi zhyr anyzdar: Ghylymizertteu makalalar* [Ancient Song Legends: Research Articles] / Kurast. R. Berdibaev – Almaty: Zhazushy, 1985. – 368 b.

8 Ospanov S.E. *Zharatushy alde Zaratushtra kalai dedi?* [What Did the Creator or Zarathustra say?]. – Almaty, 2003.

9 Alshanov R.A. *Zhiyrma mynzhyldyktyn kupiyasy: Izdenister men ashlyymdar* [The Mystery of the Twenty Millennium: Quests and Discoveries]. – Almaty: KR ZHOO kauymdastyghy, Turan universiteti, 2019. – 31 b.

10 *Russko-persidskij slovar'* [Russian-Persian Dictionary]. Sost. I.K. Ovchinnikova, G.A. Furugyan, SH.M. Badi. Tegeran. 2005. – 1061 s.

11 Sofiya Kutlaki. *Sredi Irancev. Putevoditel' po nravam I obychayam* [Among Iranians. Guide to Manners and Customs]. – Tegeran, 1999g. – 264 c.

12 Kurush Nikname «*Nauryzdan nauryzgha*» [«From March to March»] 1379, Tehran.

13 Kurush Nikname «*Nauryzdan nauryzgha*» [«From March to March»] 1379, Tehran.

13 Al'bert Olmsted. *Istoriya persidskoi imperi* [History of the Persian Empire]. – Tegeran, 1395 g.

14 Hadzhifiruz. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Zoroastrizm>

15 Doroshenko E.A. *Zoroastriicy Irana* [Zoroastrians Irana]. – M., 2000. – 133 s.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР

Серік Тұрарұлы Сейдуманов

әлеуметтану ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Философия, саясаттану және дінтану институтының бас директоры, Алматы, Қазақстан

Еңлік Құралғазықызы Қасабекова

ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Серик Турарович Сейдуманов

доктор социологических наук, профессор, академик НАН РК, Генеральный директор Института философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Енлик Куралғазықызы Касабекова

научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Serik Seidumanov

Doctor of Sociological Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, General Director of the Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

Yenglik Kassabekova

Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

КӨНЕ ТҮРКІ-ТҮРКІ-ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ШАМАНИЗМНІҢ ГЕНЕЗИСІ МЕН ЭВОЛЮЦИЯСЫ: ТАРИХИ-ТАНЫМДЫҚ БАҒДАРЛАР

¹Б.М. Аташ, ²М.И.Танжаров

АҢДАТПА

Бұл мақалада шаманизмге талдаулар жүргізілді, ол шартты түрде мынадай кезеңдерге бөліп қарастырылды: 1. Әлемдік шаманизмнің пайда болуы; 2. Оның түркі-қазақ жеріне енуі; 3. Шаманизмнің ренессанстық дәуірі; 4. Бақсылық пен ислам дінінің жарыспалы өмір сүруі; 5. Шаманизмнің қазақ даласындағы жойылуы немесе солғындануы; 6. «Неошамандыққа талпыныс». Әрбір кезеңге қысқаша сипаттамалар беріліп, түптеп келгенде, оның өміршеңдігі туралы тұжырымдар жасалды. Шаманизмнің пайда болуының хронологиялық уақытын тек шамамен ғана айқындауға болатындығы, түркі-қазақ даласында да бақсылықтың кең таралғандығы, өрістегендігі, ислам мәдениетімен сұхбаттастық аясындағы қайшылықты тұстары мен конвергенциялануы туралы баяндалды. Шамандықтың қазақ жерінде жойылуына Кеңес үкіметі тұсындағы идеологияның да ықпал еткендігі мен қазіргі таңдағы шамандықтың реалды болмысы мен өнердегі элементтерінің, әсіресе, музыкадағы архетиптік құрылымдарына мысалдар келтіріліп, аналогия жасалды. Автор зерттеулер нәтижесінде шамандықтың тұтас мәдениет деп атауға болатын келбетіне назар аудара келе, қоғамдық өмірдің салаларында сарқыншақтары сақталып отыратын өміршеңдігі туралы қорытындыға келді. Бірақ шаманизмді тұтастай алған.

Түйін сөздер: шаманизм, қазақ даласы, бақсы, емші, ислам, мәдениет.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау, Қазақстан

Автор-корреспондент:
Аташ Б.М.
atash_berik@mail.ru

Мақаланың сілтемесі:
Аташ Б.М., Танжаров М.И.
Көне түркі-түркі-қазақ даласындағы шаманизмнің генезисі мен эволюциясы: тарихи-танымдық бағдарлар. – 2022. – No. 2 (92). – Б. 173-187.

Генезис и эволюция шаманизма в древнетюркской-тюркско-казахской степи: историко-познавательные ориентиры

Аннотация. В данной статье проведен анализ шаманизма, который формально разделен на следующие этапы: 1. Возникновение мирового шаманизма; 2. Его вхождение в тюрко-казахскую степь; 3. Эпоха Возрождения шаманизма; 4. Состязательное (параллельное) сосуществование шаманизма и ислама; 5. Уничтожение или возрождение шаманизма в казахской степи; 6. «Попытка Неошаманства». Каждому этапу были даны краткие характеристики, и в конечном итоге были сделаны выводы о его жизнеспособности. Хронологическое время возникновения шаманизма можно определить лишь приблизительно, было рассказано о широком распространении, развертывании шаманизма и в тюрко-казахской степи, о конфликтах и конвергенции в контексте диалога с исламской культурой. Уничтожение шаманства в казахской степи связаны с идеологией при советской власти и были приведены примеры и аналогии с архетипическими элементами шаманства в современном искусстве XX века, особенно в музыке. Автор в результате исследований обратил внимание на облик шаманства, который можно назвать целостной культурой, и пришел к выводу о его жизнеспособности,

при которой в сферах общественной жизни сохраняются пережитки. Но шаманизм в целом ограничивался рассмотрением как сакральное, оккультистическое, мистическое явление.

Ключевые слова: шаманизм, казахская степь, баксы, лекарь, ислам, культура.

Genesis and Evolution of Shamanism in the Ancient Turkic-Turkic-Kazakh Steppes: Historical and Cognitive Orientations

Abstract. In this article analysis of shamanism is carried out, which is formally divided into the following stages: 1. the emergence of world shamanism; 2. its entry into the Turkic-Kazakh steppe; 3. the era of the Revival of shamanism; 4. the competitive (parallel) coexistence of shamanism and Islam; 5. the destruction or revival of shamanism in the Kazakh steppe; 6. «an attempt of Neo-Shamanism». Each stage was given brief characteristics, and finally conclusions were made about its viability. The chronological time of the emergence of shamanism can be determined only approximately, it was told about the wide spread, deployment of shamanism in the Turkic-Kazakh steppe, about conflicts and convergence in the context of dialogue with Islamic culture. The destruction of shamanism in the Kazakh steppe is associated with the ideology under the Soviet government and examples and analogies were given by archetypal elements of shamanism in the modern art of the twentieth century, especially in music. As a result of the research, the author drew attention to the appearance of shamanism, which can be called an integral culture, and came to the conclusion about its viability, in which remnants are preserved in the spheres of public life. But shamanism as a whole was limited to being considered as a sacred, occultistic, mystical phenomenon.

Key words: Shamanism, Kazakh Steppes, "Bucky", Healer, Islam, Culture.

Кіріспе

Бүгінгі таңдағы қазақ руханиятына тереңдей ену мен оны қайта сараптау өз кезегінде байырғы түпбастау сенімдері мен оның арғытектік негіздерін ғылыми-теориялық тұрғыдан сараптауды да қажет етеді. Өткен тарихымызды тану көне түркілік дәуірдің шынайы болмысын саралаумен байланысып жатырғандықтан, олардың діни сенімдік өмір салтын таразылауға қатысты болғандықтан, бұл мәселелер арнасында соңғы жылдары байыпты зерделеу қолға алынып, тәңіршілдік және оның құрамдас бөлігі болып есептелетін ата-баба аруағына табыну, Ұмай анаға бас ию, шамандық сенім т.б. тиянақты зерттеулер аясынан табылып келеді. Дегенмен, шамандық туралы іргелі жұмыстар кездесе бермейді. Берісі түркі-қазақ халқының, әрісі көне тұран тайпалық одақтарының қастерлі намымы болып келген және ұзақ жылдар бойы сақталған, ғасырлар бойы әлемнің бірнеше халықтарының руханияттық сұраныстарын қанағаттандырған шамандық сенім өзінің астарлы мағынасын әлі де толықтай аша алмай келеді. Ол дүниежүзілік ғалымдар дискурсы мен зерттеулерінде, дін философиясы, тарихи негіздері, педагогикасы мен психо-

логиясы т.б. тұрғысынан таным аясында белгілі бір нәтижелерге қол жеткізіп келеді. Осыған байланысты шамандық философиясын ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделеу мен пайымдау бүгінгі ғылыми таным бағдарының маңызды мәселелерінің бірі деп айта аламыз.

Дегенмен, шамандық философиясын зерттеудің өзіндік қиыншылықтары мен түйткілді тұстары да жоқ емес. Біріншіден, шамандық тек қана немесе түркі даласына ғана тән емес, әлемнің көптеген халықтарына ортақ байырғы сенімдердің бірі. Сондықтан, біз тек түркі-қазақ сахарасындағы бақсылық дүниетанымды зерттеуді қолға аламыз. Екіншіден, ол рационалды байыптауға келе бермейтін тылсым мәнді мистицизммен ұштасып жатыр және түбірлестікті құбылыс. Осы орайда, біз оның осы қырларын рационалдандыра отырып, кей жағдайда, көңіл-сезімнің көркемдік стилін де қолдануымыз әбден мүмкін. Үшіншіден, оның ортақ бір сүйенетін жазба рухани көздері жоқ. Шындығында, құбылыс бар және ол реалды көрініс тапқан. Сондықтан шамандық мифологиялар мен өкілдерінің болмысының өзі біз үшін барынша құнды мағлұматтар бере алады. Төртінші түйткіл мынадай: соңғы жылдардағы кейбір исламдық дінтанушылар шаман-

дықты жағымсыз мәнде таниды. Бірақ мәселе, кез-келген нәрсенің, не құбылыстың өзі-үшін маңыздылығынан гөрі адамзат қоғамы мен ұлтымыз үшін қаншалықты дәрежеде маңызды, тиімді болғандығының құнды екендігіне қатысты болып отыр. Егер шамандық тиімсіз, не жалған, адамзатты адастыратан болса, ол сан мыңдаған жылдар бойы сақталып, дамып, өзге аймақтарға таралмас та еді. Кейбір деректер бойынша, шамандық сенім барлық сенімдердің түпатаасы, пайда болғандығына жиырма мың жылдан астам уақыт болған деседі. Бесіншіден, түркі-қазақтық дүниетанымдағы ойлау парадигмалары батыстың философиялық ойлау машықтарына сәйкес келе бермейді, сондықтан, оны төл дүниетаным бойынша сараптау да, таза батыс философиясы бойынша зерделеу де өзіндік бір қиындықтарға алып келеді. Бірақ тұйыққа тірмейді. Сондықтан, қазіргі зияткерлік қауымдағы, әлемдік философиялық кеңістік үшін ұғынырақ болуы үшін біз осы жүйеге көбірек жүгінеміз, демек, барынша рационалдандырамыз.

Шамандық философиясын зерттеу қазіргі әлемдік психология мен психотерапиядағы осы құбылысқа бетбұрыстар нәтижесінен зерделеуге белгілі бір дәрежеде өзіндік ықпалын тигізе алады. Екіншіден, түркілік рухани тамырлардың түпнегіздерін байыптауда, арғытектік танымның жобаларын жасауда өз бетінше философиялық пайымдаулар ұсына алады. Үшіншіден, қазақ даласындағы бақсылық пен ата-баба аруағына сиынудың дүниетанымдық бағдарын құруға ыңғай таныта алады.

Әдіснама

Шаманизмнің түркі даласындағы келбетін зерделеу мен оны кезеңдерге жіктеу барысында: тарихи-салыстырмалы, герменевтикалық, феноменологиялық, психоаналитикалық талдаудың жалпы әдіснамалармен қатар дифференциация, жалпылау, абстрактіліктен нақтылыққа көшу, модельдеу, салы-

стыру мен аналогия сияқты логикалық тәсілдер қолданылды. Сонымен қатар интегративті тұрғы, интроспециялық, ретроспекциялық, рефлексиялық, генетикалық тұрғыдан келу негізге алынды, шамандық туралы пайымдауларымызда діни философия емес, дін философиясы саласындағы дін феноменологиясының рационалды әдіснамалары негізінде: құрылымдық-функционалдық талдау, психоанализ т.б. басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім

Шаманизмнің түркі-қазақ даласына енуі, мүмкін осы сахарада пайда болуының дамуы мен өркендеуін біз шартты түрде мынадай кезеңдерге жіктеп алып, оның әрбір дәуірдегі мәдени-философиялық мазмұнынан қысқаша түрде талдаулар жасап өтуді жөн көрдік.

Түркі-Қазақ даласындағы шаманизмнің тарихи-генезистік дамуы турасында айғақтар мен уақыт кезеңдері еш жерде нақты көрсетіле бермейді, бірақ бұндай ұзақ дәуірді жіктеу тарихшылар арасында шамамен тұспалдау бойынша жүргізіледі және тарихи-мәдени үдерістерге байланысты қарастырылады, яғни, бұның өзі жобалау мен модельдеу бойынша жүзеге асады. Шаманизмнің түркі-қазақ даласына енуі, мүмкін осы сахарада пайда болуының дамуы мен өркендеуін біз шартты түрде мынадай кезеңдерге жіктеп алып, оның, әзірге, бастапқы дәуіріндегі алғашқы діни сенімдермен арақатынасын ашуды жөн көрдік: 1. Әлемдік шаманизмнің пайда болуы; 2. Оның түркі-қазақ жеріне енуі; 3. Шаманизмнің ренессанстық дәуірі; 4. Бақсылық пен ислам дінінің жарыспалы өмір сүруі; 5. Шаманизмнің қазақ сахарасындағы жойылуы немесе солғындануы; 6. «Неошамандыққа талпыныс».

I Әлемдік шаманизмнің пайда болуы. Бұл танымдық-тарихи масштабтағы тым күрделі мәселе. Шамандықтың әлемнің халықтарында және қазіргі таңда да әр аймақта кездесетіндігіне байланысты оның тым көне дәуірлерде пайда болғандығына ғана сүйені аламыз. Шаманизм сөзінің шығу төркінін кейбір

зерттеушілер Үнділік дүниетаныммен байланыстырады: шаман-шраман, бақсы-бахши-бахкти т.б. Ал камланиенің шығу төркінін түркі тіліндегі «Қам» (Қам жасау) деген ұғымға қатысты деп санайды. Ал сөздіктерде ол «Эвенкі тілінен алынған атау, қозған адам деген мағынада. Шаманизмнің таралуы Сібір, Орал және Алтай халықтары арасында болды, сонымен қатар Африка, Америка, Океания және т.б.» [1, 1949 б.].

Берік Жүсіптің зерделеуі бойынша бұл сенім тым көне дәуірлерден бастау алады: «Бақсы тұлғасын зерттеген ғалым В.Н. Басилов алыс палеолит дәуірінде пайда болғандығын айтады. Ал Окладников, Формозов, Запорожский, Марғұлан, Ақышев сияқты ғұламалар тарапынан бақсылық неолит дәуірінің аяғында пайда болды деген ойлар алға тартылды. Олар өздерінің сол деректерін археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған заттық айғақтармен бекітіп отыру арқылы бітім айтады» [2, 15 б.]. Ал егер де Солтүстік Америка жерлеріндегі кейбір үндіс тайпаларында да осы шамандық белгілері анық байқалатындығын ескерсек және олардың Алтай аймағынан Беринг бұғазы арқылы осыдан 30 000 жылдай бұрын өткендігін есепке алсақ, шаманизм одан әріректе пайда болған деп болжамдаймыз.

II Түркі-қазақ жеріндегі шамандықтың өрістеуі болып табылатын екінші кезеңде, осы аталған функционализмдер әрі қарай жалғасын таба түсті, ол тұрандық-түріктік-қазақтық дүниетанымды толықтырып, оны кей сәттерде бекітудің кепіліне айналды. Атап айтқанда;

1. *Мистикалық өзге әлем туралы ортақ түсінікті қабылдау.* Тұран даласындағы тәңіршілдік сеніммен орайласқан шамандық дәстүр мистикалық әлем хақындағы концепттердің тұрақты идеологияна айналды. Ол сол дәуірдің сұранысын қанағаттандырушы ғана емес, оны белгілі бір деңгейде дамытып, қажетті дәрежеде насихаттап, кей сәттерде үгітшісіне да

айналды. Себебі, мистикалық әлем турасындағы жалпыадамзаттық идеяның түркілік түсініктермен сабақтасуына шамандық дәстүр қарсы болған жоқ, өйткені, шамандық қуаттың да тірегі осы мистификацияларға негізделген еді. Ол құр мистиканың нақты дәйектеушісі және кепілі бола білді, сондықтан да оған түркі даласында мекендеген халықтар сенді, қабыл алды, мойындады, құрмет тұтты. Өзге әлем идеясын шаман тікқима үш әлем турасындағы, бәйтерек пішіндегі философиялық дүниетаныммен кеңейтті. Өзге жарыспалы әлем турасындағы идея жалған қорқыныш пен үрейден, фантастикалық утопиядан шындыққа өтті, содан соң ол идея тұтаса келе, өзіндік бір канондарға айналып, түркі-қазақ халықтарының өмір сүру стиліне, кейіннен, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр институтына енді немесе керісінше оны шамандар тағайындап берді.

2. *Ретроспективтік методологиядағы «ата-баба аруағы» ұғымының теологиялық-сенімдік түрде нығаюы.* Өткенді құрмет тұтатын, бағалайтын және «өткенмен өмір сүретін» ретроспектива түркі халқы үшін ата-баба рухы идеясын сакральдандырды, құндылықтар бағдарында оны басты орынға шығарды. Ата-баба рухына табыну әлемнің көптеген халықтарында кездеседі, бірақ, осы рухқа сенетіндердің барлығында шаманизм кездеспейді, демек, ол шаманизмнің тура бірегей элементі емес, дегенмен, ондағы рухтар әлемі, ата-баба рухы түсінігімен жымдасып кетті. Сондықтан байырғы түркілік дәуірдегі онгондарға табынуды шамандық дәстүр теологиялық-сенімдік түрде нығайтты, тіпті оның дәйекті философиясын жасап берді деп тұжырымдауымызға болады. Себебі, шамандық сенім оны сәт сайын тәжірибе жүзінде дәйектеп берді және ата-баба рухы қасиетті болған күннің өзінде шаман оның антиподы болған жоқ. Өйткені, сол шаманның өзі, біріншіден, генетикалық тума талант арқылы сабақтасатын болды, сондықтан, ол да өзінің ата-бабасын құрметтеуі тиіс және

өткеннен келер ұрпағына тасымалдауы тиіс еді, екіншіден, сол о дүние мен рухтар әлемінің арасындағы байланысты сезінген шаман дүниетанымы, олардың тығыз байланысты арақатынасының өзідік формуласын жасап берді деп айта аламыз. Үшіншіден, ол өзінің өмір сүрген түркілік даласын мойындауы тиіс, өйткені, шамандық сенім өзінің қасиеттілігіне қарамастан көптеген діндермен үйлесіп кетуге ыңғайластырылған және соған тағайындалған бейбітшіл-келісімпаз құбылыс болатын. Түркі даласындағы тәңіршілдікпен, ата-баба аруағына табынумен, тіпті исламмен де кірігіп кеткен шаманизмді сондықтан көптеген зерттеушілер ол өз алдына бөлек сенім емес деп, осы діндердің құрамдас бөлігі деп түсініп қалған. Кейбір зерттеушілер тәңіршілдіктің элементі деп білсе, кейбірі бақсы мен исламдағы әулиенің қалай тұтасып кеткендігін түсіндіріп бере алмайды. Ешқандай идея мен идеологияға, діни сенім мен дінге қайшы келмейтіндей даналықты бойына жинақтаған шамандық сенім, осылайша, түркілік дәстүрдегі ата-баба аруағына сенімнің, біріншіден, теологиясы болса, екіншіден, оны іс-тәжірибеде дәйектеп берудің кепіліне айналды деп тұжырымдай аламыз.

3. *Осыдан оның діни сенімдер диалогына құрметтеушілік пен рухтандырушылық психологияға сәйкестіктен туғандығы анықтала түседі.* Солтүстік Америкадағы шамандық олардағы фетишизммен, Ресей жеріндегі Сібірдегі шамандық буддизммен, түркі даласындағы бақсылық тәңіршілдікпен, тіпті кейіннен исламмен діни сұхбат құра білді. Бұл сұхбаттастық белгілі бір деңгейде, шамандықты ығыстыруға талпыныстарды терең толеранттылық арқылы жеңумен келіп шартталған сыңайлы. Бұл тұста, шамандық толерантты жеңісті үнді халықтарының азаттыққа ұмтылысының бейбіт күресі және жеңісімен салыстыруға болады. Соңғы жылдары қазақ даласына келген салыстырмалы түрдегі «жас ислам» өзінің

мың жылдық тарихында отыз мың жылдық жасы бар «кәрі шамандықпен» тайталасқа түсті. Екеуі көп жылдар бойы бейбіт өмір сүрді (бұл мәселе кейіннен арнайы қозғалады).

Себебі, оның діни сенімдер диалогына оңай түсе алатындығы сайып келгенде, өзінің терең дүниетанымы арқылы жүзеге асып отырды. Рухтандырушылық, рухтану, қозу, шабыттану т.б. психологиялық үрдістер барлық діндерде бар, ал шамандықта бұның өте дамыған түрлері жабдықталған. Мәселен, байырғы замандағы отты айнала билеген аңшылық билері, рухтарға сиынудың ритуалды қозулары, діндердегі құлшылықпен табыну, тіпті софылықтағы зікір салу транссы, тіпті болмаса, бүгінгі күнгі эстрада мен попмузыкадағы билердің барлығы осы шамандық зікірмен формасы жөнінен болса да үндестік табады, Себебі, шамандық зікір – осындай және осы тәріздес қозулардың түпатасы деп пайымдай аламыз. Бұл шамандықтың діни сұхбатқа, басқа да мәдениеттерге бейімділігінің бір ғана қыры. Екіншіден, шамандық сенімде арнайы құдай жоқ, сондықтан ол құдайы бар діндермен оңай келісе алады және олардың құдайларын қабылдай салғандай болады, себебі, шаманның құдайды қабылдағаннан оның болмысына зиян келмейді.

Бұл да түркі даласындағы рухтанудың мазмұны мен формасын дамыта түсті. Аруақ шақырып шабыттану, намыс пен жігер арқылы қуаттану бақсылық қозумен келіп сәйкестенді және керісінше бақсылық олардың рухына рух қоса түсті. Нақтырақ айтқанда, аруақ шақырумен мен бақсының жынын шақыру мазмұны мен формасы жөнінен тіптен ұқсас, мүмкін қайсысы қайсысына еліктегені кейінгі зерттеулерде анықтала жатар.

4. *«Өзі және әлем» жағдайына үнемі кезігетін ұлттық болмысымызға қажеттілік – оқшауландуды қанағаттандыру стимулы.* Түркілік пен көшпенділік өмір салты, әсіресе, жаугершілік пен мал шаруашылығы және аң аулау дәстүрі оларды табиғат аясын-

да үнемі, сәт сайын жалғыз қалдырып отырды. Мәселен, жаугершілік заманға байланысты – жаушы, елші, астыртын түнделетіп жүріп кету, жолдастарынан айрылу, айдалада көз жазып қалу мен мал шаруашылығына байланысты – бақташылық пен шопандық еңбектегі жалғыздық, жоғалған малды іздеу т.б. өзі мекен еткен туған даласындағы оқшаулыққа ерікті-еріксіз түрде кезіктірді.

«Өзі және әлем» жағдайына тағайындалған түркі ұлдары өмірінің көп бөлігін жалғыздықпен өткізуге тиіс болды. Осы жалғыздық кең далада «өзі және ішкі өзі» қатынасын туғызды. Ол сумен, жермен, басқа да аң құс, өзінің мініс атымен тілдесіп, қоғамдастықтан оқшауланды, сәт сайын кездесіп отыратын жалғыздық көшпендінің өмір сүру салтына айналды. Осы оқшаулану бақсының оқшаулануымен келіп үндесті, себебі, жалғыздық бақсының да негізгі тұрмыс қалпы болатын, тіпті оның шынайы болмысы да осы оқшаулыққа негізделген еді. Сондықтан көшпенді ділі бақсының жалғыздығы мен өзімен-өзі тілдесуін жете түсінді, осындай өмір сүру стиліндегі ішкі терең ыңғайластық пен үндестік түркі даласындағы шамандықтың әрі қарай дамуына ықпал етті. Бақсы үшін де, түркі азаматы үшін де, жалғыздық философиясы өзіндік бір арнада осылай тоғысты. Бақсы тіпті өлгеннен кейін де жалғыз жерленді, мәселен, Қорқыт ата мазары мысалыдағы: «Моласындай бақсының жалғыз қалдым дәп шыным».

5. *Шаман дүниетанымындағы күрескерлік рухтың көшпендінің психологиялық рухымен тұтасуы және бірін-бірі толықтыруы.* Бақсының зікір салу сәтіндегі ішкі психологиялық күрес пен жауларымен арпалыс, жеңімпаз шабытты рух, қайтпас қайсарлық, өлім мен өмірдің аралғындағы шекаралық жағдайға ерікті-еріксіз түрде әрбір қам сайын түсіп отыру, сайып келгенде, түркілік жаугершілік рухпен жымдасты. Көшпенділер өміріндегі даланың қатал заңдары, өрлік пен ерлік, тұлғалық пен азаматтық бақсылық қамдардың ішкі психологиялық арпалысын өздерінің

діліне сәйкес екендігін сезіп, оңай түйсінгендей. Мәселен, ауруды қамшымен сабау, түркі-қазақ экзистенциясы үшін ақылға қонымды болып көрінді. Осыдан, бірін-бірі толықтырушылық қызметтер жалғасып, шамандық сенім дәшті-қыпшақ даласымен тұтасып та кетті деп айта аламыз. Мүмкін, керісінше, түркілік жаугершілік рухқа ыңғайланған бақсы өзінің қамдарына осындай тәсілдерді енгізді, тіпті, мүмкін, солардан үйренген. Бақсының психологиялық күрес майданы түркі ұлдарының физикалық күрес тәсілдерімен келіп үндесті, сондықтан, бақсының барлық қимылы мен болмысын түркі-қазақ даласы тіпті образды түрде айтқанда, «өзіне шақырды» десе де болады немесе бақсы болмысы түркі-тұран даласындағы жаугершілік рухты проекциялап ол ұзақ уақыт бойы сақталып қалды деп пайымдай аламыз.

III Жоғарыда атап өткеніміздей, үшінші, түркі жұртындағы шамандықтың ренессанстық кезеңі деп атауға болатын ситуациялық көріністі былайша сипаттауымызға болады.

1. *Шаманизмді негіздеуші-жалғастырушы көрнекті әлеуметтік персоналардың тууы, мәселен, Қорқыт бабамыз.* Шамандық түркі даласында осылай қанат жая келе, өзіндік бір шарықтау шыңына көтерілуі де заңды құбылыс. Олардың саны мен қуаты да артып, өнері мен болмысы да нығайып, бақсылық арнайы «мектеп» ретінде қалыптаса бастауы тиіс еді. Біздің пайымдауымызша, ол Қорқыт Ата өмір сүрген дәуір болып саналады немесе әлемге аты мәшһүр Қорқыт ғұмыр кешкендіктен осы дәуірді біз таңдадық десек те болады. Сондай-ақ, «Егер Қорқыт шынында Шоқан айтқандай: «Алғаш қобыз тартып, сарын айтуды үйреткен ең бірінші бақсы болса, немесе Тарақты Ақселеу айтпақшы «Тәңірлік діннің идеологы» болса, оның зират басына тұрғызылған белгі де Тәңіргер Қорқытқа сай...», - деген сарындас пікірлердің де [3, 36 б.] Қорқыт туралы зерделеуші ғылыми қауымдастық аясында жиі кездесетіндігі де негіздемеге алуға болады.

Қорқыт әфсаналық кейіпкер, бір қырынан тарихи тұлға, десек те ол бақсылардың пірі атанған, демек, бақсылықтың шарықтау шегіне көтерілген ұлы бақсы болып табылады. Оның өмір сүрген дәуірі барынша нақтырақ, 8-9 ғасырлар шамасынды болса, түркі жерінде шамандық ренессанс та осы кезеңге сәйкестенеді. Бұл дәуірде Қорқыт әрине, жалғыз ғана бақсы болған жоқ екендігі түсінікті жайт, бірақ ол осы бақсылықты өзіндік бір биік деңгейге көтерген, өзіндік бір мектеп қалыптастарған ірі тарихи тұлға. Себебі, түркі даласындағы шамандықтың қанат жаюы, Қорқыт тәрізді ұлы бақсыларды дүниеге әкелуі де тиіс еді. Осыдан кейінгі бақсылық мектепте ол «бақсылардың бақсысы» атанып, өзге бақсылар оны ритуалды жырларына қосып, аңыз арқылы да халық жадында мәңгі сақталып қалды. Бақсылық мектеп арнасын кеңейтіп, олар «шамандықтары бойынша» дифференциациялана бастады: көріпкелдер, жауырыншылар, емшілер, сынықшылар т.б. деп ой түйіндей аламыз.

2. *Түркілік еркіндіксүйгіш, жігерлі, рухтың менталитетпен ассимиляциялануы мен тарихи жадыны қуаттауы.* Түркі даласындағы шамандықтың ренессанстық кезеңі шындап келгенде, түркілік философия мен өмір салтын осы бақсылықпен біте қайнастырып жіберді. Себебі, бақсы болмысы мен түркі халқының болмысы бірін-бірі өзара толықтырды, дамытты, белгілі бір биік руханияттық деңгейге көтерді деп те айта аламыз. Мәселен, А. Айдосовтың зерттеулері бойынша, Қорқыт аңыз бойынша оғыз-қыпшақ даласындағы салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпты жүйелеуші қызмет атқарған [4, 36 б.], жауға қарсы рухтандырушы жыршы болған. Сайып келгенде, бұған дейін де көне ғұн, сақ заманынан сабақтасып келе жатырған далалық еркіндік ұраны бақсы болмысына да, түркі ұлдарына да аса қажетті өмірмәнділік құндылыққа айналды. Бақсы өзіне-өзінің еркіндігі, яғни, ерік күшін ғана емес, әлемдік ерікті бағындырып, тіпті, адамзат тарихында абсолютті мүмкін бол-

майтын өліммен күресу дәрежесіне дейін көтерілді. Табиғатты еркін бағындырған өзін абсолютті еркіндікте сезінген бақсы рухы түркі халықтарының еркіндік пен азаттық рухымен терең жымдасып кетті, мүмкін, бір-біріне бұндай асқақ рух көшірілген болуы да ықтимал. Бірақ мәселе онда емес, біз үшін, түркілік дәуірдегі шамандықтың ренессанстық кезеңін дәйектеудің мысалы мәнді болып отыр. Еркіндіксүйгіш психология, жігермен, намыспен, аңсаумен т.б. келіп шартталса, бақсы дүниетанымында осы қасиеттердің барлығы толығымен жамалған, сондықтан екі жақ өзара кіріге келе, тұтасып, түркі-бақсы жүйесін белгілі бір деңгейде танымдық аренаға шығарды.

3. *Осыдан Әлемдік шаманизмнен ерекшеленген төлтүркілік бақсылықтың қалыптасу үрдісі туындайды.* Жоғарыда атап өткендей, шамандық әлем халықтарының көпшілігіне ортақ болғанмен, олардың өзіндік бір ұлттық немесе, ұлыстық ерекшеліктері болуы тиіс. Сондықтан, бақсылық түркі даласында нығая келе, оғыз-қыпшақ болмысымен кірікті, бұл ассимиляция нәтижесінде, бақсылық та оларға икемделуі тиіс болды. Осыған байланысты, төлтүркілік шаманизм дәуірі туғандай болды. Оның, әрине, нақты көріністері біз үшін күңгірттеу тарих белесі. Дегенмен, мәселен, қобыз аспабы түркі шамандарының қасиеті құралы, сондай-ақ, қамшы да, асатаяқ аспабы да, дауылпаз да осы бақсы атрибуттарына айналды. Мәселен, солтүстік Америка шамандарының қобыз ұстамайтындығы түсінікті. Демек, бақсылықтың түркі даласында дамуы жалпыға ортақ шамандықты жекелей, ерекшелей бастады. Сондықтан біз оны «төлтүркілік шаманизм» кезеңі деп атай аламыз. Осы дәуірде шаман сөзінің орнына «бақсы» (бахшы, бахши т.б.) сөздер пайда болған сияқты. Ол бүгінгі күнге дейін Сібірдегі түркі халықтарында сақталған. Төлтүркілік шаманизмде бақсының әлеуметтік-саяси мәртебесі де арта түсті, себебі, ол халықтың және саяси биліктің

қолдауына ие болды. Мәселен, бақыстар немесе жауырыншылар хан кеңесшісі қызметін арнайы немесе арнайы емес түрде атқарды. Қорқыт ата хан кеңесшісі қызметін арнайы атқарса, кейінгі хандар, болашақ жорықтар мен өмір туралы бақыстардан кеңес сұрап отырды және игі болашақты жасап беруін сұрады. Оның бір мысалын Шыңғысханның Төбе Бақысы болғандығы туралы мәліметтерден де көруге болады.

4. *Бақысылық дүниеге көзқарас пен шамандық дүниетанымның құрылуы да бұл дәуірде өзіндік бір ерекше сипат алды.* Себебі, түркілік даналық пен бақысылық мистификация да жаңа бір арнада үндесіп барып жасақталуы тиіс еді. Олай болмаған күнде не бақысы түркі даласын тастап кетеді, не түркілік өмір салты тұтастай бақысылық өмірге еніп кетеді. Біздің пайымдауымызша, осындай үндестіктен бақысылық дүниеге көзқарас пен шамандық дүниетаным толығы түсті, түркілік адамгершілік пен руханияттық, әсемдікті түйсінуді мен өнер, даналық пен парасаттылық, әфсаналық пен жыршылық, тәңіршілдік мифология мен зорастризм т.б. барлығы тұтаса келе, руханият бақысылық кеңістікте қайтадан өңделді немесе шамандық осы түркілік руханияттық болмыс арқылы өзін қайтадан жасақтады. Бақысылық дүниетаным бойынша, мистикалық әлем мен әлемдік ағаш, үш бөліктен құралған әлем, от пен қасиетті фетиштер, магия мен анимизм т.б. барлығы түркі дүниетаным бойынша ұзақ жылдар бойы қайта жасақталған болуы тиіс, бірақ бақысы өзінің бақысылық болмысын жойған емес.

IV Төртінші шаманизм мен ислам дінінің қазақ сахарасында жарыспалы өмір сүру кезеңіндегі негізгі белгілерінің көрінісі мынадай бағыттарда өрбіген болатын.

1. *Шаманизмді исламдық дәстүрлердің терістеуі.* Ислам діні түркі даласына араб жерінде пайда болғаннан кейін-ақ, көп кешікпей бір-екі ғасырдан соң тарай бастады. Бірақ бұл үдерістің өзі ұзақ жылдарға созылды, себебі, «жат

жұрттық құндылық» болып көрінген мұсылмандық дәстүрлерді түркі даласы бір жағынан оңай қабылдаса, ащы да болса шындық: екінші бір қырынан айтарлықтай кедергілерге де тап болғандығы жасырын емес. Себебі, байырғы қазақ жұртындағы исламға дейінгі сенімдер кей жағдайда мұсылмандық дінмен сәйкес келмей жатырған жақтары да кездесіп отырды. Соның бірі – шаманизм болатын. Шаманның болмысы мен қызметтері Құран мен Хадистердегі қағидаттарға қайшы келіп жатты немесе керісінше сан мыңдаған жылдар бойы үстемдік еткен бақысылық дүниетанымға жаңа мұсылман діні қарсы шықты. Шаманның көріпкелдігі, ауруды емдеуі, қобыз аспабын қастерлеуі т.б. мен жергілікті халықтың бақыстарды құрмет тұтуы т.б. кейде құдайға ширк қосу ретінде бағаланды, себебі, бір Алланың құдыреттілігі мен Жаратушылығының деңгейі, асқақтығы бақысы әрекеттері арқылы түсірілетін болды. Бақысы бір Жаратушының билігі мен құзыреттілігіне бірден-бір қарсы тұра алатын субъект (адам) ретінде жеккөрінішті бола бастады. Образды түрде айтқанда, «Әлемге билікті» Исламдық Алла мен бақысы бөліскісі келмеді дей аламыз.

Себебі, ислам қағидаттары болашақты болжауға қарсы, ем қону бақысы-адамдар арқылы емес, құдайға жалбарыну мен одан тілеу арқылы жүзеге асуы тиіс болатын. Ал қарапайым халық бақыстарға табынып, ата-баба аруағына сиынуды, шаман өкілдеріне барып, жалбарынуды, медет сұрауды, шындығында, мұсылман діні түбегейлі теріске шығарды. Бақысы кейінгі исламда жын-перілер әлемімен байланыс орнатқандығы үшін өзі де сол жындарға теңелді, содан соң оларды ығыстыруға әрекеттену кең етек алғандығы тарихтан белгілі.

Осы тұста, Шығыс жұлдыздарының бірі – Омар Хайямның поэтикалық стильмен сипаттап берген «Бақысы мен Имамның айтысы» толғауы жалпыласақ, шамандық пен исламның қайшылыққа түскен кезеңдерін көркемдік тілмен ба-

яндайтын тарихи шындықтың шынайы келбетінен хабар береді:

Имам айтты: «Басың сыйлы, жақсыда Исламды қабылда», – деп бақсыға.

Анау айтты: «Менде қазір дін бөтен, Аллаң қашан қабылдаса сонда өтем!»

«Құдай сені құтқармақшы азаптан, Тамұқ оты – жаза отынан – тозақтан.

Бірақ сайтан қойған сені дуалап, бойдан соны шығарған жөн қуалап!»

Деді бақсы: «Көр соқырмын, көр десең, Жүре алмаймын құдыретке ермесем!

Айдап мені бір бұрышқа тықты ма, қол көтеріп шыға келем мықтыға.

Құдайыңа айт, мен сияқты көп ғаріп, күшті болса алсын өзі құтқарып!» [5, 117 б.].

2. *Кәсіби-іргелі қалыптасқан рационалды ислам мен стихиялылыққа құрылған иррационалдылықтың қайшылығы.* Бұндай ислам мен бақсылықтың қайшылығының түпнегіздерінің бірі де догматика мен антидогматика арасындағы сәйкессіздіке келіп құрылды. Ислам сенім болғанмен де ең соңғы дін болғандықтан, барынша жетілген, қағидаттары рационалданған, белгілі бір парадигмада дәйектелетін, бір ізді және жүйелі құрылған кітаби білімге негізделді және оның қағидаттары бірден-ақ емес, бірте-бірте қалыптасу арқылы жүргізілді. Құран аяттарының өзі бірнеше жылдар бойы түсірілген, хадистердің өзі Мұхаммед Пайғамбар өлгеннен, жеткізушілер арқылы толығы түсті. Осыдан араб-мұсылмандық ғылым мен білім өркендеп, ислам діні негізінде белгілі бір руханияттық деңгей әлемдік дүниетанымдық-ағартушылық кеңістікте айтарлықтай беделге ие бола бастады. Оның іргелі болуына бір құдайға ғана табынушылық пен бір ғана пайғамбарға иланушылық және руханияттық мықты діңгек негіз болды, оның үстіне ислам барынша гуманистік сипат алып, адамгершілік ұстанымдарын араб халқының бойына сіңіре білді де, экзотериялық-бұқаралық арнада дамуды қолдады. Содан ол жалпыкөпшілікке түсініктілік пен ұғынылықты басшылыққа

алғаннан кейін, бұқара халықтың қолдауына ие бола бастады. Ал шамандықта арнайы кітаби білім болған жоқ, бақсылық мектеп экзотериялық негізде құрылды, бұл құпия ілімдер тек өзінің тылсымдығы арқылы ғана емес, белгілі бір таңдаулы адамдардың генетикалық тумысына байланысты түрде ғана сабақтасатын болды, элитарлық сипат алды. Кез-келген адам бақсы бола алмайтындықтан, бұқара халық оның қыр-сыры мен құпиялылығын мәңгі бақи игере алмады, шындап келгенде, ол рационалдылыққа бет бұрған халық үшін түсініксіз, тылсым күйінде қала берді, сондықтан да бұқаралық сана үшін эгалитарлы сенім де қажет бола түсті.

3. *Ислам мен шаманизмдік салттардың ассимиляциялануы.* Негізінен бейбітшіл болып тағайындалған ислам мен аса икемді шамандық өзара түбегейлі деп те атауға болатындай қайшылықтарына қарамастан, бірлесе, келісімпаздықпен өмір сүруге мәжбүр болды. Жергілікті түркі халқы бірте-бірте исламды да қабылдай отырып, шамандық сенімнен айрылғысы келмеді. Бұл кезде тек шамандықпен ғана емес, қоғамдық санада ислам Тәңіршілдікпен де өзара кірігуді қалады немесе керісінше Тәңіршілдік исламмен тұтасып кетуді қолдағандай болды. Шындап келгенде, ислам мен шамандық арасындағы осындай ассимиляциялану мыңдаған жылдарға созылды. Бірақ бұл кірігу, тұтасу, ыңғайласу кейіннен тек сырттай ғана пішінде сақталып, іштей өзара қайшылығын және күресін жалғастыра берген тәрізді. Бұл кезеңдерде Қазақ халқы іргелі исламды тұтастай қабылдауды, оның барлық шарттарын мүлтіксіз орындауды аса көп қаламады, оны өздеріне қолайлы, тиімді, пайдалы, тұрмыстарына ыңғайлап алды. Сонымен қатар шамандықты да түбегейлі жойып жібергісі келген жоқ. Сайып келгенде, қазақ қоғамында тәңіршіліктің, зорастризмнің, ата-баба аруағына табынудың, шамандықтың, исламның кіріктірілген тамаша бір үлгісі пайда болды. Бұл күрделі құрылымда

әрбір дін мен сенімдердің ең тиімді, өздеріне қолайлы, далалық тұрмыс кешу дәстүрімен үндесетін, тәжірибелік өмір сынағына төтеп беретін дәстүрлер ғана жинақталды, сәйкесінше, дала заңына үйлеспейтіндерін қабылдамай, ығыстырып тастап отырды. Бұл құрылымның күрделілігі соншалық, ондағы қай сенім болмасын ешқайсысы көшбасшы бола алмады, бәрі де өзара тең құқықты жағдайда өмір сүрді, сөйтіп, дана қазақ халқы діннің, әсіресе, ислам дінінің зайырлы далалық үлгісін жасап берді, бұл қай діннің болмасын фанаттығына жол бермеудің оңтайлы ұйымдасқан тәсілі еді. Сондықтан да, қазақ даласында діни фанатизм мен әсіредіншілдік болған емес деп пайымдауымызға болады.

Іргелі ислам догмаларын жұмсарту үшін, өздерінің өмір салттарына қарай ыңғайлау мақсатында, діннің мазһаб жолын ұстануға көшті. Бұл тұста Әбу Ханифа мен Матруди мазһабы айтарлықтай беделге ие болды, өйткені, бұл жол жұмсартылған ислам жасауға және исламға дейінгі сенімдерді түбегейлі жойып жібермеуге септігін тигізетін бірден-бір жол еді. Осындай қайшылық мыңдаған жылдар бойы созылып, діннің зайырлы үлгісі жетіле түсті де, сенімдердің кірігуінің өзіндік бір ерекше формасы пайда болды. Мәселен, Бақсы – Дәруіш, Сопы т.б. ұғымдар мазмұндық жағынан қиюласа бастады. Сонымен қатар, исламдағы сопылық транс жағдайымен бақсылық трансмедитацияны да салыстырып қарасақ, ұқсастықтарды байқауымызға болады [6, 95-100 бб.]. Бұндай діни әрекеттерді тек түркілік деп атауға да келмейді, өйткені, христиан дініндегі «исихазм» да дәл осындай транстармен жабдықталған. Әрине, Шығыстық медитацияда үнсіздік басым болғандықтан, түбірлестік табу қиынырақ.

Ү Бесінші қазақ жеріндегі шаманизмнің жойылуы кезеңінде де күрделі, тартысты, қайшылықты ахуалдар күшейе түсті.

1. Исламның шаманизмді ығыстыра бастауы. Ислам мен шамандық

арасындағы көп жылдарғы ішкі қайшылық пен психологиялық-идеялық күрес, әрі ықпалды, әрі догматтары іргелі, әрі мұсылман өкілдерінің саны жағынан көбірек болып келетін ислам діні оның жеңісімен келіп аяқталды. Шамандыққа бірнеше рет психологиялық-идеологиялық соққы берген мұсылман діні оны әлсірете бастады. 19 ғасырдағы Ресейдің отаршылдық саясаты, бақсы құдыреттілігін, тәңіршілдік діннің салттарының өміршеңдігін жете сезінген сияқты, оны тек ислам арқылы ғана түбегейлі жоюға болатындығын түсінді, сондықтан, татар-башқұрт-өзбек миссионерлерінің өзіндік бір «армиясын» дайындады. Бұндағы басты пиғыл, әуелі шамандықты ислам арқылы, содан соң барып исламды жоюды мақсат еткен еді. Себебі, олардың саяси технологиясы бойынша әуелі ислам жойылса, кейіннен шамандықпен күрес қиындап кетуі ықтимал екендігін сезген сыңайлы. Сөйтіп, қазақ даласында бұл кезеңнен бастап, бақсылық дәстүрдің іргесі ыдырай бастады. Оның үстіне Кеңес дәуіріндегі атеизм де әлсірей бастаған шамандықты қазақ даласынан «жойып жіберді». С. Мұқанов та осындай пікірлерін ұсынған: «Ислам дініне дейінгі қазақтың сиынған діні – шаманизм екенін айттық, ал оның сарқыншақтары қазақ арасында революцияға дейін орын алып келді» [7, 124 б.]. Соңғы зікір салатын бақсылар шамамен 1970 жылдарға дейін өмір сүріпті. Бірақ шамандықтың өміршеңдігі соншалық оның жойылу беталысы ұзақ жылдарға созылды, мәселен, 19 ғасырда өмір сүрген этнограф-ғалым Ш. Уәлихановтың өзі 1860 жылдары-ақ қазақ даласында шамандықтың қалдығы бар деп пайымдаған еді. Ендеше, оның жойылу беталысы тек жүз емес, одан да көп үш жүз-төрт жүз жылға дейін созылуы ықтимал.

2. Шаманизмнің жасырын формаларға ауысуы. Бірақ шамандықтың жойылуы түбегейлі бола алған жоқ. Ол жасырын, анықталмайтын, белгісіздеу формаларға ауыса бастады, бұл оның өзіндік қорғаныш тетігі болатын.

Мәселен, құмалақшы, емші сияқты шамандық мектептің салалары Кеңестік Империя саясатынан қорыққанмен, саны өте аз болғанмен, өздерінің ішкі қуатты дәстүрлерінен айныған жоқ. Ал бүгінгі күні ол мектеп өкілдері бір Алланы мойындай отыра, өздерінің осы салттары мен дәстүрлерін жалғастыруда, бақсының болмысы едәуір өзгеріске ұшырады, зікір салу жойылды, сыртқы түр-киім келбеті де қазіргі Қазақ елінде кездеспейді десе де болады. Бүгінгі еліміздегі ата-баба аруағы мен бақсылық деңгейдегі рухтанушы, алдымен, бір Алланы мойындайды және исламдық дәстүрлердің кейбірін мойындайды, бірақ сайып келгенде, емшілік, магия, көріпкелдік т.б. ислам діні мойындамайтын және тиым салған шарттарды жүзеге асырады және оны апалогетикалық форматта негізгі мақсаты етіп қояды.

3. *Шамандық дүниетаным мен ритуалдардың формалық сақталуы мен мазмұнының көмескіленуі.* Бұл мәселе қазіргі заманғы ахуалдарға келіп тіреледі және күрделі құбылысты құрайды: форма сақталып, мазмұн жойылды ма, әлде керісінше, мазмұн сақталып, форма жойылды ма? Мәселен, мистикалық жын-перілер әлемі туралы ұғымдар мен түсініктер қазіргі еліміздегі кейбір емшілер дүниетанымында сақталған, бұл – мазмұн. Бір ғана мысал, оларды кейде бүгінгі күнге дейін бақсыбалгерлер деп атайды, бірақ оларда шамандықтың зікір салу белгілері, қобыз ойнау т.б. көріністер байқалмайды, бірақ негізгі қызмет – ауруды емдеу мен болжау бар, бұл – ішкі болса да форма. Қоғамдық бұқаралық санадағы осы құбылысты С. Оспанов былайша таразылайды: «Діни сенімдер мен ертедегі салт-дәстүрлер, ырым жоралғылар және рәсімдер жаңа ұрпақтардың имандылық дүниесіне қатыссыз, мән-мағынасыз этнографиялық деректер есебінде қалды. Немесе жас ұрпақтардың ұлттық салт-дәстүрлерді, ырым-жоралғыларды сақтауы, қайталуы механикалық іс әрекеттерге айналды. Оларды сақтау адамның ішкі имандылық дүниесіне

қатыссыз, олардың орындалуы тек формальді түрде жүзеге асатын шартты әрекеттерге айналды» [8, 79 б.].

4. *Неошаманизмге ұмтылыстық бейсаналық архетип.* Қазіргі қазақ қоғамында әрине, шамандық жоқ десек те болады. Бірақ бейсанамызда сақталып қалған архетиптер мен аңсаулар кей сәтте қайта оянып тұрады. Мәселен, қобыз аспабының үнінің тылсым-ғарыштық күші ұлттық рухы терең адамды елең еткізеді. Түркіхалықтарының рухани бірлігі идеясына сәйкес, шамандық дәстүрлер сақталған халықтар Сібір ұлыстары бар, олардағы бақсылық мотивтер мен салттар, қазіргі еліміздегі көркемдік-архаикалық танымды кей сәттерде аңсауға қарай ұмтылдыратын тәрізді. Бүгінгі қазақ қоғамындағы діни сана климатында таза исламдықты дәріптейтін және тәңіршілдік, шамандық, ислам ілімінің тұтастығы мен бірлігі синтезделген дүниетанымды қолдайтын екі түрлі бағыт пайда болды: қалыпты және үдетілген. Мәселен, екінші, бағыт бойынша елімізде бақсылыққа ұмтылыстың бейсаналы-саналы көріністері де жоқ емес; «Тұран» атты музыкалық-фольклорлық тобының құрылуы, Бейнелеу өнері мамандарындағы «Бақсы» немесе «Қорқыт» персонаждары, Tengrinews порталдары, Тәңіршілдіктің зерттелуі және қоғамдық өмірде «Тәңірі» атауының жиі кездесуі: Тенгрибанк, Тәңірберген есімі, тамақпен жыр айту дәстүрлері т.б.

5. *Исламды бейсаналы түрде мойындамайтын «дінсіздік сана» түсінігі.* Біздің қоғамымызда қазір де еркін ой танымы кездеседі, ислам дінін ұстанушылар оларды «дінсіздер» деп атайды, шындығында, олардың кейбірі, Кеңестік атеистер, ал кейбірі, тәңіршілдік пен шамандықты қуаттайды, себебі, олар исламды ұстанғанмен, өздерін мұсылманбыз деп санағанмен, тым жалпы: сәлемдесуде, жаназа шығаруға қатынасуда т.б. ғана көрініс табатын құбылыс та кездесіп қалады. Исламды бейсаналы түрде мойындамайтын бейсанасы, сол баяғы тәңіршілдік пен шамандықты аңсап тұрады. Кейіннен, ол саналы ұйымдасқан түрде ресми емес

болса да, тәңіршілдік ұстанымдарын қолдайтын ұйымдар құрумен жалғасын тауып келеді.

б. Аруаққа табынған дәстүрлердің өміршеңдігі. Басқа да халықтарда кездескенмен, Тұран-түркі-қазақ халқында аруаққа табынудың өзіндік бір іргелі мығым дәстүрі қалыптасқан еді. Ол онгондарға сиыну мен оларды аса құрмет тұтудың қастерлі діни сенімі ретінде сан мыңдаған жылдар сақталған құбылыс еді. Кейіннен араб-парсы сөздерінің түркі тілін толықтыруына байланысты, аруақ атанған еді. Ата-баба рухы, ата-баба аруағы көшпенділік өмір салтындағы көпқызметті құрылымды жүйе ретінде өзінің өміршеңдігін сақтады: құқықтық-саяси, этикалық-эстетикалық, терапиялық-медициналық т.б. Саяси сана қатпарларында ұлттық кодтың құрамдас бөлігі сияқтанып та кетті.

Мәселен, ата-баба жолынан ауытқығандарды жазалау, ата-баба аруағынан демеу күту мен жауға шабар алдында аруаққа сиыну т.б. жай ғана рухтандырушылық немесе психологиялық қорғаныш тетігі емес, өз кезегінде іс-тәжірибеде оңды нәтижемен шешімін тапқан өмірмәнділік тіректер ретінде сақталды. Бұл да шамандық сеніммен үндесе келе, сол бақсылық дәстүрдің құрамдас бөлігі ретінде қабылданып кетті. Бұл сенім де тәңіршілдікпен ыңғайласа келе, сол діни сенімнің түпкі тірегіне айналған еді. Ата-баба аруағына табыну дәстүрі де ислам қағидаттарына сәйкес келе бермеді, бірақ қазақ халқы оны да мұсылман дінімен кіріктіріп жіберіп, қатар алып жүрді. Оның өміршеңдігі мен ықпалы соншалық, ислам қаншама теріске шығарғанмен, күні бүгінге дейін өз мәнін белгілі бір деңгейде толыққанды сақтап келді.

Осы тұста айта кететін жайт, исламға дейінгі сенімдердің түркі-қазақ халқы үшін айтарлықтай өмірмәнділік маңызы болғандығын, тіршілік ету дәстүрлерін қанағаттандыратын руханияттық іргетас болғандығын, олардың кейбір салттары күні бүгінге дейін салт-дәстүр мен әдет-ғұрпымызға айналып кеткендігін атап

өткен жөн. Бұл дәстүрлерге қарсы ислам өкілі ол зайырлы емес, радикалшыл-фанат екендігін анық жайт. Сондықтан шамандық пен тәңіршілдік элементтері жұмсартылған форматта қазақи әдет-ғұрып деп аталып жүр.

Түркі-қазақ даласындағы шамандық дәстүрдің асулары мен белестері, генезисі мен эволюциясы және негізгі күйі мен ахуалы, мәні мен мазмұны жалпы концептуальді түрде алғанда, бізді осындай тұжырымдарға жетеледі. Бұл, әрине, шамандық метафизикасын, толықтай ашпайды, жалпылама мәдени-философиялық талдаулар болып табылады.

ҮІ Бүгінгі таңдағы әлемдегі және еліміздегі көмескі болса да неошамандыққа ұмтылыстың белгілерін байқауымызға болады.

«Неошаманизм» термині негізінен алғанда шартты ұғым және ғылыми түрде дәйектелмегендігі туралы пікірлер де бар [9]. Сондай-ақ, оның қазіргі шынайы келбетіне назар аударатын түсіндірмелер де бар: «Неошаманизм – бұл біртұтас келісілген сенім жүйесі емес, көптеген философиялық пайымдаулар мен іс-әрекеттер үшін ұжымдық термин. Алайда, оны жақтаушылар арасында кейбір жалпы тұжырымдар жасауға болады. Көбісі рухтарға сенеді және сананың өзгерген күйлерінде «рухани әлеммен» байланыс орнатады, олар барабан ойнау, би билеу немесе энтеогендерді қолдану арқылы қол жеткізеді. Көптеген жүйелерді анимизм-пантеизм спектрінде бар деп санауға болады. Кейбір неошамандарды дәстүрлі бақсылар немесе Американың кез-келген жергілікті мәдениетінің өкілі үйретпеген, бірақ кітаптар мен эксперименттерге қарап үйренген» [10].

Демек, контркультура тәріздес, қазіргі таңда әлемде шамандық құбылыстың тек теориялық тұрғыдан зерделеніп қана қоймай, тәжірибелік негізде әр түрлі арнада қайтадан жаңғыруға деген беталысын аңдауға болады. Оны екі тарапта бөліп қарастырыра аламыз: біріншісін, «рационалдандыру-сциентистендіру» деп атауымызға болады. Кейбір зерттеушілер өркениеті елдерде оның психотерапиясын зерт-

теп, академиялық медицинада да тиімді түрде қолдануға болатын үлгілерін іздестіріп, өз пікірлерін ұсынады [11, 96-118 бб.]. Дегенмен, бұл тұста шамандық медицинаның ішкі шынайы болмысын толықтай дискурсті түсіндіріп берудің өзі мүмкін емес екендігі белгілі жайт. Екіншісі практикаланатын шаманизм. Оның ішкі трансценденциясына енуге ұмтылатын спиритуалистік, оккультистік, магиялық жақтарының ритуалдарын орындауға деген ұмтылыстар. Ол әсіресе, Ресей жеріндегі түркі халықтарында, Тыва, Якутия халықтарында кездеседі [12, 107-203 бб.].

Кейде шамандық сенімнің ритуалдарының сыртқы формаларын орындау да өмір тәжірибесінде кезігіп жатады. Шамандық қалдықтардың немесе олардың формасының өзгеруін медицинадан да байқауымызға болады.

Қазіргі таңда елімізде «Емшілер» деп жалпы атаумен беріліп жүрген құбылыстың бірнеше арналары мен түрлерін жіктеп көрсетуімізге болады: 1. Құранмен емдейтін исламдық; 2. Құранды қолданбайтын аруаққа сиынуды басшылыққа алатын бақсылық; 3. Еуропалық типтегі экстрасенстер; 4. Халықтық медицинаны жетік меңгерген өсімдіктермен, тағам рационалымен т.б. терапияны қолданатын білім иесі.

Құранды қолданбайтын аруаққа сиынуды басшылыққа алатын бақсылық қоғамдық бұқаралық санада кей жағдайда әлі күнге дейін бақсы деп аталады. Біздіңше, осы аталған емшілер көне шамандықтың қазіргі заманға тасымалданған көріністері, архетиптік бейнелері мен басқаша формада исламданған тәңіршілденген ассимиляциялары.

Біздіңше, медицинадағы вирустарды бақсылар адам денесіне еніп кеткен шайтани зиянды рухтар түрінде түсінді немесе шамандық медицинадағы осы зиянды рухтарды қазіргі медиктер вирустар деп атап жүр.

Неошаманизмнің көріністері бейсаналы ұмтылыстар мен архетиптердің оянуымен дәйектеуге болатындай өнердегі белгілері. Оларды қысқаша тұжырымдар түрінде былайша ұсынуымызға болады.

1970-1990 жылдардағы субкультурадағы панктер, рокерлер, металистер т.б. рок-музыка, оның ішінде, ауыр металл мәнеріне деген ынтызарлық шамандық рухының жандануға деген ұмтылыстарының бірі сыңайлы, архетиптердің бірегейленуге деген бұлқынысы сияқты. Себебі, ауыр металлдың ойнау мәнерінде де осындай шабыт пен экстаз, минитранс, паратранс жағдайлары, өзінің биоәлеуметтік болмысынан шығуға деген талпыныс мәдени дәстүрлі нормалар мен қатаң ережелердің құрсауларын бұзуды бейсаналы-саналы түрде қалаған рухани эволюция дамуының әлсін-әлсін «сахналатын» қажеттіліктері еді. Метал-рокк мәнерінде «сахна-әуен-кастюм-ырғақ-қимыл-психика» түзілімінің синтездеген өнер түріндегі шаманизм типтес конгломераты модернизацияланған форматта бейсаналы түрде қайталанатын немесе оны қойылымдар қайталайды.

Осыған байланысты Г.Ю. Квятковский Рок-музыка мәдениетіндегі сан құбылған кейде иррационалды болып келетін құбылыстарды айта келе, «күрделі жүйе деп болжауға болады», - деп ой түйеді [13, 6-7 бб.].

Эстрадалық поп-музыкадағы жарықтандырғыштар мен оттың қасында билеудің қараңғылықта ғана өтуінің изоморфтылығы да біздің тұжырымдауымыздың шындыққа сай келетіндігін айғақтай түседі. Қазір заманауи жарықтандырғыштардың жетілдірілген, түрлі-түске боялған, әр түрлі кординацияларда комбинациялануы шамандардың психикалық күйлерін нақ солай қабылдасам да, бейсаналы түрде сол оттың қуаты мен ықпал өрісін арттырудан туған және ол көпшілікке арналғандықтан болуы ықтимал. Нақтырақ айтқанда, оттың қуатты, шапшаң қимылын аңсау. Ал қазіргі таңда шамандағы отты айналау қимылының мазмұны ұмыт болғандықтан, бірақ оны іштей қалау, керісінше, жарықтандырғыштың адамдарды айналатындай конструкциясына алып келген.

Бұндай ұқсастықтар жай ғана сәйкестік емес, ол әсіресе, эстрада әуендеріндегі барт стилінен анық байқалады. Барт

шындығында бақсының тамақпен айтуының жаңарған үлгісі тәрізді, оның тым төменгі тоны шабыт, рух, ер адамдық, батылдық сияқты сапаларды контекстуалды түрде жинақтайды. Бұл тұста, барт әншінің қойылымы мен бақсының үрдісі, қойылымды жалғыз орындауы да (онда дуэт, трио, хор болмайды) сәйкес келіп тұр. Шартты түрде модельдеп қарасақ, барт мәнерінде орындаушының айтқан әндерінің мазмұны діни-мистикалық тұрпатты болса немесе оған бақсы сарындарын айтқызса, сәйкестіктің бірегейлікке қарай ұмтылысы анығырақ байқалады.

Қорытынды

Шаманизмнің түркі қазақ жеріндегі генезисі мен дамуын саралау барысында мынадай қортындылар алуға болады:

1. Шаманизм адамзат эволюциясында өзіндік тұтас мәдениет, бірақ мүмкін кейбір астарлары ұмытылғандықтан, сакральданған, эзотерияланған көнеден сабақтасып, күңгірттеніп келе жатқан құбылыс болып табылады. Оның түркі-қазақ даласындағы эволюциясы мен кезеңдерін шартты түрде бөліп көрсеттік.

2. Бұндай кезеңдерге бөлу барысында оның өзіндік тарихи-танымдық жақтары мен қырлары толығырақ ашыла түседі және діни сенімдер арасындағы қайшылықтар мен ассимиляциялардың болғандығын айғақтайды. Шамандық пен ислам арасындағы сұхбаттастық пен дуакультурализм бірнеше жылдарға созылғандықтан, оның уақытын анық айшықтау, дихотомиялау мүмкін емес.

3. Шаманизм бірнеше мыңжылдықтар бойы өмір сүріп келе жатқандықтан, ол әрбір дәуірде архетиптік формада қылаң беріп отырғандықтан, адамзат руханияты оны саналы түрде саралай бермейді немесе идеологиялар бұл сенімді ескіліктің сарқыншақтары деп бағалағандықтан, кейде оған еуропацентристік, іргелі исламдық көзқарас тұрғысынан жағымсыз сипат бергендіктен, аса мән берілмейді.

Аталған мәселе бойынша болашақтағы зерттеу перспективалары: бақсы

тұлғасы мен шаман сенімінің құрылымдық-функционалдық негіздемелері: Зікір салу үрдісін демистификациялау мен экспликациялау, Ерікті әлем аясындағы бақсы тұлғасының онтологиялық мағынасы; Бақсының атрибуттық құралдарының космологиялық-онтологиялық астарлары т.б.

Әдебиеттер тізімі:

1 Современный энциклопедический словарь. - М., Большая Российская энциклопедия, 1997, OCR Палек, 1998. - 2051 с.

2 Берік Жүсіп. Бақсылық // Қазақ әдебиеті. - 2010. - №3 (3167). - 15 б.

3 Мұқтарұлы С. Қорқыт Ата (Қорқыттануға баспалдақ). - Түркістан, Мұра, 1997. - 68 б.

4 Айдосов А.Х. Қорқытнама. - Алматы, Баस्ताу, 1997. - 68 б.

5 Омар Хайям. Бақсы мен Имамның айтысы // Шығыс жұлдыздары / Құрастырған Қ.Жұмағалиев. - Алматы, - 237 б.

6 Аташ Б.М. Шамандық пен сопылықтағы психологиялық транс жағдай // Дінаралық диалог жене Қожа Ахмет Ясауи мұрасы. Қазақ хандығының 550-жылдығына арналған халықаралық ғылыми конференция материалдары, 13 ақпан, 2015 ж., Астана қ-сы / Құрастырушылар Муминов А.К., Сабери А., Липина Т.А. «Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-дегі дінтанулық зерттеулер» сериясы. - Астана, Мастер По ЖШС, 2015. - 94-98 бб.

7 Мұқанов С. Діни айтыстар // Қазақ бақсыбалгерлері / Құрастырған Ж. Дәуренбеков, Е. Тұрсынов. - Алматы, Ана тілі, 1993. - 224 б.

8 Оспанов С. Тәңірдегі әйел образын зерттеудің актуальдылығы // Тамыр. - 2003. - №2 (53). - 76-81 бб.

9 Харитоновна В. Неошаманизм. [Электронды ресурс] URL: <https://postnauka.ru/video/48994>. (дата обращения: 05.04.2017).

10 Неошаманизм – Neoshamanism. [Электронды ресурс] URL: site.wikichi.ru/site.wikichi.ru. (дата обращения: 05.06.2017).

11 Мэдден К. Шаманский дар. Практика исцеления души и тела. - М., Издательства: Весь, 2019. - 240 с.

12 Серкин В.П. Свобода шамана. - М., Издательство: АСТ, 2021. - 384 с.

13 Квятковский Г.Ю. Рок-культура как объект социологического анализа: дисс.канд.социол.наук. - Челябинск, 2002. - 183 с.

Transliteration

1 Sovremennyj jenciklopedicheskij slovar' [Modern encyclopedic dictionary]. - M., Bol'shaja Rossijskaja jenciklopedija, 1997, OCR Palek, 1998. - 2051 s. (in Russ)

2 Berik Zhusip. Baqsylyq [Witchcraft] // Qazaq adebieti. - 2010. - №3 (3167). - 15 b. (in Kaz)

3 Muqtaruly S. Qorqyt Ata (Qorqyttanuga baspaldaq) [Korkyt Ata (Stairs to Korkyt)]. - Turkistan, Mura, 1997. - 68 b. (in Kaz)

4 Ajdosov A.H. Qorqytname [Intimidation]. - Almaty, Bastau, 1997. - 68 b. (in Kaz)

5 Omar Hajjam. Baqsy men Imamnyn ajtysy [Aitys of the Shaman and the Imam] // Shygys zhuldyzdary / Qurastyrgan Q.Zhumagaliev. - Almaty, - 237 b. (in Kaz)

6 Atash B.M. Shamandyq pen sopylyqtagy psihologijalyq trans zhagdaj [Psychological trance in shamanism and Sufism] // Dinaralyq dialog zhene Qozha Ahmet Jasaui murasy. Qazaq handygynyn 550-zhyldygyna arналған halyqaralyq gylimi konferencija materialdary, 13 aqpan, 2015 zh., Astana q-sy / Qurastyrushylar Muminov A.K., Saberi A., Lipina T.A. «L.N. Gumilev atyndagy EUU-degi dintanulyq zertteuler» serijasy. - Astana, Master Po ZhShS, 2015. - 94-98 bb. (in Kaz)

7 Muqanov S. Dini ajtystar [Religious aitys]// Qazaq baqsy-balgerleri / Qurastyrgan Zh. Daurenbekov, E. Tursynov. - Almaty, Ana tili, 1993. - 224 b. (in Kaz)

8 Ospanov S. Tanirdegi ajel obrazyn zertteudin aktual'dylygy [Relevance of the study of the image of a woman in God] // Tamyр. - 2003. - №2 (53). - 76-81 bb. (in Kaz)

9 Haritonova V. Neoshaminizm. [Jelektrondy resurs] URL: <https://postnauka.ru/video/48994>. (data obrashhenija: 05.04.2017). (in Kaz)

10 Neoshamanizm – Neoshamanism. [Jelektrondy resurs] URL: [site:wikichi.ru//site:wikichi.ru](http://site.wikichi.ru/site.wikichi.ru). (data obrashhenija: 05.06.2017). (in Russ)

11 Mjedden K. Shamanskij dar. Praktika iscelenija dushi i tela [Shamansky gift. The practice of healing the soul and body]. - M., Izdatel'stva: Ves', 2019. - 240 s. (in Russ)

12 Serkin V.P. Svoboda shamana [Freedom of the shaman]. - M., Izdatel'svo: AST, 2021. - 384 s. (in Russ)

13 Kvjatkovskij G.Ju. Rok-kul'tura kak ob#ekt sociologicheskogo analiza [Rock culture as an object of sociological analysis: Candidate of Sociological Sciences]: diss.kand.sociolog. nauk. - Cheljabinsk, 2002. - 183 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ МӘЛІМЕТ

Berik Mұратұлы Аташ

философия ғылымдарының докторы, аға оқытушы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail: atash_berik@mail.ru

Мейрамбек Итемгенұлы Танжаров

философия ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Атырау, Қазақстан, e-mail: erghan@mail.ru

Berik Mұратұлы Аташ

доктор философских наук, старший преподаватель, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан, e-mail: atash_berik@mail.ru

Мейрамбек Итемгенулы Танжаров

кандидат философских наук, старший преподаватель, Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова, Атырау, Казахстан, e-mail: erghan@mail.ru

Berik Atash

Doctor of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: atash_berik@mail.ru

Meirambek Tanzharov

Candidate of Philosophical Sciences, Senior Lecturer, Atyrau University named after H. Dosmukhamedov, Atyrau, Kazakhstan, e-mail: erghan@mail.ru

ТРАЕКТОРИИ ИННОВАЦИОННЫХ ТРАНСФОРМАЦИЙ УНИВЕРСИТЕТА XXI ВЕКА: ПЕРСПЕКТИВЫ И РИСКИ*

Рецензия на книгу: Ванхемпинг Э.Г., Иванищева Н.А., Петренко Е.И. Дизайн образования в парадигме «Университет 4.0»

¹В.Д. Курганская, ²В.Ю. Дунаев

АННОТАЦИЯ

Монография Ванхемпинг Э.Г., Иванищева Н.А., Петренко Е.И. «Дизайн образования в парадигме «Университет 4.0»» продолжает цикл книг, посвящённых анализу трансформаций образования в контексте вызовов XXI века. Рассматриваются глобальные тренды развития образования, философско-мировоззренческие основания трансформаций образования в эпоху глобализации, институциональные аспекты трансформационных процессов в сфере высшего образования. Большое внимание уделяется процессам интернационализации высшего образования и роли транснациональных корпораций в сфере высшего образования. Авторы заостряют внимание на проблемах подготовки педагогов новой формации в условиях модернизации системы образования. Речь идёт, прежде всего, о формировании «глобальной компетентности» будущих учителей, которая определяется во многом наличием ресурсов инновационной образовательной среды. Особая роль при этом уделяется внеаудиторным технологиям, особенно цифровым.

Ключевые слова: модернизация образования, глобальные тренды, транснациональные корпорации, «Университет 4.0», глобальная компетентность, цифровые технологии.

* Исследование проведено в рамках финансирования КН МОН РК – грант №AP09259790 «Мониторинг как метод исследования и прогнозирования динамики этносоциальных процессов в Республике Казахстан».

XXI ғасыр университетінің инновациялық трансформация траекториялары: болашағы мен тәуекелдері. Кітапқа шолу: Ванхемпинг Э.Г., Иванищева Н.А., Петренко Е.И. «Университет 4.0» парадигмасындағы білім беру дизайны

Аңдатпа. Монография Ванхемпинг Э.г., Иванищева Н.А., Петренко е. и. «Университет 4.0 парадигмасындағы білім беру дизайны «XXI ғасырдың сын-тегеуріндері контексіндегі білім берудің өзгерістерін талдауға арналған Кітаптар циклін жалғастырады. Білім беруді дамытудың жаһандық трендтері, жаһандану дәуіріндегі білім беруді трансформациялаудың философиялық және дүниетанымдық негіздері, жоғары білім беру саласындағы трансформациялық процестердің институционалдық аспектілері қарастырылады. Жоғары білім беруді интернационалдандыру процестеріне және трансұлттық корпорациялардың жоғары білім беру саласындағы рөліне көп көңіл бөлінеді. Авторлар білім беру жүйесін жаңғырту жағдайында жаңа формациядағы педагогтарды даярлау проблемаларына баса назар аударады. Әңгіме, ең алдымен, инновациялық білім беру ортасының ресурстарының болу-

^{1,2}Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Автор-корреспондент:
Курганская В.Д.
vkurganskaya@mail.ru

Ссылка на данную статью:
Курганская В.Д.,
Дунаев В.Ю.
Траектории инновационных трансформаций университета XXI века: перспективы и риски // Адам әлемі. – 2022. – № 2 (92). – С. 188-199.

ымен анықталатын болашақ мұғалімдердің «Жаһандық құзыреттілігін» қалыптастыру туралы болып отыр. Бұл ретте аудиториядан тыс технологияларға, әсіресе цифрлық технологияларға ерекше рөл беріледі.

Түйін сөздер: білім беруді жаңғырту, жаһандық трендтер, трансұлттық корпорациялар, «Университет 4.0», жаһандық құзыреттілік, цифрлық технологиялар.

Trajectories of Innovative Transformations of the University of the XXI Century: Prospects and Risks. Book Review: Vanhemping E.G., Ivanishcheva N.A., Petrenko E.I. Design of Education in the "University 4.0" Paradigm

Abstract. The monograph Vanhemping E.G., Ivanishcheva N.A., Petrenko E.I. "Design of education in the University 4.0 paradigm" continues the cycle of books devoted to the analysis of transformations of education in the context of the challenges of the XXI century. Global trends in the development of education, philosophical and ideological foundations of educational transformations in the era of globalization, institutional aspects of transformational processes in the field of higher education are considered. Much attention is paid to the processes of internationalization of higher education and the role of transnational corporations in the field of higher education. The authors focus on the problems of training teachers of a new formation in the conditions of modernization of the education system. We are talking, first of all, about the formation of the "global competence" of future teachers, which is largely determined by the availability of resources of an innovative educational environment. A special role is given to extracurricular technologies, especially digital ones.

Key words: Modernization Of Education, Global Trends, Transnational Corporations, "University 4.0", Global Competence, Digital Technologies.

В монографии «Дизайн образования в парадигме «Университет 4.0» исследуется актуальная тема современной педагогической теории и практики – переформатирование образования в контексте вызовов XXI века. Авторы объясняют причины обращения к теме трансформаций зарубежного и отечественного образования, в которой центральное место занимает анализ институциональных аспектов дизайна образования в «Университете 4.0».

Во введении к монографии «Дизайн образования в парадигме «Университет 4.0» авторы знакомят читателей с направлениями преобразований, осуществляемых в системах высшего образования в отдельных странах в контексте интернационализации образования. При этом интернационализация образования интерпретируется ими как один из факторов обеспечения международного образовательного сотрудничества, происходящего в условиях возрастающей конкуренции на мировом рынке образования.

С процессами интернационализации образования авторы знакомы не пона-

слышке. Первый автор – профессор Элина Геннадьевна Ванхемпинг более двух десятилетий занимается исследовательской и педагогической работой в вузах Казахстана, России и Финляндии, результаты которой представлены во множестве публикаций. В настоящее время, будучи руководителем Скандинавского института академической мобильности в Финляндии, она продолжает научные исследования проблем образования, которые отразились в новой коллективной монографии «Дизайн образования в парадигме «Университет 4.0». Её соавторами стали Иванищева Надежда Александровна – доктор педагогических наук, доцент (ФГБОУ ВПО «Оренбургский государственный педагогический университет»), автор работ по педагогическим проблемам развития образования в условиях реализации образовательных стандартов нового поколения, инновационной деятельности педагогического университета, этнокультурных традиций в содержании образования, и Петренко Елена Ивановна – независимый исследователь, сертифицированный эксперт психолого-педагогических практик и

технологий инклюзивного образования, ведущий координатор программ Скандинавского Института Академической Мобильности в г. Таллинн, Эстония.

Поставленные в монографии актуальные проблемы образования, отражая профессиональный интерес исследователей, привлекут внимание как широкого круга российских специалистов: менеджеров высшего и среднего образования; учителей и преподавателей; исследователей теории и истории педагогики, педагогических инноваций, академической мобильности; социологов, изучающих проблемы образования и молодёжи как отечественных, так и зарубежных, поскольку в модернизационные тренды вовлечена практически вся мировая система образования.

Первую главу «Трансформации высшего образования в контексте вызовов века» авторы начинают с анализа философско-мировоззренческих оснований трансформаций высшего образования в эпоху глобализации, когда мировым трендом является переход к постклассической модели образования. Это особенно важный аспект работы, потому что попытки или программы перестройки системы образования, предпринимающиеся в постсоветских странах, опираются зачастую на сиюминутную прагматику рынка и импульсивные решения. На философском, т.е. мировоззренчески-методологическом уровне, эта проблема не ставится и даже не осознаётся в своём полном объёме и основополагающем значении, хотя, как пишут авторы, «в настоящее время мировое научно-теоретическое пространство философии образования представлено большим многообразием направлений, отличающихся по предмету, категориальному аппарату и теоретическим подходам» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 12].

Если исходить из их оценок, то ценности классической модели образования ориентированы на массовость, стабильность, завершённость, нормативность и итоговое получение паке-

та конкретных знаний, в то время как постклассическая система образования, базирующаяся на либеральной философии образования, ориентирована не на массовость, а на индивидуальность, исходит не из стабильности информации, знаний, методик, а из их изменчивости и неустойчивости. На смену традиционализму классической модели образования пришло творчество [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 14].

Философско-мировоззренческие основы постклассической модели образования авторы видят в теоретико-методологических концепциях «трёх волн» Э. Тоффлера, «постиндустриального общества Д. Белла, «трёх типов культур» М. Маклюэна, являющихся, по мнению авторов, широко распространённым и общепризнанным философским основанием теоретической рефлексии современных учёных об университетской парадигме в её ретроспективе и перспективе [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 17]. Однако такого рода модель, основанная на либеральной философии образования, по мнению авторов, как таковая новой вовсе не является. Обращаясь к истории российского образования, её истоки они находят, в частности у русского философа К.Д. Кавелина, который, изучая западные модели образования ещё в XIX веке, отдавал предпочтение академическим свободам в университетах (свободе обучения, преподавания и научных исследований) и в этом усматривал главное преимущество модели немецких университетов.

Авторы монографии поднимают далее очень важную для всего профессорско-преподавательского корпуса тему, связанную с презентацией результатов их творческой деятельности. В этой связи большой интерес, особенно у преподавателей высшей школы и соискателей учёных степеней, вызовет раздел о прикладных аспектах интеграции высшего образования постсоветских стран в мировое образовательное пространство. Смена моделей университетов отраз-

илась на требованиях к аттестации их научно-педагогических кадров, особенно в части их публикаций в зарубежных рейтинговых журналах, как правило, на английском языке. Авторы пишут, что такая практика должна была облегчать учёным и преподавателям «вхождение в мировое образовательное пространство», определять степень их научной состоятельности и публикационной репутации. В то же время изданные в англоязычных журналах статьи с наработками учёных из университетов постсоветского пространства должны были позволить зарубежникам специалистам, что называется, «из первых рук» знакомиться с направлениями научных исследований в постсоветских странах, отмечают авторы монографии.

Безусловно, эти новые требования имеют под собой вполне логичное обоснование. В публикациях учёные обнародуют результаты своих исследований, делятся научной информацией, без которой невозможно развитие науки. И публикации в рейтинговых журналах, входящих в известные наукометрические базы, нужны самим учёным не только для их аттестации, но это, прежде всего, взаимный обмен научной информацией об их личных и коллективных научных достижениях. «Расширение такого англоязычного публикационного поля позволит в подлиннике представить в мировом сообществе всю палитру научных взглядов, сложившиеся подходы, категориальный аппарат, методологическую базу и инструментальные техники по каждой научной и академической дисциплине» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 27].

Авторы раскрывают трудности, встающие на пути у профессорско-преподавательского состава вузов, стремящегося разместить свои публикации в рейтинговых журналах. Как пишут авторы, нет «достаточно систематической, последовательной и интегративной языковой, редакторской, организаторской, научно-методической, финансо-

вой поддержки на уровне университета, в котором работает учёный» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 20]. В качестве выхода из затруднительной ситуации авторы предлагают свою, не бесспорную схему преодоления возникающих трудностей – на уровне каждого факультета (института), кафедры (департамента), научного центра формировать соавторские группы по подготовке таких публикаций, состоящую из опытных и молодых исследователей. Каждый член мини-группы должен вносить свой вклад в подготовку статьи – от сбора материала и поиска журналов до подготовки текста статьи на английском языке. На первый взгляд, в современных условиях постсоветских университетов это единственный разумный путь к публикациям в рейтинговых журналах. Но будут ли молодые учёные профессионально расти, если будут только лишь собирать материал и переводить готовый профессорский текст на английский язык?

Переход российского высшего образования на постклассическую модель образования происходит с большими трудностями, потому что, как показали авторы, далеко не все университеты оказались готовы менять десятилетиями сложившуюся схему обучения. Они приводят характеристики российского образования, которые даются в экспертном докладе «Т-университеты» научным руководителем Московской школы управления СКОЛКОВО Андреем Волковым: «Университеты замерли во времени, преподаватели читают те же лекции на те же темы при несменяемости руководства, наблюдается запоздалое реагирование российских университетов на изменения в социально-экономической конструкции, сохраняются устаревшие стандарты и практика их трактовки в контрольно-надзорной деятельности и т.д.». Среди вузов России, способных задать стандарт интернационализации, А. Волков называет лишь два столичных вуза – ВШЭ и МГПУ, и три Сибирских университета – ТГУ, ТюмГУ и ИРНИТУ.

«В XXI веке стандартом университета стал институт развития, – пишут авторы. – В продвинутых университетах на уровне образовательного процесса повсеместно вводится практика обучения на реальных проектах, что уже является стандартом, а не образовательной инновацией» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 42].

Авторы раскрывают смысловое содержание современной модели образования «Т-университет». Избирательность, эволюционность, прагматизм – это базовые принципы ведения диалога и построения портала трансфера зарубежных образовательных стандартов, технологий и инициатив в постсоветское образовательное пространство: «В условиях современных реалий университет модели 4.0 заточен на подготовку кадров для цифровой экономики, на интернационализацию, на полный пересмотр всего функционала под мировой стандарт «Т-университетов» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 47].

Выступая сторонниками интернационализации образования, авторы в то же время отмечают важность сохранения в этом стратегически и тактически важном процессе своей национальной университетской аутентичности, через которую и формируется новое поколение граждан страны. Поэтому очень важен отбор подлежащих трансферу в страну образовательных и социальных технологий, мониторинга и развития в сфере всех уровней образования, особенно университетского. В качестве примера сохранённой аутентичности они приводят финскую систему образования, которая руководствуется своими оценками и заточена не под проверки и аттестации, мониторинг и оценку, а под личную ответственность и национальные стандарты.

Во 2 главе «Интернационализация высшего образования как фактор обеспечения международного образовательного сотрудничества» рассматривается деятельность транснациональных корпораций

в сфере высшего образования.

На примере Всемирного консорциума университетов WUC, американской транснациональной корпорации Google, объединивших теоретиков и практиков для «перезагрузки» образования и науки, авторами показано, что трансформация постклассической модели образования приводит к самым неожиданным результатам. В ходе модернизации происходит замена полноценного высшего образования виртуальными онлайн курсами, дипломов – сертификатами. «...Google пришёл к выводу, что важно предлагать программы, которые были бы доступны как можно большему количеству людей, которые обучали бы наиболее востребованным практическим навыкам. Программы должны предлагать чёткий путь к высокооплачиваемой работе и стабильной карьере, либо быть ступенькой к открытию бизнеса» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 79-80]. Отметим, что уже в начале 2000-х годов существовало более 10-ти так называемых Всемирных открытых университетов, в которые уже тогда зачислялись ежегодно около 100 тыс. человек. Один из них – Виртуальный университет технологического института в г. Монтерей (Мексика).

Авторы отмечают, что продвижение инициатив от Google в сфере альтернативной университетским дипломам высшего образования системы сертификации идёт опережающими темпами. Пандемия только ускорила этот процесс. И если эти онлайн курсы при всей их сложности помогают найти высокооплачиваемую работу, а университеты не дают практических навыков, то возникает вопрос о дальнейшей судьбе высшего образования вообще даже в рамках Университета 4.0. «При реализации этих проектов Google высшее образование как таковое уже не требуется. Новые инструменты Google могут изменить правила игры для людей, которые считают нынешнюю систему образования сломанной, а также и для миллионов

безработных в мире, во многом из-за последствий пандемии Covid-19. Эти положения транслируются от Всемирного консорциума Университетов» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 77].

На наш взгляд, перерождение высшего образования в технологические навыки лишает его как социального института сразу несколько функций, оставляя лишь познавательную. То есть основная проблема, вставшая перед педагогикой и философией образования в XX столетии и определяющая содержание реформ, которыми сфера образования должна быть приведена в соответствие вызовам XXI века, не только не решается, но и усугубляется.

С одной стороны, системы образования призваны решать задачу формирования человека как личности, способствовать развитию его творческих способностей, становлению духовно-нравственного мира, мировоззренческой культуры и т.д. Функция образования в преемственности культурного процесса состоит в том, чтобы помочь ученику в его духовном развитии преобразении, помочь человеку стать, по словам китайских мудрецов, «таким, каким не бывал».

С другой стороны, основоположный тип современного общецивилизационного развития предполагает формирование человека как носителя и обладателя рабочей силы вполне конкретной квалификации, т.е. специалиста, профессионала. Проблема состоит в оптимальном сочетании в системе образования этих двух направлений педагогической стратегии, активно прогрессирующая несовместимость которых является фундаментальной основой глобального кризиса образования (см.: [Трансформация системы образования: взгляд философов. 2000. С. 3]).

Что касается сертификатов, то, как представляется, сертификационная форма обучения актуальна в каких-то особых условиях, в экстремальных ситуациях (типа пандемии), но для некоторых стран такой переход может обернуться цивили-

зационной катастрофой. Например, в той ситуации, в которой находятся ныне образование, наука, культура Казахстана, вопрос стоит, прежде всего, о прорыве к уровню международных стандартов цивилизованности, об универсализации образования через приобщение учащейся молодёжи ко всей мировой философской, художественной, научно-теоретической, духовно-нравственной культуре, в том числе и в первую очередь, разумеется, к культуре собственного народа.

Реформа образования должна быть направлена на повышение интеллектуального потенциала нации. Ориентация на образованного человека как на самостоятельную цель общественного развития должна быть безусловным стратегическим приоритетом образовательной концепции, а приспособление системы образования к социально-экономическим условиям – тактической целью.

Авторы монографии призывают избирательно подходить к выбору путей вхождения в мировое образовательное пространство через цифровые технологии. Мы разделяем эту их позицию. Однако вызывает сомнения категоричность оценки воздействия процесса цифровизации на трансформацию системы образования, на сферу генерации его социально-личностных смыслов и духовно-интеллектуальных ценностей. Вердикт авторов рецензируемой монографии относительно судеб постклассической модели образования таков: «Но в любом случае за таким сервисом, как Coursera – будущее образования. Именно такие сервисы не только создадут альтернативу университетам, но и будут способствовать их перезагрузке в модель «4.0» и её дальнейшим модификациям. [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 78-79]. Конечно, «в современном (и будущем) обществе информационные и стратегические навыки работы в Интернете всё в большей мере определяют положение людей на рынке труда и в системе социальных взаимодействий в целом. «Навыки ра-

боты в интернете должны рассматриваться как жизненно важные активы» [Van Deursen, Van Dijk. 2010. P. 894]. Но в конечном счёте цифра – это только технология, а технологический детерминизм является далеко не единственным и отнюдь не лучшим концептуально-методологическим подходом к анализу и оценке сущности, направленности, ценностно-смысловых параметров общественного развития.

Продолжая тематику публикаций в рейтинговых журналах, авторы приводят весьма полезный справочный и вспомогательный материал для учёных и соискателей. Приводятся сведения о структуризации материала и списке литературы в соответствии с требованиями к статьям, о принятых формулировках заголовков статей, о фондах, которые оказывают поддержку учёным для проведения исследований и т.д.

Авторы вводят в дискуссионное поле ещё одну острую проблему постсоветского образования, связанную с тем, что в русскоязычном пространстве Интернета предоставление услуг по написанию за автора курсовых, дипломных и диссертационных работ, к сожалению, поставлено на поток. В самом деле, рынок неофициальных услуг в русскоязычном образовательном пространстве растёт такими быстрыми темпами, что грозит обесценить весь смысл системы образования. Этот рынок сформировался и начал активно функционировать в 1990-е годы в связи с появлением платного образования, что позволяет связать его расцвет с наступлением «дикого» капитализма, когда отдельные вузы начали едва ли не открыто продавать дипломы. Соответственно появился контингент обучаемых, соискателей, ориентированных именно на обладание дипломом о высшем образовании, об учёной степени как таковыми, а не на получение знаний.

Авторы монографии отмечают сложность данного феномена: «Процесс формирования мотивации, спроса на

фрикативно-фейковые услуги в русскоязычном образовательном пространстве требует своего глубоко системного изучения в целях не только понимания его истоков, но и в связи со стратегической необходимостью выяснения перспективных путей перезагрузки учебного процесса так, чтобы не было самой потребности в таковых формах учебной фрикративной деятельности» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 118]. Что касается морально-этической стороны этого процесса, то, как пишут авторы, сегодня произошёл беспрецедентный, обвальный, стремительный переход ценностей, установок, образов, личностных типажей из «старой ненормальности» в «новую нормальность», диктующую условия, в которых отныне надо уметь жить, учиться, работать, выстраивать отношения [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 136]. Однако это не означает, что утрачена сама свобода нравственного самоопределения, ценностно-мировоззренческого выбора личностью мотивов, побудительных причин и целей своего участия в образовательно-воспитательном процессе, в научной и педагогической деятельности.

В главе 3 «Формирование глобальных компетенций преподавателей нового поколения в условиях рисков современного образования» излагаются подходы к формированию глобальной компетентности будущих учителей в условиях глобализации. Глобальная компетентность, пишут авторы, выражается в постоянной готовности человека к переработке дополнительной информации, к получению новых знаний о мире и социальных взаимодействиях, под влиянием которых может меняться представление о соотношении глобального и локального, о целевых установках самостоятельной деятельности и коммуникаций [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 141].

Выступая за необходимость учёта мировых тенденций в образовании, авторы, вместе с тем, отвергают ориен-

тацию образования на обучение простым навыкам на основе тренировки памяти с помощью тестов, и упор на традиционный, дисциплинарный компетентностный подход, ведущий к узкоспециализированному и вместе с тем поверхностному, бессистемному образованию. Серьёзной критике авторы монографии подвергают повсеместно распространённое тестирование. По их мнению, тестовое обучение – это вчерашняя модель образования, не способная служить основой формирования у учащихся того, что авторы монографии называют глобальным мышлением или глобальными компетенциями. Студенты должны усваивать методологию познания и навыки самостоятельного приобретения знаний, чтобы стать на уровень требований современной эпохи научно-технологической революции, успешно адаптироваться к стремительно меняющейся реальности.

На взгляд авторов, обучение академической грамотности является первоочередной задачей вуза. «В условиях быстро меняющегося мира с неопределённым будущим и насыщенного информацией понимание академической грамотности выходит за границы предметных знаний, умений и навыков, смещая акценты в сторону развития умения добывать, сопоставлять и анализировать информацию, критически её оценивать, интерпретировать идеи и скрытые смыслы, делать самостоятельные выводы, а главное, продуцировать собственные гипотезы, обосновывать и доказывать их состоятельность и выражать всё это в форме связного, логически упорядоченного и структурированного устного или письменного текста» [Ванхемпинг, Иванничева, Петренко. 2021. С. 153].

Представив широкий обзор литературы последних лет, и дав анализ целому ряду позиций и подходов, связанных с интерпретацией глобализации мышления как инструмента профессионально ориентированной подготовки специалиста нового поколения, авторы пред-

лагают сместить акценты обучения, чтобы получить хороший результат в плане приобретения обучающимися академической грамотности: «Расширение традиционного понимания академической грамотности не требуют радикального изменения структуры предметного обучения, но предполагает смещение акцентов в содержании учебных программ и обогащение их заданиями на развитие и оценку навыков XXI века и личностных качеств студентов». [Ванхемпинг, Иванничева, Петренко. 2021. С. 153].

Описывая архитектуру и дизайн обучения в целевой ориентации студентов на академические достижения, авторы обсудили условия, обеспечивающие высокий уровень академических достижений, которые связывают, прежде всего, с понятием цифровой трансформации высшего образования. При этом авторы дают обширный обзор зарубежных и российских исследований по данной тематике. Особый интерес у них вызвала монография «Трудности и перспективы цифровой трансформации в образовании» (2019) коллектива учёных Института образования Высшей школы экономики. В этой книге авторы рецензируемой работы особо выделяют критерии академических достижений – каждый обучаемый (а не только лучшие) должен овладеть «...компетенциями XXI в. (критическим мышлением, способностью к самообучению, умением полноценно использовать цифровые инструменты, источники и сервисы в своей повседневной работе) и мог творчески (не по шаблону) применять имеющиеся знания в быстро развивающейся цифровой среде» [Ванхемпинг, Иванничева, Петренко. 2021. С. 157].

Авторы видят преимущества и перспективы пути трансформации высшего образования через цифровые технологии, и в то же время поддерживают и критически настроенных к цифровизации исследователей, высказывая опасения о том, что цифровые технологии в информационном обществе, в конеч-

ном счёте, могут привести к снижению роли преподавателя и, как следствие, качества образования. С таким утверждением можно согласиться. Ещё А. Турен отмечал, что современные системы образования, в которых исчез авторитет Учителя, приводят к фрагментации культурного опыта [Турен. 1999. С. 469].

Однако, на наш взгляд, проблема заключается не только в этом. «...рассматривая программы развития системы открытого образования на базе дистанционных технологий, важно концептуально определиться в вопросах следующего характера: отвечают ли технологии и алгоритмы информационно-коммуникативных структур стратегии становления творческого мышления и рефлексивно-критического самосознания личности? Каким именно типам личностного развития отвечают принципы компьютерной коммуникации? Какого рода трансформации претерпевают ценности традиционных знаний и универсалий общечеловеческой гуманистической культуры во «Всемирной паутине»?» [Нысанбаев, Курганская. 2001. С. 42]. Это чрезвычайно важный вопрос, ибо, как справедливо подметили авторы во 2 главе, властителями умов, фактически формирующих «новую нормальность», становятся гламурные тиктокеры, блогеры, журналисты, добывающиеся внимания аудитории рискованными играми и разрушительными экспериментами с ценностями социума. Но если авторы считают необходимым приспособляться к «новой нормальности», то наша позиция иная. В транзитном обществе цивилизационно-культурные деформации пусть даже и в формате «новой нормальности» неизбежно приобретают самые уродливые формы (пример – молодёжные «игры» в Интернет-пространстве, унижающие человеческое достоинство), и потому всесторонне образованная и нравственно цельная личность должна являться целью образования, каким бы трансформациям не подвергался его со-

циально-ситуационный контекст.

Соглашаясь с уже известными принципами цифрового образовательного процесса, как-то: принцип персонализации, предусматривающий свободу выбора обучающимся учебных целей, образовательного маршрута, темпа, технологий и методов обучения; принцип гибкости и адаптивности, реализующий дальнейшее развитие идеи индивидуального подхода в обучении с учётом системы диагностики индивидуальных стилей и стратегий учения и других психолого-педагогических особенностей; принцип практико-ориентированности; принцип нарастания сложности; принцип насыщенности образовательной среды и др. [Сарафанов, Суковатый, Суковатая, 2006], – авторы предлагают свои наработки в этой сфере. К ним относится, прежде всего, так называемый «образовательный интенсив, который обеспечивает реализацию модели персональной траектории развития студентов, где сам студент набирает различные виды образовательной активности: лаборатории, мастер-классы, лекции, спортивные и ресурсные состояния и др.» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 159].

В процессе прохождения видов образовательных активностей студент развивает и совершенствует имеющиеся у него компетенции и понимает те проблемы и дефициты (знаний, умений, навыков, компетенций), которые у него образуются. На этом основании он самостоятельно корректирует свою образовательную программу, формируя свой индивидуальный образовательный план. «По мере участия в деловых играх, новых образовательных практиках, в проектной работе студенты создают и размещают свой цифровой след на специально разработанной Интернет-платформе как доказательство своей включённости в деятельность» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 159]. В итоге актуализируется значимость «цифрового следа» как механизма по-

вышения эффективности учёбы студентов и их подготовки к будущему выходу на рынок труда.

На взгляд авторов, в условиях пандемии «российские вузы разработали приемлемые для их уровня развития IT-инфраструктуры с учётом доступных внешних ресурсов сценарии реализации обучения в онлайн-среде и требования к форматам учебного процесса. В педагогических университетах учебный процесс осуществлялся в дистанционном формате по учебному расписанию при поддержке технических служб университета с использованием платформ Zoom, Moodle, Google Meet, Microsoft Teams, SMART Notebook и др. для проведения онлайн занятий и консультаций, размещения контента, проверки знаний студентов, организации коммуникации обучающихся и преподавателей в сочетании с использованием других сервисов для онлайн-обучения, социальных сетей и электронной почты для учебной коммуникации и доставки контента». Электронные средства обучения и коммуникации усиливают академическую мобильность, выстраивают мосты между мировыми университетами. «...Интеграция кадровых ресурсов, материально-технической базы вузов разных стран для проведения совместных научных исследований и внедрение их результатов в учебный процесс в области индустрии электронных средств и методов открытого образования с помощью облачных технологий позволит внести существенный положительный вклад в реализацию идей лично-центрированного обучения студентов» [Ванхемпинг, Иванничева, Петренко. 2021. С. 162].

Авторы раскрывают возможности цифровых технологий в расширении образовательной среды вузов на примере Оренбургского педагогического университета. Главный упор в использовании цифровых технологий делается на расширении возможности активного участия студентов в собственном развитии, проектировании и реализации

индивидуального образовательного маршрута. Они разработали таблицу ключевых цифровых компетенций будущего педагога, в которой раскрываются области применения и компоненты диджитализации, а также компетенции, которые следуют из каждой позиции цифрового образования [Ванхемпинг, Иванничева, Петренко. 2021. С. 165-166].

Дистанционный формат обучения, – в том числе записные книжки OneNote для занятий, которые предоставляют как личную рабочую область для каждого студента, так и пространство для совместной работы – Collaboration Space по заданным каналам, различные онлайн курсы, электронно-библиотечная система вуза и т.д. – обеспечивает доступ студентов к знаниям. Авторами монографии также показана значимость в методическом обеспечении образовательного процесса их университета электронных учебно-методических комплексов (ЭУМК) в системе дистанционного образования Moodle. «Учебный материал в ЭУМК, размещённый в среде Moodle, представляется в структурированном виде по разделам: учебно-программная документация, теоретический раздел, практический раздел, раздел контроля знаний, вспомогательный раздел, что позволяет студентам получить систематизированные знания по каждой теме» [Ванхемпинг, Иванничева, Петренко. 2021. С. 170].

Осознавая сложность и новизну обучения студентов в формате цифровых технологий, авторы считают, что «академические достижения студентов являются предметом масштабных кросс-культурных исследований (глобальных корпораций, международных организаций, трансконтинентальных мониторинговых исследований качества высшего образования и др.), результаты которых рассматриваются как основания для сравнения национальных образовательных систем и поиска ответов на вопросы об условиях достижения будущими педагогами высоких результатов по разным

учебным дисциплинам» [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 175].

Завершает монографию параграф, в котором представлено понимание авторами личностно-профессионального и карьерного развития будущего учителя в инновационной образовательной среде. Основываясь на международном стандарте «Навыки XXI века» («универсальные навыки», «ключевые компетентности», «soft skills»), концептуальной рамке образовательных результатов, разработанной для международного проекта «Образование 2030» [The Future of Education and Skills, 2016], реализуемого ОЭСР, процессе поэтапного профессионального становления студентов в условиях вуза, авторы поднимают вопрос о новом формате профессионального становления на этапе профессионального обучения студента вуза – персонализированном обучении. Цель персонализированного обучения, как утверждается в документах ЮНЕСКО, – принятие обучающимися ответственности за сам процесс обучения с тем, чтобы оно стало частью их жизни [Training Tools for Curriculum Development]. [Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 188].

Преподаватель проектирует персонализированную образовательную траекторию, выполняя роль наставника. При этом авторы рецензируемой монографии подчёркивают, что профессиональное развитие личности в современных условиях, в эпоху усиливающейся глобализации и цифровизации, представляет собой сложный процесс становления человека, в котором непрерывно идёт синтез рационального (Запад) и духовного (Восток). «Более того, – пишут авторы, – личность обязана приобретать знания в течение всей своей жизни, поскольку образование есть постоянный межкультурный диалог, который направлен на понимание и восприятие не только «своих» культурных норм, образцов поведения, смыслов и знамиевых систем, но и «чужих»

[Ванхемпинг, Иванищева, Петренко. 2021. С. 183-184].

Подводя итоги, отметим, что каждый читатель найдёт в монографии для себя что-то новое и полезное. Одних исследователей заинтересует информация о том, в каком формате готовить статью в рейтинговые журналы, других – как найти фонды для поддержки исследований. Третьи заинтересуются методами обучения в условиях цифровизации. Практическая значимость монографии в том, что авторы не только высказывают своё видение путей вхождения российского высшего образования в мировое образовательное пространство, но и показывают те достижения на этом сложном пути, которые уже апробированы в российских университетах, в том числе в области цифровых технологий. Скрупулёзный анализ аспектов формирования глобальной компетентности будущих учителей в условиях рисков современного образования станет надёжным ориентиром для преподавателей вузов, стремящихся обеспечить условия, способствующие формированию мобильного и конкурентоспособного выпускника, имеющего ресурсы к самореализации.

Список литературы

1 Ванхемпинг Э.Г., Иванищева Н.А., Петренко Е.И.. Дизайн образования в парадигме «Университет 4.0». – СПб.: Издательско-полиграфическая ассоциация высших учебных заведений. 2021, 227 с.

2 Нысанбаев А., Курганская В. (2001). Философия и образование: поиск согласия // Высшее образование в России. № 1. С. 39-52.

3 Сарафанов А.В., Суковатый А.Г., Суковатая И.Е. и др. Применение информационно-коммуникационных технологий в образовании: учебно-метод. пособие. – Красноярск: ИПЦ Красноярского гос. политех. ун-та. – URL: <http://window.edu.ru/resource/923/60923/files/book2.pdf>.

4 Трансформация системы образования: взгляд философов. Алматы: 2000, Арыс. 250 с.

5 Турен А. Способны ли мы жить вместе? Равные и различные // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – М.: 1999, Academia. С. 465-491.

6 Van Deursen A., Van Dijk J. Internet skills and the digital divide. *New Media & Society*. 2010, 13 (6). - P. 893-911.

Transliteration

1 Vanhemping `E.G., Ivanischeva N.A., Petrenko E.I. Dizajn obrazovaniya v paradigme «Universitet 4.0» [The design of education in the paradigm "University 4.0"]. - SPb.: Izdatel'sko-poligraficheskaya asociaciya vysshih uchebnyh zavedenij. 2021. - 227 s.

2 Nysanbaev A., Kurganskaya V. Filosofiya i obrazovanie: poisk soglasiya [Philosophy and education: search for agreement] // Vysshee obrazovanie v Rossii. - 2001. № 1. S. 39-52.

3 Sarafanov A.V., Sukovatyj A.G., Sukovataya I.E. i dr. Primenenie informacionno-kommunikacionnyh tehnologij v obrazovanii:

uchebno-metod. posobie [The use of information and communication technologies in education: an educational and methodological guide]. - Krasnoyarsk: IPC Krasnoyarskogo gos. politeh. un-ta. - URL: <http://window.edu.ru/resource/923/60923/files/book2.pdf>.

4 Transformaciya sistemy obrazovaniya: vzglyad filosofov [Transformation of the education system: the philosophers' view]. - Almaty: 2000, Arys. 250 s.

5 Turen A. Sposobny li my zhit' vmeste? Ravnye i razlichnye [Are we able to live together? Equal and different] // Novaya postindustrial'naya volna na Zapade. Antologiya. - M.: 1999, Academia. S. 465-491.

6 Van Deursen A., Van Dijk J. Internet skills and the digital divide [Internet skills and the digital divide]. *New Media & Society*. - 2010, 13 (6). P. 893-911.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Валентина Дмитриевна Курганская профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Владимир Юрьевич Дунаев профессор, доктор философских наук, главный научный сотрудник, Институт философии, политологии и религиоведения, Алматы, Казахстан

Валентина Дмитриевна Курганская профессор, философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Владимир Юрьевич Дунаев профессор, философия ғылымдарының докторы, бас ғылыми қызметкер, Философия, саясаттану және дінтану институты, Алматы, Қазақстан

Valentina Kurganskaya Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

Vladimir Dunaev Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher, Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies, Almaty, Kazakhstan

АДАМ ӘЛЕМІ

Жылына төрт рет шығады

Издается четыре раза в год

Редакция мекен-жайы:

050010,
Алматы қаласы,
Шевченко көшесі, 28
ҚР ҒЖБМ ҒК «Философия,
саясаттану және дінтану
институты» ШЖҚ РМК

Адрес редакции:

050010,
город Алматы,
улица Шевченко, 28
РГП на ПХВ «Институт философии,
политологии и религиоведения»
КН МНВО РК

Меншік иесі: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі
Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты»
шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік
кәсіпорны (Алматы қ.)

Собственник: Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного
ведения «Институт философии, политологии и религиоведения»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования
Республики Казахстан (г. Алматы)

*Басылып отырған материал
авторларының көзқарасымен редакция
алқасының пікірі сәйкес келмеуі мүмкін.*

*Мнение редакционной коллегии
может не совпадать с точкой зрения
авторов публикуемых материалов.*

*Журналда жарияланған
материалдардың, деректердің,
айғақтардың, тәсімдердің, сандық
көрсеткіштердің, жарнамалардың
расығы авторлардың жауапкершілігінде.*

*За достоверность публикуемых
в журнале материалов, сведений,
фактов, схем, цифровых данных,
рекламы ответственность несут
авторы.*

*Журналдағы деректерді
пайдаланғанда түпнұсқаға сілтеме
жасау міндетті.*

*При использовании материалов,
опубликованных в журнале, ссылка на
источник обязательна.*

Дизайн және беттеу: **Ж. Рахметова** Дизайн и верстка

Теруге 20.06.2022 ж. берілді. Басуға 27.06.2022 ж. қол қойылды.
Форматы 70x1001/16. Есепті баспа табағы 12,5.
Тапсырыс № 71.

Сдано в набор 20.06.2022 г. Подписано в печать 27.06.2022 г.
Формат 70x1001/16. Уч. изд. л. 12,5.
Заказ № 71.